॥ श्रीः ॥

आकाशाधिकरणवादः.

कलशाब्धिकन्यकायाः पतिं यतीन्द्रं च सादरं नत्वा ।
आकाशनयविचारं तनुते कुतुकादनन्तार्यः ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिकारणवाक्यप्रतिपाद्यमचेतनभिन्नं, ईक्षणवत्त्वात्, चैत्रादिवत्; तत् जीवभिन्नम्, आनन्दविशेषवत्त्वात्, व्यतिरेकेण जीववत्—इत्यनुमानाभ्यां कारणस्य **चिदचिद्वैलक्षण्यमीक्षत्यधिकरणानन्दमयाधिकरणयोः स्थापितम्** ॥

यदि च—अन्वयव्यतिरेकिपरामर्शयोः स्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति हेतुत्वस्वीकारे गौरवात् सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिः स्वीक्रियते, पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते, गन्धवत्त्वादित्यादावपि पक्षैकदेशे घटादौ साध्यनिरूपितान्वयव्याप्तिग्रहसम्भवात्, गन्धादिलक्षणस्य इतरभेदानुमापकत्वरूपव्यावर्तकत्वसम्भवात् । न्यायमतेऽपि विशेषणज्ञानाभावेन पृथिव्यामितरभेद इति साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासावश्यकत्वादिति—**यामुनादिसिद्धान्तरीतिराद्रियते; तदा**—जीवो जगत्कारणनिष्ठभेदप्रतियोगी, आनन्दविशेषाभावात्—इत्यनुमानमेवानन्दमयाधिकरणसिद्धम् । सूचितं चेदं **नेतरोऽनुपपत्तेरितिसूत्रेण** ॥

न्यायपरिशुद्धावपि—ननु यदि केवलव्यतिरेकि न प्रमाणं, लक्षणं किमपि न स्यात्, तस्य तदात्मकत्वात्—**इत्याशङ्क्य**: शरीरमाप्यादिकं न भवति, गन्धवत्त्वात्, घटवदिति—पृथिवीविशेषे

इतरभेदसाधनात् लक्षणत्वम् । ननु—अनेकव्यक्तिसङ्ग्राहकलक्षणे तथा स्यात्, एकव्यक्तिलक्षणे तु कथम्? यथा आकाशादेश्शब्दमात्रवत्त्वादौ—इति चेन्न; आकाशादिशब्दानामपि जातिशब्दत्वात्, कल्पभेदात् बहवो ह्याकाशादयः। ननु—अस्तु तथा तेष्वपि, ईश्वरादिलक्षणं तु कथं? न हीश्वरस्य कल्पभेदात् भेदोऽस्तीति? सत्यं; ब्रह्मादयो नेश्वराः, सकलजगत्सृष्ट्याद्यकारणत्वात्, घटवत्; कालो न प्रकृतिः, महदादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत्; त्रिगुणं कालातिरिक्तं, कालविकाररहितत्वात्, चेतनवत्—इति सर्वत्राप्यन्वयित्वमेव—इति समाहितम् ॥ विस्तृतं चैतत् केवलव्यतिरेकिभङ्गवादे ॥

तत्रानन्दमयाधिकरणाभिप्रेतानुमानस्य—कारणं जीवः, शरीरवत्त्वात्, चैत्रादिवदित्यनुमानेन बाधशङ्कायां अप्राकृतसाधारणशरीरवत्त्वस्य हेतुत्वे भगवति व्यभिचारः, प्राकृतशरीरवत्त्वस्यापि जगच्छरीरके तस्मिन् व्यभिचारः। स्वजनककर्मवत्तासम्बन्धेन शरीरत्वस्य हेतुत्वे चासिद्धिः। 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इतिश्रुत्या तत्र कर्मसामान्याभावबोधनात् । तत्रत्यपाप्मशब्दस्य 'न सुकृतं दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इतिश्रुत्याऽनिष्टफलजनकत्वावच्छिन्ने शक्त्या तेन पुण्यपापोभयबोधनात्, स्वर्गादिरूपस्य पुण्यफलस्य मुमुक्षुं प्रति अनिष्टत्वात्—इति परिहाराभिप्रायेणान्तराधिकरणं प्रवृत्तम् । ततश्च प्रथमानुमानस्य ईक्षत्यधिकरणोक्तस्याकाशादिश्रुत्या बाधः—इत्याशङ्क्य परिहरति—आकाशाद्यधिकरणत्रयेण ॥

यद्यपि—प्रथमानुमानबाधनिरासकस्याकाशाद्यधिकरणत्रयस्य प्रथमानुमानप्रतिपादकेक्षत्यधिकरणानन्तर्यमेव युक्तम्; न त्वन्तराधिकरणानन्तर्यम्। तथाऽपि—ईक्षत्यधिकरणेनाचेतनसामान्यभेदसाधनानन्तरं चेतनसामान्यभेदसाधनस्य साम्येन बुद्धिस्थतया तदनन्तरमानन्दमयाधिकरणप्रवृत्तिस्ततश्च चेतनभेदसाधनानुमाने बाधशङ्कानिरासका

न्तरधिकरणप्रवृत्तावनन्तरमचेतनभेदसाधनानुमाने श्रुत्या बाधशङ्का-निरासकस्याकाशाधिकरणादेर्बाधनिरासकत्वसाम्यात् अवतारो युक्तः। नैयायिकनये हेत्वभावतद्व्याप्यवत्पक्षयोरसिद्धित्वस्यैव सिद्धान्ते साध्याभावतद्व्याप्यवत्पक्षयोरपि बाधत्वस्वीकारेण अन्तरधिकरणपूर्वपक्षोक्तस्य जीवत्वव्याप्यशरीरवत्त्वस्यापि बाधत्वोपपत्तेः; नैयायिकैरपि—बाधसत्प्रतिपक्षभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति, बाधव्याप्यस्सत्प्रतिपक्षः पृथक्, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशादिति सत्प्रतिपक्षस्य बाधान्तर्भावे युक्तेऽपि मुनिवचनबलात् पार्थक्यम्—इत्युक्तत्वात्। अन्तरधिकरणस्य बाधनिरासकत्वमेव, बाधत्वं चानुन्नायकत्वाघटितमेव। अतस्साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य बाधत्वोपपत्तिः॥

नन्वेवमपि—जीवत्वव्याप्यशरीरवत्कारणस्य बाधत्वं नोपपद्यते; सिद्धान्ते तत्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः संवलनदशायां संशयाकारानुमितेस्स्वीकारेण तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानमात्रकाले वह्निपरामर्शाभावादेव अनुमित्यनुत्पत्त्या तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तद्दशायामपि प्रतिबन्धकत्वानावश्यकत्वात्। न्यायपरिशुद्धौ साधारणधर्मविप्रतिपत्तिभ्यामेव संशय इति संशयकारणं प्रतिज्ञायागृह्यमाणबाधतारतम्यविरुद्धानेकज्ञापकोपस्थापनमिह विप्रतिपत्तिः। सा च सजातीयविजातीयाभासरूपद्विचतुरादिज्ञापकभेदात् बहुप्रकारा। प्रत्यक्षतदाभासविप्रतिपत्तेस्संशयो यथा—चक्षुषा स मुखं प्रतिभाति दर्पणतलं, स्पर्शनेन त्वन्यथा; किमिदं समुखं दुर्मुखं वेति। अनुमानतदाभासविप्रतिपत्तेस्संशयो यथा—धूमवत्त्वात् पर्वतो वह्निमान्, निरालोकत्वात् अनग्निः, इत्यत्र साग्निरनग्निर्वेति सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितेरुक्तत्वात्—**इति चेन्न**। वह्न्यभावव्याप्यवत्पक्षस्य बाधत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं च विद्यते; परामर्शद्वयसंवलनदशायां तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रामाण्य-

ग्रहे वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धात्तद्दशायां बाधत्वमेव, उभयत्र प्रामाण्य-ग्रहादिरूपतारतम्याभावे संशयाकारानुमित्युत्पत्त्या तद्दशायां सत्प्र-तिपक्षत्वमेवेत्यङ्गीकारात् ॥

अत एव **शतदूषण्यां**—सत्यादिवाक्यमखण्डार्थं, समानाधि-करणवाक्यत्वात्, लक्षणवाक्यत्वादित्यनुमानयोः— विगीतं वाक्यं विशिष्टार्थपरं, वाक्यत्वात्, व्यधिकरणवाक्यवत्—इत्यनुमानेन बाध-स्सत्प्रतिपक्षश्चोक्तः ॥ इदं चानुमानं—"सर्वप्रतीत्यनुगुणत्वात् विशेषण-क्लेशरहितत्वाच्चाधिकबलमेवेत्यनेन पूर्वयोर्बाधः प्रतिरोधो वेति समानाधिकरणत्वं लक्षणप्रतिपादकत्वं च अधिकमिति तद्विशेषण-राहित्यमेवाधिकबलम्"—इति चण्डमारुते व्याख्यातम् ॥

एवं च—य एषोऽन्तरादित्य इति वाक्ये शरीरवत्त्वसर्वपापो-दितत्वाभ्यां जीवपरलिङ्गाभ्यां कारणं जीवस्तद्भिन्नो वेति सन्देहे शरीर-रूपलिङ्गस्यासञ्जातविरोधितया प्राबल्यात्, आनन्दमयो जीवभिन्नः, शतगुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यमाननिरतिशयदशापन्नानन्दवत्त्वात्—इत्य-नुमानस्थहेत्वपेक्षया शरीरवत्त्वस्य लघुत्वेन प्राबल्याच्च जगत्कारणं जीवः, शरीरवत्त्वादित्यनेन बाधो युक्त इति बाधवारकान्तरधि-करणानन्तर्यमाकाशाधिकरणस्य युक्तम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् । **छान्दोग्ये श्रूयते**—"अस्य लोकस्य का गतिरिति, आकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्, आकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथस्स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य जीवनं भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयति, य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसं उद्गीथमुपास्ते ॥" —इति ॥

अत्रोत्कृष्टजीवनादिजनकोपासनीयोद्गीथनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयः परोवरीयस्त्वविशिष्टाकाशः प्रतिपन्नः । परोवरीयांसमुद्गीथमित्यनयोस्समानविभक्तिकत्वेऽपि नामेदान्वयः ; योग्यताविरहात्, परोवरीयांसमिति द्वितीयाया उपासनान्वय्यभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वार्थकत्वात्, प्रकृतेश्च परोवरीयस्त्वविशिष्टाकाशपरत्वादुद्गीथमिति द्वितीयान्तार्थोद्गीथविशेष्यकत्वस्याप्युपासनेऽन्वयात् । तत्र भूताकाशनिरूढाकाशश्रुतिजगत्कारणत्वलिङ्गाभ्यामगृहीतबलतारतम्याभ्यां संशयः, श्रुतेः प्राबल्यमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षः, लिङ्गस्य प्राबल्यमादाय सिद्धान्तः—इति विवेकः ॥

संशयस्तु—कारणवाक्यवेद्यं किमचेतनविशेष आकाशः, उत अचेतनभिन्नमिति **प्रथमः** ; महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववानिति, विशेषधर्मावच्छिन्नसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावोभयकोटिकसंशयवत् महानसीयवह्नितद्भेदोभयकोटिकसंशयस्यापि सम्भवेन तद्वत् प्रकृतेऽपि तथा संशयोपपत्तेः । तदर्थमाकाशवाक्यं स्पर्शशून्यत्वे सति शब्दवत्त्वरूपतन्मात्रसाधारणाकाशत्वस्य सदादिवाक्यप्रतिपाद्यकारणे विधायकं, उत प्राप्यत्वरूपपरायणत्वस्य तद्विशिष्टप्रकाशमानत्वात्मकयोगार्थस्य वा विधायकमिति **द्वितीयः** ॥

न च—आकाशवाक्यस्य उद्गीथविद्याविधिपरत्वात् न रूढ्यर्थादिविधिपरत्वमिति—वाच्यम् ; आकाशवाक्यस्य सद्विद्याप्रतिपन्ने सत्पदार्थे आकाशत्वविधानपूर्वकं कारणीभूताकाशाभेदेन उद्गीथोपासनविधिपरत्वेन उक्तसंशयोपपत्तेः । न चैवमपि—योगार्थरूढ्यर्थयोर्भावाभावरूपत्वाभावेन तदीयविषयितयोः परस्परप्रतिबध्यताप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदकत्वासम्भवेन स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितावत्त्वरूपं संशयत्वं उक्तज्ञानस्य नोपपद्यत इति—वाच्यम् । तद्वत्ताबुद्धिं प्रति

तदभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां संयोगाभाववत्ताज्ञानस्य संयोगवत्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति तद्वारणाय संयोगविरुद्धविशेषणतासम्बन्धेन संयोगाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्। एवं च—तदभावतदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकग्रहाणां पृथक्पृथगप्रामाण्यज्ञानाभावादिकं निवेश्य प्रतिबन्धकतास्वीकारे गौरवात् तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तद्विरुद्धविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन एकमेव प्रतिबन्धकत्वं उक्तत्रिविधनिश्चयानां कल्प्यते। तदभावत्वतदभावव्याप्यत्वांशे अप्रामाण्यज्ञानाभावादिकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे न निवेश्यते, तथा प्रकारतायां तदभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वं च॥ तथा च—उक्तरूढ्यर्थयोगार्थयोरपि तत्तद्विरुद्धसम्बन्धस्य उक्तज्ञाने भानात् निरुक्तसंशयत्वमुपपन्नम्। अत एव स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादेस्सर्वानुभवसिद्धस्य संशयत्वस्य पङ्कजं वा सुधांशुर्वा मुखमित्यादेस्संशयालङ्कारत्वस्य च नानुपपत्तिः॥

ननु—

सिद्धान्ते उक्तविशिष्टविषयितारूपं संशयत्वमिति परिष्कार एव न सम्भवति, नैयायिकमते समानाकारकज्ञानेषु विषयताभेदे मानाभावेन प्रत्येकनिश्चयीयविषयतयोरेव संशये स्वीकरणीयत्वात्, संशयीयविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासम्भवेऽपि सिद्धान्ते संयोगात्मकविषयतायाः ज्ञानभेदेन भिन्नतया संशयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन स्वपदेन तदुपादानासम्भवात्। अथ—संशयाकारानुमितिस्वीकर्तृमते यथा वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य वह्निमत्ताधीप्रतिबन्धकतायां वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते, तथा वह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि वह्निमत्ताज्ञानाभाववैशिष्ट्यं निवेशयितुमुचितं; तुल्यन्यायात्। एवं च

वक्ष्यमाणरीत्या सिद्धान्ते परोक्षसंशयस्वीकारेण पर्वते वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति वह्निविरुद्धसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते । प्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्व स्वावच्छेदकावच्छिन्नविरुद्धसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानाभावविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । एवं च वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानाभावविशिष्टवह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानादेरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकतानिर्वाहः । वह्निव्याप्यवत्ताज्ञाने अप्रामाण्यग्रहदशायां वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावत् वह्निसंशयस्यापि वह्निकोट्यंशे अप्रामाण्यग्रहदशायां वह्न्यभावकोट्यंशे प्रामाण्यग्रहदशायां वा वह्निमत्ताधीविरोधित्वमभ्युपगम्यत एव । अत एव बाधग्रन्थे चिन्तामणिकारमते वह्न्यभावांशे प्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितस्य वह्न्यभावसंशयस्यापि वह्निधीप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् बाधगादाधर्यां । तन्निर्वाहाय च प्रतिबन्धकविशेषणाभावप्रतियोगिज्ञाने अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं निवेश्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशज्ञानाभावप्रामाण्यज्ञानान्यतरविशिष्टवह्न्यभाववत्ताज्ञानत्वेन वह्निधीप्रतिबन्धकत्वमङ्गीकार्यम् । तथा च संशयविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं निर्वहति–इति चेत् ॥ एवमपि यत्र संशयेऽप्रामाण्यज्ञानादिकं नास्ति तत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च–उक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितावत्त्वस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन लक्षणत्वान्नाव्याप्तिः, अप्रामाण्यज्ञानास्कान्दितघटाद्येकैकसंशयनिष्ठाया उक्तविषयतायास्सौसादृश्यरूपत्वेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयेषु प्रतियोगितासम्बन्धेन सत्त्वात् अयं संशयो घटसंशयत्वेन घटसंशयान्तरसदृश इति व्यवहारादिति–वाच्यम् । एवमपि संशयस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकभावापन्नविषयतयोरेकज्ञाने असम्भवेन सामानाधिकरण्याभावेन एककोट्यंशे अप्रामाण्य-

ज्ञानास्कन्दितसंशयेऽप्युक्तलक्षणासम्भवतादवस्थ्यात् । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावापन्नयोरपि विषयितयोर्निश्चयान्तर्भावेणैव विरोधित्वं, न तु संशयेऽपीति नैयायिकमतस्य निर्बीजत्वात् । अन्यथा घटतदभावयोरपि अधिकरणविशेषावच्छेदेनाविरोधापत्तेः ॥ अत एवोक्तं **न्यायपरिशुद्धौ**—

"मिथस्स्फुटविरोधयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्फुरणं, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः, मिथोविरोधाग्रहणे तयोर्विकल्पो न स्यात् । अत एव डोलावेगवत् अत्र स्फुरणक्रम इत्येके, एकस्मिन्युगपदन्योन्यप्रतिक्षेपकस्य धीविरुद्धत्वात् ॥"—इति॥

अयमर्थः । स्फुटविरोधयोः—भासमानविरोधयोः ; परस्परविरोधावच्छिन्नससर्गतानिरूपितप्रकारताश्रययोरित्यर्थः ; स्फुरणं—ज्ञानं, परस्परविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितस्थाणुत्वपुरुषत्वनिष्ठप्रकारताकं ज्ञानं संशय इति यावत् । विकल्पो न स्यात्—संशये वाकारोल्लेखो न स्यात् । अत एव—विरोधभानादेव, परस्परविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयोः प्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदकभावापन्नयोः प्रकारतयोरेकज्ञाने असम्भवादेवेति यावत् । स्फुरणक्रमः—ज्ञानक्रमः ; अत्र एकस्यैवेन्द्रियसंयोगस्य एकप्रतिबध्यप्रतिवन्धकतावच्छेदकविषयताकज्ञानद्वयजनकत्वं कथमित्याशङ्का डोलावेगवदिति दृष्टान्तेन परिहृता । डोलाप्रसरस्य परस्परोपमर्दकदिग्द्वयसंयोगहेतुवेगद्वयजनकत्ववदिन्द्रिय संयोगस्यैकस्य उक्तज्ञानद्वयजनकत्वमुपपन्नमित्यर्थः । एवं च—संशय स्थले ज्ञानद्वयाङ्गीकारात् सामानाधिकरण्यघटितोक्तोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयतावत्स्वरूपं संशयलक्षणं न सम्भवति ॥

—इति चेत् ॥

मैवम् ॥ संशयस्थले ज्ञानद्वयस्वीकारेऽपि ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्वीकारेण कोटिद्वयविषयतयोर्निरूपकतासम्बन्ध-

घटितसामानाधिकरण्याभावेऽपि एककोटिविषयताया निरूपकतासम्बन्धेन अपरकोटिविषयतायाश्च स्वनिरूपितविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन एकस्मिन्नेव ज्ञाने सत्त्वोपपत्त्या उक्तलक्षणनिर्वाहात् । **यद्वा**—स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितविरोधसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्व स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टप्रकारताकत्वं संशयत्वम् । उक्तं च **न्यायपरिशुद्धौ**—

"सामान्यधर्मिग्रहणे अप्रतिपन्नतद्विरोधं प्रतिपन्नमिथोविरोधानेकविरुद्धविशेषणस्फुरणं संशयः ॥" —इति ॥

अत्र सामान्यधर्मिग्रहण इत्यनेन प्रथमसम्बन्धस्य, प्रतिपन्नमिथोविरोधेत्यनेन द्वितीयसम्बन्धस्य, अनेकविशेषणस्फुरणं संशय इत्यनेन तृतीयस्य लाभः; अप्रतिपन्नतद्विरोधेत्यस्य धर्मितावच्छेदकविरोधाविषयकत्वमर्थः । इदं चाहार्यसंशयस्यालक्ष्यत्वाभिप्रायेण तद्वारणाय तत्, तस्यापि लक्ष्यत्वे तु न देयम् । उक्तं **चात्मसिद्धौ यामुनाचार्यैः**—

"चैतन्यस्य विषयेण दृढसंयोगो हि निश्चयः । तस्यैव बहुभिर्युगपददृढसंयोगस्संशयः ॥" —इति ॥

अत्र संयोगात्मकविषयताया दृढत्वं स्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितविषयत्वासामानाधिकरण्यं ; सामानाधिकरण्यमपि पूर्ववत् स्वनिरूपितविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन; तेन संशयस्थले ज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽपि नानुपपत्तिः । अत्र युगपदिति पदं शैघ्र्यपरमिति न्यायपरिशुद्धावेव व्याख्यातम् ॥

वस्तुतस्तु—स्वनिष्ठानुयोगितावच्छेदकताकत्व-स्वविरोधावच्छिन्नसम्बन्धावच्छिन्नानुयोगितावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टसंयोगवज्ज्ञानत्वं संशयत्वमित्यात्मसिद्धिग्रन्थार्थः । सिद्धान्ते द्रव्य-

स्थले ज्ञानसंयोगो विशेष्यता, तत्संयोगानुयोगितावच्छेदकता प्रकारतेत्यादेर्विषयतावादे स्फुटमुपपादनात्। अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयीयार्थपदार्थनिष्ठसंयोगे स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयनिष्ठानुयोगितावच्छेदकताकत्वस्याङ्गीकारात्, नैयायिकमते विषयतायां व्यधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वाङ्गीकारवत् ज्ञानीयसंयोगानुयोगितायां पुरुषत्वादेर्व्यधिकरणस्याप्यवच्छेदकत्वाङ्गीकारोपपत्तेः। संयोगे अदृढत्वमपि उक्तोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टत्वमेव। अदृढत्वं च परस्परप्रतिक्षेपकाकारविशेष इति न्यायपरिशुद्धिग्रन्थस्यापि अयमेवार्थः ॥

अथ—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः किं चाक्षुषः, उत मानसः? **नाद्यः**, भूतलं घटवदित्याकारकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले कथंचिदुपस्थितघटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय समानधर्मधर्मितावच्छेदककतत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयतया लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य क्वाप्यसम्भवात्, योगजधर्मातिरिक्तालौकिकसन्निकर्षस्यानङ्गीकारेण तज्जन्यसंशयस्यापि असम्भवात्। **न द्वितीयः**, योगिनां योगजधर्मसहायेन मनसा अतीन्द्रियपदार्थभानार्थं मानसप्रत्यक्षाङ्गीकारेऽपि अयोगिनां तदनङ्गीकारात्। उक्तं च **न्यायपरिशुद्धौ**—

"मानसप्रत्यक्षमस्मदादीनां नास्त्येवेति वृद्धसम्प्रदायः, आत्मस्वरूपस्य तद्धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां तद्धेतुतया अभिमतज्ञानविशेषानतिरेकस्य वेदार्थसङ्ग्रहे समर्थितत्वात् नित्यत्वाणुत्वादिविशिष्टात्माद्यनुभवस्य शास्त्रादिसिद्धत्वात् पूर्वानुभवादिज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वात्, आत्मसुखादिव्यतिरिक्तबाहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शास्त्रयोन्यधिकरणभाष्यस्यान्वारोहेणापि उपपत्तेः ॥"—इति ॥

—इति चेन्न ॥

तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः संशयातिरिक्तज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकतास्वीकारेण लौकिकसन्निकर्षजन्यचाक्षुषादिसंशयस्यापि सम्भवेन संशयात् पूर्वं कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेन संशयस्य उभयकोट्यंशेऽप्यलौकिकत्वमेवेति नैयायिकशपथस्यायुक्तत्वात् ।

उक्ताभिप्रायेणैव **चण्डमारुते** द्वितीयस्कन्धे—"संशयत्वं जातिविशेषः । न च चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यं ; कत्वादिव्याप्यतारत्वादिवत् चाक्षुषत्वादिव्याप्यसंशयत्वजात्यभ्युपगमे दोषाभावात् ॥"

—इत्युक्तम् । अतस्सन्निकृष्टकोट्यंशे प्रत्यक्षात्मकं असन्निकृष्टकोट्यंशे च स्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेव संशयः । ज्ञानद्वयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः प्रागेवोक्तः ॥

नन्वेवमपि—कारणवाक्यप्रतिपाद्यं आकाशः, उत अचेतनभिन्नमिति संशयः किंरूपः, चाक्षुषत्वमानसत्वयोरसम्भवात्—इति चेत् । अनुमित्यात्मकः शाब्दानुमित्युभयात्मको वेति गृहाण ; 'भूताकाशे प्रसिद्ध्यतिशयपरायणत्वाद्यनुपपत्तिभ्यां संशयः' इति टीकोक्त्या उभयव्याप्यवत्ताज्ञानसम्पादनात् अनुमित्यात्मकत्वप्रतीतेः, आकाशपदरूढ्या आकाशविषयकशाब्दबोधस्य परायणत्वलिङ्गेन चेतनानुमितेश्च सम्भवेन निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकशाब्दानुमित्युभयात्मकस्य संशयस्योपपत्तेः । अथवा आकाशवाक्यस्य सदादिवाक्येनैकवाक्यत्वाङ्गीकारेण सदाकाश ईक्षणवच्चेति बोधे जायमाने ईक्षणरूपार्थसामर्थ्येनाचेतनभेदस्यापि भानसम्भवेन सदाकाशः अचेतनभिन्नं वेति शाब्दबोधात्मक एव संशयः । न च—अर्थसामर्थ्येन भानं नाम लिङ्गाधीनविषयता, एवं च शाब्दबोधस्यार्थसामर्थ्यसिद्धपदार्थांशेऽनुमितित्वमेव, न शाब्दत्वमिति—वाच्यम् ; तदंशे अनुमिनोमीत्यनुभवाभावेन शाब्दयामीत्यनुभवेन च तदंशेऽपि शाब्दत्वाभ्युपगमात् ॥

न च—स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिज्ञानदशायां संशयादर्शनेन विशेषदर्शनस्य संशयविरोधितया अचेतनभेदव्याप्येक्षणादिज्ञान-दशायां न संशय इति—वाच्यम्; प्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितस्यैव विशेषदर्शनस्य संशयविरोधितया विरुद्धोपस्थापकसामग्रीस्थले प्रामाण्याग्रहात् उक्तेक्षणवत्ताज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वात्। अनुमितिजनकत्वं तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमात्रेणोपपद्यते। अत एव **न्यायपरिशुद्धौ**—अगृह्यमाणबलतारतम्यविरुद्धानेकवस्तु-ज्ञापकोपस्थापनमिह विप्रतिपत्तिरिति—प्रतिपादितमिति बोध्यम् ॥

एवं च—संशये कोट्योर्विरोधभानस्याङ्गीकारात् कारणवाक्यवेद्यमाकाशः उत अचेतनभिन्नमित्यस्य संशयत्वोपपत्तेः तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तद्विरोधावच्छिन्नसंसर्गताकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव श्रीभाष्यादौ सार्वज्ञ्यादिबोधकवाक्यानां निर्गुणवाक्यविरोधित्वाभिधानं, नित्यो नित्यानां द्वासुपर्णेत्यादेरभेदश्रुतिविरोधित्वाभिधानं, अस्मिन्नधिकरणेऽप्यचेतन-भेदसाधकानुमानस्याकाशश्रुत्या बाधाभिधानं च—उपपन्नं; तार्किकादिरीत्या गुणसामान्याभावादिधीप्रतिबन्धकज्ञानजनकत्वरूपविरोधाभावेन यथाश्रुते असङ्गतेः। इत्थं च प्रथमसंशये आकाशरूपाचेतनत्वाचेतनसामान्यभेदोभयकोटिकत्वाभिधानं तार्किकरीत्या। सिद्धान्ते त्वाकाशत्वाचेतनभेदोभयकोटिकत्वमपि सम्भवतीति बोध्यम् ॥

अत्र आकाशाधिकरणे पूर्वपक्षः ईक्षणलिङ्गेन कारणवाक्यवेद्यस्याचेतनभेदसाधनं न सम्भवति, कारणोद्देशेन आकाशत्वविधायकेन आकाशादेवेत्यादिना बाधात्, श्रुतिलिङ्गयोर्मध्ये श्रुतेर्बलवत्त्वेन तज्जन्य-बोधस्य प्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितत्वेनोक्तानुमितिप्रतिबन्धकत्वसम्भवात् अग्निहोत्रं जुहोतीतिवाक्यविहितस्याग्निहोत्रस्य देवतोद्देशेन द्रव्य-त्यागात्मकयागघटितहोमरूपस्य द्रव्यसामान्यघटितत्वेन सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षासत्त्वेन दध्ना जुहोतीति वाक्यमुक्तहोमघटकद्रव्ये तादात्म्येन

दधि समवायेन दधित्वं वा विधत्त इति यथा स्वीक्रियते, तथा सदेव सोम्येदमग्र इत्यादिकारणवाक्यप्रतिपन्नसत्पदार्थस्यापि सामान्यरूपत्वेन विशेषाकाङ्क्षासत्त्वेन कारणोद्देशेन आकाशवाक्यं आकाशं आकाशत्वं वा विधत्त इति स्वीकार्यम् । न च—इदं वाक्यं कारणोद्देशेन प्राप्यत्वविधिपरं, अस्य लोकस्य का गतिरिति प्राप्यस्यैव पृष्टत्वात् । अन्यथा पञ्चम्यर्थकारणोद्देशेनाकाशत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेः, एकसुबन्तघटकपदयोरुद्देश्यविधेयोभयाबोधकत्वरूपैकप्रसरतायास्सिद्धान्तसिद्धत्वादिति—वाच्यम् । "का साम्नो गतिरिति, स्वर इति होवाच ।

स्वरस्य का गतिरिति, प्राण इति होवाच । प्राणस्य का गतिरिति, अन्नमिति होवाच । अन्नस्य का गतिरिति, आप इति होवाच । अपां का गतिरिति, असौ लोक इति होवाच ।

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति, अयं लोक इति होवाच"—इत्यत्र गतिशब्दस्य कारणपरतया तत्प्रायपाठेनास्य लोकस्य का गतिरित्यत्रापि गतिशब्दस्य कारणपरत्वौचित्येन प्राप्यपरत्वासम्भवात्; साम्नः स्वरज्ञानजन्यत्वेन ज्ञायमानस्वरस्यापि तत्र, स्वरस्य शब्दात्मकतया वायुगुणत्वेन तत्र प्राणस्य, प्राणे चान्नस्य, तस्मिंश्च वृष्टेः, तत्र मेघाद्याश्रयोर्ध्वलोकस्य, मेघादिवृष्टिसामग्रीसम्पत्तेः एतल्लोकस्थयज्ञादिजन्यत्वेन तादृशसामग्रीसम्पत्तौ यज्ञादिद्वारा एतल्लोकस्य—कारणत्वात्, अस्य लोकस्य का गतिरित्यस्य एतल्लोककारणजिज्ञासाविषयीभूततादृशकारणत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नमित्यर्थात् किंपदस्य जिज्ञासाविषयसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यधर्मावच्छिन्ने शक्तेः; तादृशजिज्ञासानिवर्तकस्योत्तरस्य कारणत्वव्याप्याकाशत्वविधायकत्वोपपत्तेः । "लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ति, हिरण्यमालिनः प्रचरन्ति, सप्तदशारत्निर्वा वाजपेयस्य यूपः"—इत्यादौ उष्णीषमालारज्जुद्देशेन लोहितत्वहिरण्यत्वसप्तदशत्वानां विधेः पूर्वतन्त्रसिद्ध-

तया एकसुबन्तबोध्ययोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो नास्तीति नियमासिद्धेः, सति तात्पर्ये तथा बोधाभ्युपगमात्॥ न च—सदेवेत्यादिकारणवाक्यघटकसत्पदार्थस्याकाशत्वे तत्रेक्षणाद्यनुपपत्तिः, व्यापकस्य चेतनत्वस्याभावे व्याप्यस्येक्षणादेरसम्भवादिति—वाच्यम्। तत्र ईक्षतिधातोः गौणत्वाङ्गीकारात् दुःखाभाववति प्रधाने निरतिशयानन्दवत्त्वरूपानन्दमयत्वस्याप्यौपचारिकत्वात्। न चेक्षत्यादीनां अनेकेषां गौणत्वकल्पनापेक्षया आकाशपदस्य यौगिकत्वमुचितमिति—वाच्यम्। योगाद्रूढिपूर्विकलक्षणायाः बलीयस्त्वस्य प्रोद्गात्रधिकरणसिद्धतया आकाशपदस्य योगाङ्गीकारापेक्षया ईक्षत्यादेर्लक्षणाया एव युक्तत्वात्; तस्मिन्नधिकरणे हि "प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य" इति—मन्त्रे उद्गातॄणां चमसः प्रैत्वित्यर्थके उद्गातृपदशक्यार्थस्य बहुत्वासम्भवात् उच्चैर्गायन्तीत्युद्गातार इति सामगानकर्तृत्वरूपप्रस्तोत्रादिसाधारणधर्मावच्छिन्ने योगस्य लक्षणाया वा कल्पनस्यावश्यकत्वे तत्र च योगाङ्गीकारे प्रकृतिप्रत्ययजन्योपस्थितिद्वयस्य प्रत्ययार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थबोधे तथाविधप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारज्ञानस्य च हेतुतायाः कल्पनीयतया तदपेक्षया लक्षणापक्षे तज्जन्यसामगानकर्त्रुपस्थितेः एकस्या एव तद्बोधे हेतुत्वकल्पने लाघवात्। एवं भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतायां योगशक्तिजन्योपस्थितिद्वयस्य सामग्रीकोटौ निवेशनीयतया तथाविधोपस्थितिद्वयस्य योग्यताज्ञानस्य च परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण यत्र प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्क तत्र लक्षणाजन्योपस्थितियोग्यताज्ञानयोः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण द्वयमिति रीत्याऽपि लक्षणापक्षे लाघवमभिप्रेत्य लक्षणापक्षस्सिद्धान्तितः। एवं च—प्रकृतेऽपि आकाशपदस्य योगस्वीकारापेक्षया ईक्षत्यादीनां लक्षणाकल्पनं युक्तम्। न चानेकपदलक्षणापेक्षया आकाशपदस्यैकस्य योगाङ्गी-

कारो युक्त इति वाच्यम् । "आकाश इति होवाच, आकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशोह्येवैभ्यो ज्यायान्, आकाशः परायणं, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता प्राणश्च हास्मै तदाकाशं चोचुः" इति वाक्यस्थानां बहूनां चाकाशपदानां योगकल्पनस्य सिद्धान्तेऽपि सत्त्वात् । तथा च – आकाशपदरूढेरावश्यकतया रूढ्यर्थतावच्छेदकाकाशत्वेन बाधात् ईक्षणेनाचेतनभेदसाधनं न सम्भवति । उक्तं च **टीकायां**—

"कारणविशेषे आकाशादिपदश्रुत्या अवगते सति लिङ्गात्तद्विरुद्धनिश्चयोऽनुपपन्नः"॥ —इति ॥

अस्माच्च टीकावाक्यात् बाध इति पूर्वपक्षो युक्तः ॥

वस्तुतस्तु—श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतेर्बलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे स्थापितम् । तथा हि—"कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषः" इति मन्त्रे इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपमिन्द्राङ्गत्वग्राहकं लिङ्गमस्ति, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति गार्हपत्याङ्गत्वबोधिका श्रुतिश्चास्ति । यद्यप्युदाहृतश्रुतौ मन्त्रविशिष्टोपस्थानस्य गार्हपत्याङ्गत्वबोधने मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गभूतोपस्थानाङ्गत्वमेव प्रतीयते, न तु तस्य गार्हपत्याङ्गत्वम् । तथापि सम्बोधनविभक्तिबलेन समीपास्थितिरूपोपस्थानस्य प्राप्तत्वेन मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गत्वमेव तच्छ्रुत्यभिप्रेतमिति कल्प्यते । तथा च गार्हपत्याङ्गत्वबोधकश्रुतीन्द्राङ्गत्वबोधकलिङ्गयोः विरोधे द्वयोस्समबलत्वमिति **पूर्वपक्षः** । न च–साक्षादङ्गत्वबोधकश्रुत्यपेक्षया अयं मन्त्रः इन्द्राङ्गत्वबोधकश्रुतिमान् इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यवत्त्वादिति श्रुत्यनुमानद्वारा अङ्गताबोधकस्य लिङ्गस्य विलम्बितधीजनकत्वेन दौर्बल्यमिति–वाच्यम् । अयं मन्त्रः इन्द्राङ्गत्ववान्, उक्तसामर्थ्यवत्त्वात्–इति साक्षादेवाङ्गत्वानुमितिजनकत्वसम्भवे श्रुतिं कल्पयित्वा तयाङ्गत्वसाधनस्यायुक्तत्वात् । अतः उभयो-

रपि तुल्यबलत्वात् प्रतिप्रधाना गुणावृत्तिरिति न्यायेन गार्हपत्येन्द्रयोः द्वयोरप्ययं मन्त्रस्समुच्चयेनाङ्गम्। अस्तु वा लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकतया प्रबलदुर्बलभावः, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न्यायेन मन्त्रस्याङ्गयाकाङ्क्षायाः श्रुत्यैव निरसनीयत्वात् । तथाऽपि अनुमित-श्रुत्या इन्द्राङ्गत्वमवर्जनीयं, पर्वतादौ प्रबलप्रत्यक्षसिद्धरूपादिकत्व-स्येव दुर्बलानुमानसिद्धवह्निमत्त्वस्यापि दुरपह्नवत्वात् । न च—कदा-चनेत्यादिमन्त्रस्य ऐन्द्र्येत्यादिप्रत्यक्षविनियोगश्रुतिसत्त्वेन विनियोग-श्रुत्याकाङ्क्षाविरहात् इन्द्राङ्गताबोधकश्रुत्यनुमानं न सम्भवति, सिषाध-यिषारूपपक्षताया अभावादिति—वाच्यम् ; मन्त्रस्य विनियोगश्रुत्या-काङ्क्षाविरहेऽपीन्द्रस्य स्वस्मारकमन्त्राकाङ्क्षासत्त्वेन सिषाधयिषानिर्वा-हात्—इति प्राप्ते ; न तावल्लिङ्गं स्वतः प्रमाणं। वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृत्या वेदस्यैव क्लृप्तस्यानुमानिकस्य वा धर्मबोधकत्वनियमात्, अङ्ग-त्वस्य च तज्जन्यापूर्वजनकापूर्वजनकतारूपस्य धर्मघटितत्वादङ्गत्ववाचि-पदकल्पनानुकूलायाः श्रुतपदार्थनिष्ठयोग्यताया एव लिङ्गत्वरूपत्वाच्च॥

यद्यपि—अङ्गत्वकल्पनानुकूलैव सा लिङ्गमिति वक्तुं शक्यत्वा-द्वेदप्रयोज्यबोधविषयश्रेयस्साधनताकत्वं धर्मत्वमिति धर्मलक्षणसम्भ-वाच्च न लिङ्गेन श्रुत्यनुमानमावश्यकम् । **तथाऽपि**—साक्षादङ्गत्वानु-मिति जनकत्वमपि लिङ्गस्य न सम्भवति ; श्रुत्या गार्हपत्यरूपाङ्गि-बोधनेनाङ्गयाकाङ्क्षाविरहेण पक्षताविरहात् । इन्द्रस्य स्मारकाकाङ्क्षा-सत्त्वेऽपि ध्यानाद्युपायान्तरेणापि तन्निवृत्तिसिद्धेरेतन्मन्त्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात् एतन्मन्त्रविशेष्यकेन्द्राङ्गत्वानुमितिर्न सम्भवत्येवेति कदाचनेति मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमेव । न चैवं—मन्त्रगतेन्द्रशब्दस्य यज्ञसाधनसादृश्यादिधात्वर्थानुसाराद्वा जघन्यवृत्त्याश्रयणात् गौरव-मिति—वाच्यम् ; श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगसिद्धावस्य गौरवस्य फल-मुखत्वेन अदोषत्वादिति बलाबलाधिकरणतात्पर्यम् ॥

एवं च—सदेवेत्यादिश्रुतौ सत्पदार्थस्य सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षासत्त्वेन ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वेनाचेतनभेदादिरूपविशेषबोधकश्रुतिकल्पनद्वारा साक्षाद्वा ईक्षणादिलिङ्गानां विशेषसाधकत्वं वाच्यम् । आकाशश्रुत्या विशेषाकाङ्क्षानिवृत्तेरुक्तलिङ्गस्य विशेषसाधकत्वं न सम्भवति । सत्पदस्याकाशश्रुत्या विशेषपरत्वे निश्चिते ईक्षत्यादीनां लक्षणाकल्पनं च फलमुखत्वान्न दोषः । तथा च—सिषाधयिषारूपपक्षताविरहात् अचेतनभेदानुमानं न सम्भवतीति शङ्कावारकत्वमेवास्याधिकरणस्येति पक्षताविरह इति—**पूर्वपक्षः**। उक्तं च **श्रीमति भाष्ये**—

"यदि हि साधारणशब्दैरेव सदादिभिः कारणमभ्यधायिष्यत, ईक्षणाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरचेष्यत। आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चित इति नार्थस्वाभाव्यात् निर्णेतव्यमस्ति ॥" —इति ॥

सामान्यशब्देनाभिधाने विशेषाकाङ्क्षया सिषाधयिषारूपपक्षतासत्त्वेन चेतनविशेषानुमितिर्भवेत् । आकाशशब्देन विशेषनिश्चयसत्त्वेन पक्षताविरहान्नानुमानं युक्तमित्यर्थः ॥

न च—आकाशवाक्येन विशेषविधिं स्वीकृत्य ईक्षणादीनां गौणत्वकल्पनापेक्षया 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यनेन विशेषविधिस्वीकारो युक्त इति—वाच्यम्; आत्मशब्दस्य जीवेश्वरसाधारणस्य मृदात्मको घट इत्यादिप्रयोगेणाचेतनसाधारणस्य च विशेषसमर्पकत्वायोगात् । न च—आत्मन आकाशस्सम्भूत इत्याकाशस्य कार्यत्वोक्त्या आकाशशब्दस्य कारणविशेषसमर्पकत्वं न सम्भवतीति—वाच्यम् ; अत्रत्याकाशपदस्य भूताकाशपरत्वात्, कारणवाक्यघटकाकाशपदस्य च तन्मात्ररूपसूक्ष्माकाशपरत्वेनाविरोधात् । तथा च—आकाशादेवेत्यादिवाक्येन शब्दतन्मात्रमेव विधीयत इति चेतनविशेषस्य कारणत्वमयुक्तम् । अयमत्र निर्गलितार्थः—आकाशश्रुत्या ईक्षणादिलिङ्गानां बाध इति पूर्वः पक्षः—इति ॥

ननु—अत्र श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वं नाम न तावत्, ईक्षणादिलिङ्ग-जन्यानुमितिप्रतिबन्धकं यत् कारणविशेष्यकाकाशत्वप्रकारकज्ञानं तज्जनकत्वमिति युक्तम्, अचेतनभेदविषयकानुमितिं प्रति आकाशत्वज्ञानस्य तदभावाद्यनवगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वायोगात् ॥ न च—आकाशत्वज्ञानस्याचेतनभेदविरुद्धसम्बन्धावच्छिन्नाकाशत्वप्रकारकतया तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः—इति वाच्यम् । तथाऽपि आकाशादेवेत्यादेः केवलस्वरूपसम्बन्धेनाकाशत्वप्रकारकबोधजनकत्वेऽपि उक्तविरोधावच्छिन्नसंसर्गताकबोधजनकत्वाभावेन बाधकत्वासम्भवात् विरोधावच्छिन्नसम्बन्धेन तदवच्छिन्ने आकाशपदस्य शक्तिविरहात् ॥ न च—अयमाकाश इति वाक्यजन्यबोधानन्तरं चेतनत्वसंशयानुदयेन तादृशसम्बन्धभानावश्यकतया तथाविधसम्बन्धेनाकाशत्वावच्छिन्न एव शक्तिरावश्यकीति—वाच्यम् । तथा सति तद्बोधानन्तरं घटत्वपटत्वकुडयत्वादिसंशयानामपि अनुदयेन तत्तद्विरोधघटितसम्बन्धेनाकाशत्वावच्छिन्नेऽपि शक्तिस्वीकारापत्त्या शक्त्यानन्त्यापत्तेः ॥ न च—आकाशत्वं चेतनभेदव्याप्यमित्युद्बुद्धसंस्कारसत्त्वात् तद्विशिष्टाकाशत्वज्ञानत्वेन तस्य चेतनत्वज्ञानप्रतिबन्धकता, एवं घटत्वादिज्ञानेऽपि तदवच्छिन्नभेदव्याप्यत्वविषयकसंस्कारविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकता; यद्वा आकाशत्वे यद्यद्धर्मावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वप्रकारकसंस्कारो वर्तते, आकाशत्वसम्बन्धे तत्तद्धर्मविरोधो भासत इति स्वीकृत्य तादृशविरोधावच्छिन्नसंसर्गताकधीत्वेनैव तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वमुपेयते; एवं च चेतनभेदविषयकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानजनकत्वमाकाशश्रुतेरुपपन्नमिति—वाच्यम् । तथा सतीक्षणादिमत्ताज्ञानस्याप्याकाशभेदव्याप्यमीक्षणादिकमिति संस्कारविशिष्टत्वेनाकाशत्वविरुद्धसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेन वाऽऽकाशत्वप्रकारकधीप्रतिबन्धकतासम्भवेन लिङ्गस्यैव विनिगमनाविरहेण श्रुतिबाधकता-

पत्त्या पूर्वपक्षानुत्थितेः ॥ न च—लिङ्गविरोधेनाकाशश्रुतेर्बोधजनकत्वाभावे तस्याप्रामाण्यापत्तिर्दोषः, श्रुतिविरोधेन ईक्षणलिङ्गस्यानुमितिजनकत्वाभावे च न कश्चिद्दोष इति विनिगमकसत्त्वात् श्रुत्यैव लिङ्गबाध इति पूर्वपक्षोदय इति—वाच्यम् । ईक्षणविरुद्धसंसर्गावगाहिनः आकाशत्वज्ञानस्य ईक्षणवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया श्रुत्या लिङ्गबाधेऽपि तदैक्षतेति श्रुतेर्बोधजनकत्वाभावेनाप्रामाण्यापत्तिसाम्यात् । इयांस्तु विशेषः—लिङ्गेन श्रुतिबाधे एकस्या आकाशश्रुतेरप्रामाण्यं, श्रुत्या लिङ्गबाधे च सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वानन्दमयत्वाद्यनेकश्रुतीनां अप्रामाण्यमिति महान् दोषः ॥ न च—सार्वज्ञ्यादिश्रुतेर्गौणार्थविषयकबोधजनकत्वसम्भवात् नाप्रामाण्यमिति—वाच्यम् ; आकाशश्रुतेरपि तत्सम्भवात् ॥ एवं च—ईक्षणादिलिङ्गजन्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानजनकत्वरूपं लिङ्गबाधकत्वं अभ्युपगम्य न पूर्वपक्षावतारो युक्तः, नापि तादृशानुमितिजनकसिषाधयिषारूपपक्षताविघटकत्वरूपलिङ्गबाधकत्वं श्रुतेरभ्युपगम्य तदवतारे घनगर्जितेन मेघानुमित्यादिस्थले व्यभिचारेण तस्याः पक्षतात्वायोगात् ॥ न च—तत्रापि फलानुरोधात् सिषाधयिषा कल्प्यते, नैयायिकैरपि लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्या नाशस्थले फलानुरोधेन सिषाधयिषान्तरं कल्पयित्वैवानुमितिनिर्वाहाङ्गीकारात् ; अत एवोक्तं **न्यायपरिशुद्धौ**—"सिषाधयिषितधर्मविशिष्टधर्मी पक्षः" इति—इति वाच्यम् । श्रुत्या आत्मनिश्चयवतोऽपि अनुमितिर्जायतामितीच्छावशात् मननात्मकानुमितेरङ्गीकारवत् सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षायाः आकाशश्रुत्या निरासेऽपि श्रुत्यन्तरविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छासम्भवात् एकलिङ्गेनानुमितेऽपि लिङ्गान्तरेणानुमितिर्जायतामितीच्छया अनुमितेरेकविषयेऽनेकहेतूपन्यासं कुर्वतस्सूत्रकारस्य सम्मततया कथं चिद्विषयसिद्धावपि विशेषान्तरमादाय इच्छासम्भवात्,

येन पुंसा आकाशश्रुतिर्न दृष्टा तस्याचेतनभेदबोधकश्रुत्यनुमानसम्भवाच्च ॥ अथैवं—विरोधाधिकरणविरोधः, तत्र हि 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत्' इति श्रुतिविरुद्धाया अपि औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतेः प्रामाण्यं दुर्वारं, स्मृतित्वेन श्रुतिमूलकत्वानुमानात् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधस्य ग्रहणाग्रहणादिश्रुतिषु बहुशो दर्शनेनानैकान्त्यात् प्रामाण्याभावसाधकत्वानुपपत्तेरिति—पूर्वपक्षं कृत्वा ; सर्वत्र धूमदर्शनानन्तरं व्याप्तिस्मरणेऽपि जिज्ञासाविरहेऽनुमित्यनुदयात् परोक्षज्ञानमात्रेऽनुमित्यर्थापत्तेरेव वा जिज्ञासायाः कारणत्वमुपेयते । अतः स्पर्शश्रुत्या वेष्टनाभाववत्त्वेनौदुम्बर्या निश्चितत्वेन वेष्टनविषयकजिज्ञासाविरहेण स्मृत्या न मूलश्रुत्यनुमानसम्भव इति स्मृतेरप्रामाण्यमिति भाष्यकारेण शबरस्वामिना सिद्धान्तितम् । भवदुक्तरीत्या तत्रापि मूलश्रुत्यनुमानसम्भवेन वेष्टनस्मृतेः प्रामाण्योपपत्तिः—इति चेन्न ॥ तत्र वार्त्तिककारेण भाष्यमतं दूषयित्वा मूलश्रुत्यनुमानमङ्गीकृत्य वेष्टनस्मृतेः प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन यावच्छ्रुतिदर्शनं अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमित्यर्थे तदधिकरणतात्पर्योपवर्णनेन तद्विरोधाभावात् । तस्मात् श्रुतेः पक्षताविघटकत्वमपि न सम्भवति ॥ —इति ॥

मैवम् । श्रुतिर्नाम—अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकानुपपत्तिज्ञानाजन्यशक्तिग्रहजन्यतद्धर्मावच्छिन्नविषयकोपस्थितिजनकः शब्दस्तद्धर्मावच्छिन्ने, गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य प्रवाहश्रुतित्ववारणाय जनकान्तमुपस्थितिविशेषणं ; गवादिशब्दस्य गच्छतीति व्युत्पत्तिलभ्यगमनाश्रयत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितिजनकत्वात्तद्धर्मावच्छिन्ने श्रुतित्ववारणायानुपपत्तिज्ञानाजन्येति शक्तिग्रहविशेषणम् । रूढ्यर्थबाधानन्तरमेव योगार्थशक्तिज्ञानात् न तत्रातिव्याप्तिः । तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यधर्मप्रतिपादको वेदघटकश्शब्दः, तत्प्रतिपाद्यतादृशधर्मो वा तद्धर्मावच्छिन्ने लिङ्गम् ; न तु तद्धर्मावच्छिन्न-

व्याप्यसामान्यात्मकमनुमानं, तस्य दुर्बलत्वात् । किन्तु श्रुतेर्दुर्बलं वाक्याच्च प्रबलं वैदिकं लिङ्गम् । तच्च द्विविधं–एकपदात्मकमनेकपदात्मकञ्चेति । तत्राद्यं यथा–तल्लिङ्गादित्यादौ परोवरीयस्त्वादिकं, द्वितीयं यथा–तत्रैव सर्वभूतकारणत्वम् ॥

यत्तु–परोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिकारकत्वेन विहितं यत् तत्त्वं तदङ्गत्वं, स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां करणत्वेन विध्यन्वयात् यागे लक्षणसमन्वयः, प्रधानोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां प्रयाजादेः करणत्वेन विध्यन्वयात् प्रयाजादावपि सद्द्रव्यगुणकर्तृकालदेशादौ प्रयाजाद्युद्देश्यकयागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृत्वाधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वात्तत्रापि लक्षणोपपत्तिः । निरुक्ताङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताकृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकश्शब्दः श्रुतिः । सा च द्वितीयातृतीयादिविभक्तिरूपा कृदन्तनिष्ठा, तृजादिव्यावृत्त्यर्थं प्राधान्येनेति; तस्य कारकत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन प्राधान्येन कारकत्ववाचित्वाभावान्नातिव्याप्तिः । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ द्वितीयाया उद्देश्यत्वरूपशेषित्ववाचकत्वात् तृतीयायाश्च कारकत्वरूपशेषत्वबोधकत्वात् लक्षणसङ्गतिः। लिङ्गं नाम--अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्ववाचकपदकल्पनानुकूलयोग्यता ; यथा स्रुवेणावद्यतीत्यत्र स्रुवनिष्ठाद्रवपदकल्पनानुकूला, एवं मन्त्रेषु स्वार्थप्रवृत्त्युद्देश्यतावाचिपदकल्पनानुकूला स्ववृत्तिकारकत्ववाचिपदानुकूला च योग्यता लिङ्गम्। तच्च द्विविधं--वस्तुसामर्थ्यरूपं शब्दसामर्थ्यरूपं च। तत्र स्रुवेणेत्यादौ आद्यं, बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादौ लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपं द्वितीयम्–इति **मीमांसकैरुक्तम्** ॥ **तदपि**–अङ्गत्वप्रमाणभूतश्रुत्यादीनामेव लक्षणं, तेषामेव प्रकृतत्वात् ; अस्मदुक्तं तु श्रुत्यादिसामान्यलक्षणमिति न विरोधः। श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वमपि लिङ्गजन्यानुमितौ अप्रामाण्यग्राहकत्वमेव,

कदाचनेत्यादिमन्त्रगतेन्द्रप्रकाशकत्वरूपलिङ्गजन्यानुमितौ ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति श्रुतेरप्रामाण्यग्राहकत्वात् । न च—विनिगमनाविरहेण लिङ्गस्यैव श्रुतिजन्यबोधे अप्रामाण्यग्राहकत्वरूपं श्रुतिबाधकत्वमेव लिङ्गस्यास्त्विति—वाच्यम् । अविलम्बेनाङ्गत्वबोधिकायाः श्रुतेर्विलम्बेन तद्ग्राहकेण लिङ्गेन बाधायोगात् अविलम्बितधीजनकस्य बलवत्त्वात्, अन्यथा वह्नावौष्ण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यापि तदभावग्राहकेणानुमानेन बाधापत्तेः । उक्तं च **पार्थसारथिमिश्रैः**—

"प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलम् ।
शीघ्रमन्दगामित्वात् तथैव श्रुतिलिङ्गयोः ॥" —इति ॥

न च—तदैक्षतेत्यादीनामपि तत्तदर्थे श्रुतित्वात् कथमेकया आकाशश्रुत्या बहुश्रुतीनां बाध इति—वाच्यम् । चैत्रस्सर्वज्ञो महापण्डितो धार्मिक इत्यादौ धर्मिवाचकचैत्रपदस्य यथाश्रुतार्थपरिकल्पनं स्वीकृत्य धर्मवाचकानां यथासम्भवं सङ्कोचकल्पनस्य दर्शनेन आकाशश्रुत्या ईक्षणादिश्रुतीनां बाधोपपत्तेः । एवं लिङ्गजन्यानुमितिजनकसिषाधयिषाविघटकत्वमपि श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वं ; शाब्दीह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न्यायेन सदेवेत्यादिसामान्यज्ञानजन्यविशेषाकाङ्क्षायाः श्रुतिविषयकानुमितौ हेतुत्वेऽप्युत्थाप्याकाङ्क्षायाः श्रुत्यनुमितिहेतुत्वाभावात्; अन्यथा परार्थानुमितौ सिद्धसाधनस्यादोषत्वापत्तेः, तत्राप्येतदुत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टानुमितिर्जायतामितीच्छासम्भवात् । परानुमितावुत्थिताकाङ्क्षाया एव पक्षतात्वावश्यकत्वात् । उक्तरीत्या श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वात् कारणस्याचेतनभेदसाधनानुमानमयुक्तमिति—**पूर्वपक्षस्सम्भवत्येव** ॥

ननु—एवं आत्मन आकाश इति श्रुतौ कार्यत्वरूपलिङ्गश्रवणात् कारणत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य सूक्ष्मस्थूलदशाभेदेन परिहाराभिधानं भाष्ये नोपपद्यते, कारणत्वश्रुतेः कार्यत्वलिङ्गेन बाधायोगात् ।

प्रत्युत श्रुत्यैव ईक्षणादिलिङ्गबाधवत् कार्यत्वलिङ्गबाधस्यापि वक्तव्यत्वात्—इति चेन्न। तदैक्षतेत्यादीनां स्वार्थबोधकत्वासम्भवेन गौणार्थकत्वेऽपि सम्भूतशब्दस्य गौणार्थकत्वे वाय्वादावप्युत्पत्त्यसिद्ध्यापत्त्या गौणार्थकत्वमपि न युज्यत इत्यधिकाशङ्कया सम्भूतत्वलिङ्गे पृथक् पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुपपत्तेः। यद्वा—आकाशकारणत्वश्रुत्या एकया कारणविषयात्मश्रुत्याकाशविषयसम्भूतत्वलिङ्गयोः कथं बाध इति शङ्कायाः, आत्मशब्दस्य स्वरूपेऽपि रूढिसत्त्वात् सम्भूतपदसमानाधिकरणाकाशशब्दस्य स्थूलपरत्वादुभयोरपि न बाध इत्यभिप्रायेण समाधानस्य च सङ्गतेः। न च—आत्मन आकाश इति आत्मपदश्रुतिबाधो दुर्वार एव, अनुपपत्तिज्ञानं विना आत्मपदजन्योपस्थितिविषयस्य शरीरप्रतिसम्बन्धिरूपार्थस्य त्यागात् स्वरूपाद्यर्थान्तराणां अनुपपत्तिग्रहदशायामेव उपस्थाप्यत्वादिति—वाच्यम्; अस्मिन् प्रकरणे, अयमात्मा, आकाश आत्मा, आदेश आत्मा, योग आत्मेति आत्मपदेन शरीरभिन्नस्यैव ग्रहणेनानुपपत्तिज्ञानासहकृतपदजन्योपस्थितिविषयत्वरूपप्रसिद्धत्वस्य जीवादावभावेन तत्त्यागस्य श्रुतिबाधत्वायोगात् ॥

नन्वेवमपि—'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', 'एको ह वै नारायण आसीत्', 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजास्सृजेयेति', 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति', 'तद्विष्णोः परमं पदं', 'स उत्तमः पुरुषः', 'सेयं देवतैक्षत', 'तेजः परस्यां देवतायां', 'अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः', 'स कारणं करणाधिपाधिपः', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां'—इत्यादिश्रुतीनां कारणस्य चेतनताबोधकानां; 'आकाशशरीरं ब्रह्म', 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः', 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'य आकाशे तिष्ठन्', 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः', 'तस्मिन् शेते यस्मिन् पञ्च पञ्च जना

आकाशश्च प्रतीष्ठतः'–इत्यादिश्रुतीनां आकाशभेदबोधकानां, 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्', 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः'–इत्यादि लिङ्गानां; च पूर्वपक्षे बाधो वक्तव्य इति एकया आकाशश्रुत्या परश्शतश्रुतिसहकृतानां परश्शतलिङ्गानां नारायणकारणताबोधकस्मृतिपुराणानां च बाधमभ्युपगम्य पूर्वपक्षावतारो न युक्तः॥ न च–उक्तबहुबाधापत्तेस्सिद्धान्तयुक्तित्वात् तदाच्छादनेन पूर्वपक्ष इति–वाच्यम्; एकैकवाक्यस्याच्छादनेन पूर्वपक्षस्य क्वचित् कृत्वाचिन्तामङ्गीकृत्य वर्णनेऽपि सर्वाच्छादनेन कृत्वाचिन्ताश्रयणस्यायोगात्, ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यादित्यनेनानेकचेतनत्वग्राहकश्रुतिलिङ्गानां उक्ततया तदधिकरणोपरि पूर्वपक्षं कुर्वता तदाच्छादनायोगाच्च। अत आकाशेऽतिव्याप्तिवारणपरतया आकाशाद्यधिकरणत्रयव्याख्यानं युक्तम्; न त्वत्यन्तानुचितकृत्वाचिन्ताश्रयणेनासम्भववारणपरतया व्याख्यानम्––इति चेत्॥

मैवम्। लोकवेदयोश्चेतनविषये तत्प्रीतिसम्पादनाय तत्राविद्यमानैर्गुणैर्बहुधा स्तुतिदर्शनेन स्तुतिपरत्वसन्देहविषयत्वरूपान्यथासिद्धत्वस्य चेतनकारणताग्राहकश्रुतिलिङ्गादिषु सत्त्वेनाकाशश्रुतौ तदभावेनाकाशश्रुतीनां बाहुल्यस्य प्रदर्शितत्वेनानन्यथासिद्धत्वप्राबल्यवत्या आकाशश्रुत्या बहुश्रुतिलिङ्गानां बाधो युक्त इति पूर्वपक्षिणः आशयात् कृत्वा चिन्तायाः अनाश्रयणादिति॥

ननु––अस्य लोकस्य कागतिरिति प्रश्नवाक्यस्थस्य सर्वजगत्कारणत्वरूपसर्वलोकगतित्वलिङ्गस्योपक्रमस्थत्वेनाकाशश्रुत्यपेक्षया बलवत्त्वम्––इति **चेन्न**। प्रश्नस्य पृथिवीलोकगतिमात्रविषयत्वेन सर्वलोकगतिविषयत्वासिद्धेः। शालावत्यदाल्भ्यजैवलिभिरारब्धायां कथायां प्रथमं शालावत्यदाल्भ्ययोः। प्रश्नोत्तरपरम्परा प्रसृता––

"का साम्नो गतिरिति, स्वर इति होवाच, स्वरस्य का गतिरिति,
प्राण इति होवाच, प्राणस्य का गतिरिति, अन्नमिति होवाच,

अन्नस्य का गतिरिति, आप इति होवाच, अपां का गतिरिति, असौ लोक इति होवाच, अमुष्य लोकस्य का गतिरिति, न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच ॥"—

इति दाल्भ्येन स्वर्गलोके सामपरम्पराविश्रान्तिभूमित्वेन स्थापिते तस्य पक्षश्शालावत्येन दूषितः—'अप्रतिष्ठितं वै किल दाल्भ्य साम' इति। स्वर्गस्य मनुष्यकृतयजनाद्यधीनस्थितिकत्वेनानन्याधीनस्थितिकत्वरूपप्रतिष्ठात्वं नास्तीत्यर्थः। एवं दूषितस्वपक्षतया शिष्यभावं प्राप्तस्य दाल्भ्यस्य शालावत्यस्य च प्रश्नद्वयं प्रवृत्तं—'अमुष्य लोकस्य का गतिरिति, अयं लोक इति होवाच, अस्य लोकस्य का गतिरिति, न प्रतिष्ठां लोकमति नयेदिति होवाच'—इति। ततश्शालावत्यपक्षो जैवलिना दूषितः—अन्तवद्वै किल शालावत्य साम—इति। पृथिवीलोकस्य परिच्छिन्नत्वेन तस्यापरिच्छिन्नकारणवत्त्वावश्यकतया तस्यापि कारणपरम्पराविश्रान्तिभूमित्वं न सम्भवतीत्यर्थः। तदनन्तरं प्रवृत्ते जैवलिं प्रति शालावत्यप्रश्ने अस्य लोकस्य का गतिरिति इदंपदस्य पूर्वसन्दर्भानुसारेण पृथिवीमात्रपरत्वात् पृथिवीकारणत्वरूपस्य उक्तगतित्वस्य प्राथमिकत्वेऽपि नाकाशश्रुतिबाधकत्वसम्भवः॥ न च—पृथिवीमात्रकारणत्वस्यापां प्रसिद्धत्वेन प्रश्नवैयर्थ्यात्, अस्येति सर्वनामश्रुतेः प्रकरणात् बलीयस्त्वाः सर्वकार्यविषयत्वौचित्याच्च अयं प्रश्नः सर्वलोकगतिविषय एवेति—वाच्यम्; अपां कारणस्य तेजसः प्रसिद्धत्वेऽपि अपां कागतिरिति प्रश्नवत् प्रकृतेऽपि प्रश्नोपपत्तेः, अन्तवत्त्वदूषणाभिधानेन प्रसिद्धविलक्षणमनन्तं कारणमस्तीत्यभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तेश्च, प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकस्य इदम्पदस्य सर्वलोकविषयत्वायोगाच्च॥ न च—अन्तवत्त्वदोषपरिहाराय प्रश्नस्य प्रवृत्तत्वेन सर्वजगत्कारणविषयत्वावश्यकत्वात् अस्येत्यस्य छत्रिन्यायेन सर्वजगल्लक्षकत्वमावश्यकमिति—वाच्यम्; सर्वजगत्कारणस्यापि अपरिच्छिन्नत्व-

विशिष्टपृथिवीकारणत्वेन प्रश्नसम्भवात् लक्षणाकल्पनस्यायुक्तत्वात्, पृथिवीरूपकारणस्यान्तवत्त्वदोषकथनानन्तरं प्रवृत्तस्य प्रश्नस्यानन्तत्व-विशिष्टविषयकत्वावश्यकत्वात् ॥

न च—अपृथक्सिद्धत्वस्वाश्रयापृथक्सिद्धत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वरूपस्य देशापरिच्छिन्नत्वस्य ध्वंसाप्रतियोगित्व-रूपकालपरिच्छिन्नत्वस्य वा नित्यविभूतिनिष्ठोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगिनि ध्वंसप्रतियोगिनि च भूताकाशे असम्भवात् ब्रह्मण्येव सम्भवात् अनन्तत्वलिङ्गस्य निरवकाशत्वेन प्रबलत्वात् तेन श्रुतिबाधो युक्तः—इति वाच्यम्; प्रतिष्ठात्वलिङ्गवत् अनन्तत्वस्यापि आपेक्षिकत्वोपपत्तेः। दाल्भ्याभिमतस्वर्गलोकोद्भाविताप्रतिष्ठितत्वदोष-परिहाराय हि शालावत्येन स्वर्गलोकस्यापि गतित्वेनाभिमते पृथिवीतले प्रतिष्ठात्वमुपन्यस्तम्। न हि प्रतिष्ठात्वं निरपेक्षं ब्रह्म-णोऽन्यत्र सम्भवति, सापेक्षं तु स्वर्गेऽपि सम्भवत्येवेति तत्र स्वर्गव्यावृत्तपृथिव्याकाशसाधारणस्य प्रतिष्ठात्वस्य विवरणवत् अत्रापि अनन्तत्वस्य कालिकसम्बन्धेन पृथिवीव्यापकत्वे सति तदनधिकरण-कालवृत्तित्वात्मकपृथिव्यधिककालवृत्तित्वरूपस्य विवक्षणीयतया तस्याकाशसाधारणस्य निरवकाशत्वाभावात् ॥

न चैवमपि—स्वभिन्ननिष्ठोत्कर्षानवधित्वरूपं स्वभिन्ननिरूपितापकर्षानाश्रयत्वरूपं वा परोवरीयस्त्वं, निरवकाशत्वात् सफलत्वाच्च, आकाशश्रुत्यपेक्षया बलवत्, एवं स्वभिन्नकारणानपेक्षसर्वभूतकारणत्व-मपि एवकारार्थघटितं तेजःप्रभृतिसृष्टौ वाय्वादिकारणापेक्षे आकाशे न सम्भवतीति तदपि निरवकाशमिति—वाच्यम्; 'परोवरीयसो हि लोकान् जयति, परोवरीयसो ह्येवेहास्यास्मिन् लोके जीवनं भवति, तथाऽमुष्मिन् लोके'—इति फलवचनपर्यालोचनया ऐहिकामुष्मिक-जीवनसाधारणस्य परोवरीयस्त्वस्य निरतिशयत्वेन व्यवस्थापयितु-

मशक्यतया परोवरीस्त्वमात्रस्य भूताकाशेऽपि सम्भवात्, ब्रह्मणोऽपि जगत्सृष्टौ अदृष्टादिसापेक्षत्वेनैवकारार्थघटितसर्वभूतकारणत्वस्य ब्रह्मण्यसम्भवात्, कथञ्चिदेवकारार्थसमर्थनस्य भूताकाशेऽपि सम्भवात्। तथा च—श्रुतेर्जात्या बहुत्वेन च प्राबल्यात्तयैव च लिङ्गानां बाधात् आकाश एव जगत्कारणमिति ईक्षणलिङ्गकानुमानमयुक्तम् ॥—**इति पूर्वः पक्षः** ॥

सिद्धान्तस्तु—यथाक्रतुन्यायेन ध्येयस्य प्राप्यत्वमवगतं, कारणं तु ध्येय इत्यनेन च कारणस्य ध्येयत्वं च । तच्च कारणं किमित्यपेक्षायां यतो वेति सामान्येनोपक्रम्य आनन्दाद्ध्येवेति आनन्द-रूपविशेषे पर्यवसानं कृतम् । तथा च—कारणस्यानन्दरूपत्वेऽपि प्रकाशमानत्वापरिच्छिन्नत्वयोः अभावादितरेच्छाधीनेच्छाप्रयोज्य-प्राप्तिकर्मत्वरूपं प्राप्यत्वं न सम्भवति; 'यत्तदद्रेश्यं', 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिभिः ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वस्य च चतुष्पात्त्वादिकथनेन परिच्छिन्नत्वस्य चावगमादित्यभिप्रायेण अस्य लोकस्य कागतिरिति प्रश्न उपन्यस्तः । तत्र गतिपदस्य उपक्रमानुसारात् कारणपरत्वेऽपि प्राप्यपरत्वं च विद्यत एव। उपक्रमो हि स्वावगतार्थप्रकारतां कल्पयति, न त्वन्यार्थकत्वं वारयति। तथा च—गतिशब्दस्य कारणप्राप्योभयपरत्वात् न कश्चिद्दोषः। अत एव गतिः प्राप्येति व्याख्यातम् । आकाशादेवेत्युत्तरवाक्यं च कारणस्यानन्दरूपस्य प्रकाशमानत्वानन्तत्वोभयविधानपूर्वकं प्राप्यत्वो-पपादनपरं, आकाशः परायणमित्युक्तेः ॥

यद्यपि—आनन्दप्रकरण एव 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यानन्दस्य प्रकाशमानत्वमुक्तमिति न वाक्यान्तरापेक्षा। **तथाऽपि** तत्रत्याकाशपदस्य देशापरिच्छेदपरत्वान्ननुपपत्तिः। 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्; यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एषह्येवानन्द-

याति'–इति स्वयं पूर्णानन्दत्वाभावे अन्येषामानन्दप्रदत्वायोगस्याभिप्रेतत्वात् । अत्रत्यमाकाशत्वं प्रकाशमानत्वरूपम्, आनन्त्यं च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वरूपं वस्त्वपरिच्छिन्नत्वम् ; न हीदमनन्तत्वं आपेक्षिकतया योजनं सहते, उपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गसहितत्वेन सङ्कोचानर्हत्वात् । जैबलिना पृथिवीलोकमन्तवत्त्वेन दूषितवता किं तर्ह्यनन्तं वस्तु तस्य कारणमिति पृष्टे, नाकाश इत्युत्तरिते, कथमेतस्य वस्त्वपरिच्छिन्नत्वं कालापरिच्छिन्नत्वं चेत्याकाङ्क्षायां—सर्वजगदुत्पत्तिलयकारणत्वरूपोपादानत्वप्रतिपादनेन वस्त्वपरिच्छेदस्यानादिकालप्रवृत्तसकलजगन्मूलकारणत्वोक्त्याऽनादित्वलाभेनानादिभावस्यनाशासम्भवेन कालापरिच्छेदस्य उपपादानात् ॥

ब्रह्मणश्चेतनाचेतनसामानाधिकरण्यं हि द्विविधं—पूर्वोत्तरकालीनावस्थावच्छिन्नयोरभेदावगाहिबोधजनकत्वं समानकालीनावस्थावच्छिन्नयोस्तादृशबोधजनकत्वं चेति ॥ तत्राद्यं—उपादानोपादेयभावप्रयुक्तम् ; अन्त्यञ्च—अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधाराधेयभावरूपशरीरशरीरिभावप्रयुक्तम् ; लोके मृत् घटः नीलो घट इत्यादौ द्विविधस्यापि दर्शनात् ॥

तत्राद्यं—तत्त्वमसीत्यादिबद्धावस्थजीवसामानाधिकरण्यं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिस्थूलावस्थचेतनसामानाधिकरण्यं च ; 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनाः' इत्यादिना जगद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेयभावं प्रतिपाद्य, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इति सर्वत्र तत्प्रयुक्तसामानाधिकरण्यमुपपाद्य, तत्त्वमसीति विशेषे उपसंहरन्त्या श्रुत्या स्थूलावस्थचेतनाचेतनसामानाधिकरण्ये कार्यकारणभावस्य नियामकताबोधनात् ; 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इतिश्रुतौ कार्यकारणभावस्य सामानाधिकरण्यनियामकतायाः कण्ठोक्तत्वाच्च ॥

द्वितीयं च—शुद्धस्वरूपचेतनसामानाधिकरण्यं, कारणावस्थाचेतनसामानाधिकरण्यं च; 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थितः' इति शरीरशरीरिभावमुक्त्वा 'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः परमस्स्वराट्' इति तत्प्रयुक्तसामानाधिकरण्योपपादनात्, तत्राक्षरशब्देन मुक्तस्य ग्रहणात्, 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इत्यादौ मुक्ते अक्षरशब्दप्रयोगात्, तस्य च परमः स्वराडिति विशेषणात्। परमत्वं च यदपेक्षया अतिशयितावस्था नास्ति तादृशावस्थावत्त्वं, स्वराट्त्वं अकर्मवश्यत्वम्—इति **महाचार्यैर्व्याख्यातम्** ; 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यस्य तेजश्शरीरकं ब्रह्मेत्यर्थात् ॥

ननु—द्रव्याद्रव्यसाधारणस्य द्रव्यत्वाघटितस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधाराधेयभावरूपस्य शरीरशरीरिभावस्यैव सामानाधिकरण्यनियामकत्वसम्भवात् उपादानोपादेयभावस्य तथात्वकल्पनमनुचितं; तत्त्वमसीत्यादावपि त्वंपदेन श्वेतकेत्वपृथक्सिद्धत्वेनैव बोधः, न तु द्रव्यत्वघटिततच्छरीरकत्वेन ; **आनन्दमयाधिकरणभाष्ये** 'विशिष्टवाचित्वे शरीरवाचकत्वं न प्रयोजकं, अपि तु अपृथक्सिद्धप्रकारवाचित्वमेव ; जातिगुणवाचिपदसामानाधिकरण्यानुरोधात्' इत्युक्तत्वात् ॥ अत एव—'एतस्मिन् सम्प्रसादोऽन्वाचरित्वा' इत्यादौ सुषुप्त्यवस्थावाचकस्यापि सम्प्रसादपदस्य 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्' इत्यादौ जीववाचित्वं, 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय', 'पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च' इत्यादौ रसगन्धादिपदानां ब्रह्मपर्यन्तत्वं च उपपद्यते ॥ न चैवं—रसगन्धादिशब्दानां तदाश्रयजलपृथिव्यादिवाचकत्वमपि स्यादिति—वाच्यम् ; जलादेः मधुरत्वसुरभित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधारतास्वीकारेऽपि रसत्वगन्धत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधारतायाः अस्वीकारात् परमात्मनि तादृशाधारतास्वीकाराच्च रसोऽहमित्यादेरुपपत्तिः ॥

उक्तं च **टीकायां**—

"नियतनिष्कर्षकपदानामपि तथात्वं प्रयोगविशेषापेक्षं, न तु सार्वत्रिकं, रसोऽहमित्यादिप्रयोगात्; अतः पृथिव्याद्यपेक्षयैव गन्धादिशब्दानां नियतनिष्कर्षकत्वम् ॥" —इति ॥

तदपेक्षया नियतनिष्कर्षकत्वं च तन्निरूपितापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नवाचित्वमेव । तथा च—निरुक्तशरीरशरीरिभावेनैव सर्वत्र सामानाधिकरण्योपपत्तेः कार्यकारणभावस्य तन्नियामकत्वकल्पनमनुचितम्—इति **चेन्न** ॥ मृदयं घटः, बालो युवा जातः इत्यादौ कार्यकारणभावस्यापि सामानाधिकरण्यनियामकत्वदर्शनात्, सर्वं खल्विदमिति श्रुतिसिद्धत्वाच्च । इयान् विशेषः—कार्यकारणभावप्रयुक्तसामानाधिकरण्यस्थले सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादौ स्थूलचिदचिच्छरीरकं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकाभिन्नमिति बोधे उद्देश्यतावच्छेदकस्थूलशरीरकत्वे विधेयतावच्छेदकसूक्ष्मशरीरकत्वस्य प्रयोज्यतासम्बन्धेन धर्मिपारतन्त्र्येण भानं तत्त्वमसीत्यादिशरीरात्मभावनिबन्धनं, सामानाधिकरण्यस्थले चोद्देश्यतावच्छेदकस्य समानकालीनत्वसम्बन्धेन विधेये भानं । यद्वा—उपादानोपादेयभावस्थले विशिष्टे विशिष्टस्य जन्यत्वाभेदोभयसम्बन्धेनान्वयः । शरीरात्मभावस्थले च केवलाभेदेनेति विशेषः । एतदभिप्रायेणैव यावद्विकारमित्यत्र **श्रीभाष्यम्**—

"एतदात्म्यमिदमित्यादिभिः आकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणो विभागः उत्पत्तिरुक्तैव ॥"—इति ॥

अत्राकाशस्य विकारत्ववचनेनेत्यस्य—विशिष्टे विशिष्टजन्यत्वस्य संसर्गत्वाद्विशेषणे तज्जन्यत्वं संसर्गः—इत्याकाशस्य तज्जन्यत्वं तद्वाक्यबोध्यमित्यर्थः। एवं च वस्त्वपरिच्छेदरूपानन्तत्वस्योपादानोपादेयभावरूपोपपत्तिसहितत्वेन बलवत्त्वात् आकाशश्रुत्या तस्य

सङ्कोचरूपबाधायोगात् श्रुतिबाधकत्वमेव । न च—पृथिव्यां प्रतिष्ठात्वमापेक्षिकमिति—वाच्यम्; निश्चलत्वरूपप्रतिष्ठात्वस्य ज्योतिश्चक्रान्तर्गतत्वेन भ्रमणशालिस्वर्गव्यावृत्तस्य पृथिव्यामसङ्कुचितत्वात् ॥

यदुक्तं—सदेवेतिवाक्यस्थसत्पदार्थस्य विशेषाकाङ्क्षासत्त्वात् आकाशवाक्यं शब्दतन्मात्रत्वविधायकमिति; **तन्न,** सदेवेत्यादिकारणवाक्ये उपादानत्वे सति निमित्तत्वरूपकारणत्वस्यावगतत्वेन तथाविधोभयकारणत्वस्यापि जिज्ञासया अस्य लोकस्येत्यादेः प्रवृत्तत्वस्य वाच्यतया शब्दतन्मात्रत्वस्य उपादानगोचरापरोक्षज्ञानघटितकर्तृत्वव्याप्यत्वाभावेनाकाशादेवेत्यस्य तन्मात्रविधायकत्वे तथाविधप्रश्नोत्तरत्वानुपपत्तेः । न हि कस्तिष्ठति पचतीति प्रश्नस्य स्थितिमत्त्वपाककर्तृत्वोभयव्याप्यधर्मप्रश्नपरस्य घटस्तिष्ठतीत्यनेनैकमात्रवृत्तिव्याप्यधर्मप्रतिपादकेन उत्तरं सम्भवति । अतस्तद्वाक्यं योगार्थविधिपरमेव, किं चाकाशवाक्यस्य तन्मात्रत्वविधायकत्वे प्रसिद्धिबाधो दुर्वार एव; आकाशपदस्य तन्मात्रे प्रसिद्ध्यभावात् । एवमाकाशवाक्यस्य ह्वैशब्दोपबन्धेनानुवादित्वात् सदेवेत्यादिकारणवाक्यमेव तत्प्रापकं वक्तव्यम् । तत्र च—ईक्षणादिकं प्रतीतमिति तद्विरुद्धाकाशत्वं नानेन विधातुं शक्यं, उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे गुणान्तरानवरोधात् । किं च सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां भगवतः कारणत्वे यन्महातात्पर्यं तद्विरोधेनाकाशवाक्यं कथमचेनविशेषत्वविधायकं? निर्णीतं हि—महावाक्यविरुद्धार्थे अवान्तरवाक्यस्याप्रामाण्यं; यथा स्वर्गार्थाग्निहोत्रपरमहावाक्यार्थस्य 'यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा' इत्यादेः तदवान्तरवाक्यस्य एवमाकाशवाक्यस्याचेतनकारणतापरत्वे तद्वाक्यगतानां सर्वभूतकारणत्वसर्वस्माज्ज्यायस्त्वपरायणत्वादीनां लिङ्गानां अनुपपत्तिः; सर्वभूतकारणत्वं चाचित्संसृष्टचेतनसामान्यकारणत्वं; महच्छब्दपञ्चशब्दपृथिव्यादिशब्दसमभिव्याहाराभावे भूतशब्दस्याचित्संसृष्टचेतन-

परत्वं स्वतः प्राप्तम्; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते; येन जातानि जीवन्ति', 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि', 'भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः' इत्यादिप्रयोगस्वारस्यात्। अचित्संसृष्टचेतनकारणत्वं चाचित्कारणत्वं; चेतनगतधर्मभूतज्ञानकारणत्वं च–चेतनस्य स्वरूपतः कार्यत्वायोगात् स्वभिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणवत्त्वरूपं यद्विकारित्वं, तद्व्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वपर्यवसितम्; निरुक्तविकारित्वं चाचेतनचेतनगतधर्मभूतज्ञानोभयसाधारणम्। न ह्यागन्तुकावस्थासामान्यं विकारशब्दार्थः; तथा सति जीवेश्वरादीनामपि वायुसंयोगादिसत्त्वेन विकारित्वापत्तेः। अत एव–जीवस्य सङ्कोचविकासरूपपरिमाणद्वयाङ्गीकर्तृजैनमत एव विकारित्वमापादितं 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः' इति सूत्रे। अन्यथा स्वमतेऽपि जीवेश्वरयोः आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मरूपावस्थावत्त्वात्मकद्रव्यलक्षणवत्त्वेन विकारित्वापत्तेः। स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वस्वजनकसङ्कल्पवत्त्वोभयसम्बन्धेन स्थूलावस्थासामान्यवत्त्वमेव सर्वभूतनिरूपितोभयविधकारणत्वमिति फलितम्। सूक्ष्मावस्थावत्त्वं च–स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन, तथाविधसम्बन्धस्यापि 'बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः', 'काठिन्यवान् यो बिभर्ति'–इत्यादिमहर्षिव्यवहारेण वृत्तिनियामकत्वात्। उपादानत्वं न गौणं, सर्वस्यापि स्वस्वधर्मभूतज्ञानव्यतिरिक्तस्य भगवच्छरीरत्वेनाचेतनजीवीयधर्मभूतज्ञानयोरपि अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन भगवति सत्त्वात्। आकाशे च न स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वसम्बन्धेन स्थूलावस्थासामान्यवत्त्वरूपं सर्वभूतोपादानत्वं, धर्मभूतज्ञानगतसूक्ष्मावस्थायाः उक्तसम्बन्धेनाकाशेऽभावात्। स्वाश्रयापृथक्सिद्धत्वं च–स्वाश्रयशरीरकत्वं; तेन शरीरान्तर्गतस्याकाशस्य स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन धर्मभूतज्ञानगतसूक्ष्मावस्थावत्त्वेऽपि न क्षतिः॥

उक्तं च श्रीमति भाष्ये—

"निखिलजगदेककारणत्वं हि अचिद्वस्तुनः प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते, चेतनवस्तुनः तत्कार्यत्वासम्भवात् ॥"

—इति ॥

वस्तुतस्तु—आकाशस्य उपादानत्वावादिमते स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वं अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनैव निवेश्यम् । तत्सम्बन्धेनैवाकाशे[1] अचेतनगतस्थूलावस्थासामान्यवत्त्वात् । एवं च—जीवीयधर्मभूतज्ञानगतसूक्ष्मावस्थाया अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन आकाशेऽभावात् चेतनांशं प्रति आकाशस्य तन्मतरीत्या उपादानत्वं न सम्भवतीति भाष्याभिप्रायः । स्वजनकसङ्कल्पवत्तासम्बन्धेन स्थूलावस्थावत्त्वरूपं निमित्तत्वं तु अचेतनगतावस्थां प्रत्यपि आकाशस्य न सम्भवत्येवेति ॥

यद्यपि—आकाशादेवेति वाक्ये सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वमेवाकाशस्य प्रतीयते, उत्पूर्वकपद्लधातोः उत्पत्त्यर्थकत्वात् । **तथाऽपि** सिद्धान्ते स्थूलावस्थायाः उत्पत्तिरूपत्वात् सूक्ष्मावस्थायाश्च लयरूपत्वात् स्वजनकावस्थावत्त्वसम्बन्धेन स्थूलसूक्ष्मोभयविधावस्थासाधारणावस्थासामान्यवत्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिलयकारणत्वमिति नानुपपत्तिः । आकाशस्य कारणत्वे चाकाशत्वावस्थायाः शब्दतन्मात्रत्वावस्थाया वा स्वजनकावस्थावत्त्वसम्बन्धेनाकाशे अभावात्, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इत्यत्र सर्वपदसङ्कोचश्च दुर्वारः ॥

ननु—यतो वा इमानीत्यत्र इदम्पदस्याकाशभिन्नपरतया न सङ्कोचः । इदं सर्वमसृजतेत्यत्र इदम्पदस्य ब्रह्मभिन्नपरतामङ्गीकृत्य सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मणः सृज्यकोटिनिवेशस्य वारणीयत्वात् । न च—'स एव सृज्यस्स च सर्गकर्ता' इत्यादिना ब्रह्मणोऽपि विशिष्टरूपेण सृज्यत्वावगमात्; अत्र नेदं पदस्य ब्रह्मभिन्नपरत्वावश्यकतेति—वाच्यम्;

(१.) (टि) स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः ॥

'जगत्सर्वं शरीरं ते' इत्यादौ जगत्पदस्य ब्रह्मतद्धर्मभूतज्ञानातिरिक्त परत्वावश्यकत्वात्, तयोर्ब्रह्मशरीरत्वाभावात्। तथा च—स्पर्शाभाववत्त्वे सति शब्दवत्त्वरूपशब्दतन्मात्रसाधारणाकाशत्वावच्छिन्नभेदविशिष्टस्योद्भूतशब्दवत्त्वरूपस्य भूतत्वस्य व्यापकं यत् कार्यत्वं तन्निरूपितकारणत्वं स्पर्शवत्त्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वपर्यवसितं सर्वभूतकारणत्वं आकाशस्य नानुपपन्नं; विशेष्यवन्निष्ठविशिष्टवद्भेदस्य विशेषणाभावरूपतया उद्भूतशब्दवन्निष्ठोक्तभेदस्य स्पर्शरूपत्वात्। यद्वा इमानीत्यस्य स्पर्शवन्तीत्यर्थः—**इति चेन्न**। भूतशब्दस्य महच्छब्दपञ्चशब्दादिसमभिव्याहाराभावे महाभूतपरत्वासम्भवस्य उक्तत्वात्। एवं सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वस्मान्निरतिशयोत्कर्षवत्त्वरूपं सर्वज्यायस्त्वमपि आकाशस्य न सम्भवति, सर्वकल्याणगुणवत्त्वपर्यवसितस्य तस्याकाशे असम्भवात्॥ न च—नित्यमुक्तादिनिष्ठकल्याणगुणानां ब्रह्मण्यप्यभावात् सर्वकल्याणगुणवत्त्वं ब्रह्मणोऽप्यसम्भवीति—वाच्यम्; ब्रह्मणस्सर्वशरीरकत्वेन स्वाश्रयत्वस्वाश्रयापृथक्सिद्धत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकल्याणगुणत्वव्यापकाधेयतानिरूपकत्वरूपस्य तस्य ब्रह्मण्यबाधात्, सर्वगन्धस्सर्वरस इत्यादौ एवमेव उपपादनीयत्वात्॥

यद्वा—कल्याणगुणवृत्तिजातित्वव्यापकावच्छेदकताकाधेयतानिरूपकत्वं सर्वकल्याणगुणवत्त्वं, ब्रह्मणि कल्याणगुणव्यक्तिसामान्याभावेऽपि तज्जात्यवच्छिन्नसामान्यस्य सत्त्वात् न बाधः। सिद्धान्ते—अतिरिक्तजातेरभावेऽपि द्रव्ये अवस्थाविशेषात्मकस्य गुणादौ स्वरूपात्मकस्य सौसादृश्यात्मकजातेः यथावस्तुसंस्थानं अनुसन्धेयामिति श्रीभाष्यसिद्धत्वात्॥

यद्यपि—सौसादृश्यस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नस्यानुगतव्यवहारहेतुत्वं नोपपद्यते; **तथाऽपि** तस्य सादृश्यरूपत्वेन प्रतियोगित्वानुयोगित्वा-

न्यतरसम्बन्धेन प्रत्येकस्यापि सर्वव्यक्तिवृत्तित्वादनुगतव्यवहारोपपत्तेः तद्घटनिष्ठं सादृश्यं तस्मिन् अनुयोगितासम्बन्धेन तदन्यघटेषु प्रतियोगितासम्बन्धेन वर्तते ; अयं घटः इतरघटैः घटत्वेन सदृश इति व्यवहारात्, सादृश्यस्य साधारणधर्मरूपतामते मुखगतकान्तेरपि प्रतियोगितासम्बन्धेन चन्द्रवृत्तित्वस्वीकारात्; तार्किकमते सत्तायास्समवाय स्वसमवायिसमवेतत्वरूपसम्बन्धभेदेऽपि घटस्सन् सामान्यं सदिति एकजातीयव्यवहाराङ्गीकारवत् सिद्धान्ते सम्बन्धभेदेऽपि एकविधव्यवहारोपपत्तिरित्यादिकं **जातिवादे** स्पष्टम् ॥

यद्यपि—निरुक्तं सर्वकल्याणगुणवत्त्वं नित्यादिसाधारणं ; तथाऽपि स्वव्यधिकरणसङ्कल्पाप्रयोज्यत्वस्य गुणेषु विशेषणात् नातिव्याप्तिः । अत एव श्रीमति भाष्ये—'सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं च निरुपाधिकं, सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वेभ्यो निरतिशयोत्कर्षः'—इत्युक्तम्। निरुपाधिकत्वस्य स्वव्यधिकरणेत्यादिरूपत्वात् उत्कर्ष इति उत्पूर्वककृषिधात्वर्थविशेषणत्वात् निरुपाधिकमिति द्वितीया, परायणत्वं च इतरप्राप्तीच्छानधीनमुक्तगतेच्छाजन्यप्राप्तिकर्मत्वम् । प्राप्तिकर्मत्वरूपायनत्वघटकप्राप्तौ इतरप्राप्तीच्छानधीनेच्छाजन्यत्वस्य परशब्दार्थत्वात् परविशेषणाच्चार्चिरादिव्यावृत्तिः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रेऽपीदृशमुक्तप्राप्यत्वस्य परमात्मत्वसाधकत्वस्याभिमतत्वादेव नार्चिरादौ व्यभिचारः । यद्वा—परायणत्वघटकप्राप्यत्वमेव इतरेच्छानधीनेच्छाप्रयोज्यचेतनकर्तृकप्राप्तिविषयत्वं, इष्टतमत्वस्य कर्मत्वघटकत्वात्। तत्र परत्वं च उत्कर्षानवधित्वे सति स्थिरत्वम् । अतः उक्तानां गुणानां लिङ्गानां आकाशवाक्य एव विद्यमानत्वात् तद्वाक्यगतं आकाशत्वं स्वप्रकाशत्वरूपमेवेति बोध्यम् ॥

सूत्रार्थस्तु—आकाशादेवेति वाक्यगताकाशपदतात्पर्यविषयः आकाशपदरूढ्यर्थात् भिन्नः, रूढिबाधकानां लिङ्गानां उक्तवाक्य

एव सत्त्वादिति पूर्वसूत्रादनुकृष्टस्य विधेयवाचकस्य अस्य पदस्याकाश-पदरूढ्यर्थभिन्नपरत्वात्, सूत्रस्थाकाशपदस्य तद्वाक्यगताकाशपदतात्पर्यविषये लक्षणास्वीकारात् । अन्यथा—आकाशपदतात्पर्यविपयत्वावच्छेदेन उक्तभेदसाधने आत्मन आकाश इति वाक्यप्रतिपन्ने बाधात्; ब्रह्मपरत्वकोटिकतया संशयिताकाशपदतात्पर्यविपये लक्षणास्वीकारे च आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्यस्यानुत्थितिः; भूतपरत्वब्रह्मपरत्वोभयकोटिकसंशयनिवेशेऽपि दहराधिकरणानुत्थितिरिति उक्तवाक्यघटकाकाशपदतात्पर्यविषय एव लक्षणा युक्तेति बोध्यम् ॥

यत्तु—आकाशपदस्य योगपक्षे गौरवमभिहितं, तत्तु—सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तगुणप्रतिपादकानन्तवेदवाक्यानां लक्षणाप्रयुक्तगौरवापेक्षया अल्पीय इति न दोषावहम् । उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

"अनेकवाक्यगतिसामान्यं चैकेनानुवादसरूपेणान्यथाकर्तुं न शक्यते ॥" —इति ॥

एवं चाचेतनविशेषत्वरूपाकाशत्वाविधानान्न बाधः । नापि पक्षताविरहः; आकाशवाक्यस्य प्रकाशमानत्वविधायकत्वेऽपि कारणं चेतनं अचेतनं वेति विशेषानवगमेनाकाङ्क्षासत्त्वेन सिषाधयिषारूपपक्षतासद्भावात्, आ काशते स्वस्मै प्रकाशत इति टीकावाक्ये च स्वस्मा इत्यस्य स्वीयाय मुक्तायेत्यर्थः । तेनाकाशवाक्येन न चेतनत्वावगम इति सिषाधयिषोपपत्तिः; तद्वाक्ये प्राप्यत्वोपयुक्तस्य मुक्तं प्रति भासमानत्वस्यैव विवक्षितुमुचितत्वात्, अपेक्षितविधेरिति न्यायात् । यद्वा—स्वस्मा इत्यस्य आत्मन इत्येवार्थः ॥ न चैवं—स्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदकस्वनिरूपितविषयताश्रयत्वरूपचेतनत्वस्याकाशवाक्यादेव लाभात् सिषाधयिषारूपपक्षताविरहः शङ्क्यः । ईक्षत्यधिकरणे हि अनुमानेन श्रुत्या च कारणस्याचेतनभेदसाधनमभिप्रेतं, श्रुतत्वाच्चेति सूत्रेण श्रुत्याऽप्यचेतनभेदसाधनात् । एवं चाकाशवाक्यस्य स्वप्रकाशत्वरूपयोगार्थता-

पक्षे अनुमानेन तत्साधनसम्भवेऽप्युक्ताकाशश्रुत्यैवाचेतनभेदसिद्ध्या सर्वथा अचेतनभेदो न सम्भवतीति पूर्वपक्षासम्भवात्। पूर्वपक्षस्तु रूढिपक्षमवलम्ब्यैवावतारित इति बोध्यम् ॥

न च—अस्मिन्नधिकरणे निखिलजगत्कारणत्वादिलिङ्गेनाकाशश्रुतेः रूढ्यर्थबाधाङ्गीकारो न युक्तः, पूर्वतन्त्रे क्वापि तथाऽनङ्गीकारादिति—वाच्यम् ; आकाशादेवेत्याकाशप्रतिपादकस्य श्रुत्याभासतया श्रुतित्वाभावात् । तद्धर्मावच्छिन्नविषयकश्रुतित्वं च अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकतद्धर्मावच्छिन्नविषयकनिरुक्तोपस्थितिजनकत्वम्। एवं च गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य प्रवाहत्वावच्छिन्नोपस्थितिजनकत्वेऽपि तादृशोपस्थितेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकत्वाभावात् यथा श्रुत्याभासता, तत्र प्रवाहे घोषाधिकरणत्वबाधेन प्रवाहबोधस्याप्रमाण्यज्ञानास्कन्दितत्वात् ; तथाऽकाशादेवेति वाक्यजन्याकाशत्वबोधस्यापि कारणत्वादिलिङ्गबाधेन अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाभासतैव । ततश्च लिङ्गेन बाधेऽपि नानुपपत्तिः ॥

उक्तञ्च **टीकायां**—

"यथा गङ्गाशब्दः स्वार्थसमर्पणक्षमो भूतलधर्मतया प्रत्यक्षसिद्धघोषाधिकरणत्वलिङ्गविरोधेनान्वययोग्यस्वार्थप्रतिपादनक्षमत्वाभावात् श्रुत्याभासः । एवं अकाशशब्दोऽपि योग्यार्थश्रुतिमूललिङ्गापेक्षया श्रुत्याभास एव ॥" —इति ॥

एवं श्रुतेः प्राबल्यं हि प्रथमोपस्थितिप्रयुक्तं, लिङ्गानां च बहुत्वप्रयुक्तमिति प्रथमोपस्थितिप्रयुक्तप्राबल्यादपि बहुत्वप्रयुक्तम् ; तदेव बलवत्। विप्रातिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति न्यायात् ; 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्युत्पत्तिवाक्ये 'देवतासम्बन्धेनावगतं पशोर्हविर्द्वं हृदयस्याग्रे अवद्यति' इत्यादिहृदयादिहविष्ट्वावगमकाने-

कवाक्यविरोधात् सद्वारकं व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे । किञ्च द्विविधं हि लिङ्गं—शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यं चेति । तत्राद्यं श्रुतिलिङ्गेत्यादिसूत्रे विवक्षितम् । तद्धि गौणमुख्यसाधारणम् । मुख्यासम्भवे गौणे विश्राम्यति । चरमन्तु वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् श्रुतेरेव बाधकम् । तद्यथा—'सोमेन यजेत', 'आदित्यो यूपः', 'कृष्णलं श्रपयेत्' 'हस्तेनावद्यति'—इत्यादौ सोमयागाभेदादिस्सामानाधिकरण्येनावगम्यते। न हि श्रौतोऽपि क्रियाद्रव्ययोरभेदः कृष्णलानां मुख्यः पाकः, हस्तादेरवदानसामान्याङ्गत्वं वाऽङ्गीक्रियते, क्रियात्वस्य द्रव्यभेदव्याप्यतया कृष्णलत्वादेः पाकाद्यभावव्याप्यतया च तथाविधलिङ्गेन श्रुतेर्बाधात् । न च—तत्र क्रियायां द्रव्याभेदस्य वाक्यार्थतया तद्बाधेन लिङ्गेन वाक्यस्यैव बाधः, न श्रुतेरिति—वाच्यम्; तथा सति कारणे आकाशभेदस्यापि वाक्यार्थतया तद्बाधेऽपि श्रुतिबाधकत्वानापत्तेः ॥

ननु—ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादावपि कथं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः । द्वितीयातृतीयाभ्यां प्रतियोग्यनुपरक्तशेषशेषिभावमात्रबोधनात्, तादृशस्य च ऐन्द्र्याः शेषत्वस्य गार्हपत्यशेषित्वस्य च भिन्नप्रतियोगिसाधारणस्याविरोधात् । ऐन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वं गार्हपत्यस्य कां चिदाग्नेयीं प्रति शेषित्वं चादाय श्रुतेरुपपत्तेः । द्वितीयान्तगार्हपत्यपदसमभिव्याहृततृतीयान्तैन्द्रीपदबोध्यं गार्हपत्यनिष्ठशेषितानिरूपितैन्द्रीनिष्ठशेषत्वं च वाक्यवेद्यं मन्त्रबोध्येन्द्रनिष्ठशेषितानिरूपितशेषत्वविरुद्धमिति वाक्यलिङ्गयोरेव विरोधात्, लिङ्गेनैव वाक्यबाधापत्तेः ॥

यदि च—अत्र न केवलवाक्येन लिङ्गस्य विरोधः, गार्हपत्यपदस्य इन्द्रे द्वितीयाया वा आधारत्वे लक्षणासम्भवात्; किं तु वाक्यसहितया श्रुत्या । तथा च श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधेऽपि इदमुदाहरणं भवति । अत

एव **पार्थसारथिना**—

"शेषशेपित्वं हि...श्रुत्यैन्द्रीगार्हपत्ययोः ।
उक्तमन्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः ॥"

इति कारिकया उक्तपूर्वपक्षं कृत्वा—

"सत्यं वाक्यविरोधोऽस्ति श्रुतितोऽपि विरुध्यते ।
सहिते हि विरुध्येते न तु लिङ्गेन केवले ॥"

इति समाहितमिति–**विभाव्यते** । **तदा** सोमेन यजेतेत्यादावपि श्रुतिलिङ्गविरोधे लिङ्गेन सोमपदश्रुतेः यथाश्रुतार्थं परित्यज्य मतुबन्तार्थलक्षणास्वीकाररूपो बाधोऽस्त्येवेति, तद्वत् आकाशादेवेत्यादावपि चेतनाचेतनात्मककृत्स्नजगदुपादानताभिन्ननिमित्ततारूपेणार्थसामर्थ्यरूपलिङ्गेनाकाशश्रुतेर्बाधो युज्यत एव ॥ न च–प्रत्यक्षाद्यवगतस्यार्थसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्य श्रुत्या बाधासम्भवेऽपि शब्दैकगम्यस्य तस्य श्रुत्या बाधस्सम्भवत्येव ; 'कदा चन स्तरीरसि' इति मन्त्रे इन्द्रपदस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यबाधवत् ईक्षतिधातोरप्याकाशश्रुत्या सङ्कल्पार्थकत्वबाधसम्भवेन निमित्तत्वस्यापि बाधोपपत्तेरिति—वाच्यम् ; पुरोवादानुरोधेनानुवादस्य नेयतायास्सर्वसिद्धत्वेन पुरोवादभूतसद्विद्यागतेक्षणस्याकाशश्रुत्या बाधायोगात् ; अन्यथा उत्पत्तिशिष्टद्रव्यादेरपि उत्पन्नशिष्टद्रव्यादिना बाधापत्तेः । एवं तत्त्वबुभुत्सया प्रश्नस्थलेऽपि बहुशश्चेतनकारणताग्राहकश्रुतिलिङ्गानां दर्शनेन तेषां स्तुतिपरतया अन्यथासिद्ध्यसम्भवेन सत्सहकृतपरश्शतलिङ्गैराकाशश्रुतेर्बाधो युक्त एव ॥ **यद्यपि**–अत्राधिकरणद्वयस्य ऐकरूप्येण धर्मशब्देन लिङ्गशब्देन वा हेतूपस्थापनं सम्भवति, अथवा पूर्वाधिकरणे धर्मलिङ्गान्यतरशब्देन हेतुं निर्दिश्य आकशश्चेति वा निर्देष्टुं शक्यम् ; चशब्दमहिम्ना पूर्वहेत्वनुकर्षसिद्धेः । **तथाऽपि** पूर्वाधिकरणे धर्मशब्देनात्र च लिङ्गशब्देन हेतुं निर्दिशतोऽयं भावोऽवगम्यते ;

श्रुत्यवलम्बनपूर्वपक्षस्य लिङ्गमात्रेण निरासासम्भवेऽपि अनन्यथा-सिद्धत्वरूपप्राबल्यवल्लिङ्गेन निरासस्सम्भवतीति लिङ्गपदस्या-नन्यथासिद्धत्वरूपप्राबल्यविशिष्टपरत्वात् । तत्रापि लिङ्गादिति विहाय तल्लिङ्गादित्युक्तिस्तु चेतनत्वग्राहकश्रुतिबोधनायेति बोध्यम् ॥

अद्वैतवादिनस्तु—आकाशशब्दस्य 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यादिश्रुतिषु भूतविशेष इव 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादौ ब्रह्मण्यपि प्रयोगदर्शनेन आकाशादेवेतिवाक्यगताकाशपद-तात्पर्यविषयस्य भूतत्वब्रह्मत्वाभ्यां सन्देहे भूतविशेषनिरूढप्रथमानुप-जातविरोध्याकाशपदानुरोधेन बहून्यपि चरमाणि सर्वकारणत्वज्या-यस्त्वानन्तत्वादीनि भूताकाशे कथं चिद्योज्यानीति प्राप्ते; यद्यप्या-काशपदं सर्वाणीत्यादितः प्रथमं, तथाऽपि परिहारवाक्यस्थाकाशपदा-दपि प्रथमानुपजातविरोधिप्रश्नानुसारेण उत्तरवाक्यस्य नेयत्वात्, 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्रश्नस्य च दृश्यमानसर्वप्रपञ्चविषयत्वात् सर्व-लोकगतिरेवाकाशपदेन प्रतिवक्तव्या । न च सर्वलोकान्तर्गतो भूता-काशस्सर्वलोकगतिः, किं च सर्वकारणत्वादिबह्वनुग्रहार्थमेकमाकाशपदं जघन्यवृत्त्या ब्रह्मपरं, 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायात्; तस्मा-त्सोपाधिकं ब्रह्मैवाकाशपदेन उपास्यत्वेन उपक्षिप्तमिति सिद्धान्तः॥ —**इति वदन्ति** ॥

तन्न । यतः संशये कोटिद्वयसमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यैव साधारणधर्मवत्ताज्ञानविधया संशयहेतुत्वं, न तु कोटिद्वयसम्बन्धिधर्म-वत्ताज्ञानस्य तथा, आत्मनि नित्यत्वतदभावसहचरितद्रव्यत्ववत्ता-ज्ञानस्य आत्मा नित्यो न वेति संशयहेतुत्वेऽपि नित्यत्वतदभाव-विषयकज्ञानवत्ताज्ञानस्य तथात्वाभावात् ॥

यद्यपि—साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य कोट्युपस्थितिद्वारा संशयहेतुत्वं संशयजनककोट्युपस्थितिजनकत्वरूपं सम्बन्धान्तरेण कोटिद्वयविशिष्ट-

धर्मवत्ताज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिहेतुत्वादक्षतं ; सम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्ध्यन्तरस्मारकत्वात् । तथाऽपि—साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्य-कोट्युपस्थितेरेव संशयहेतुत्वात् सम्बन्धान्तरेण कोटिसम्बद्धधर्मवत्ता-ज्ञानजन्योपस्थितेः तद्धेतुत्वाभावात् सम्बन्धान्तरेण कोटिसम्बद्धज्ञानं न संशयहेतुः ॥

एवं च—आकाशपदतात्पर्यविषये आकाशब्रह्मोभयबोधकाकाशपद-बोध्यताज्ञानात् आकाशो भूताकाशो ब्रह्म वेति संशयवर्णनमयुक्तम्। न च—आकाशपदस्य स्वनिरूपितवृत्तिमत्तासम्बन्धेन भूताकाशत्वब्रह्म-त्वोभयसमानाधिकरणतया तेन सम्बन्धेन तद्द्वयस्याकाशपदतात्प-र्यविषये सत्त्वात् उभयत्र आकाशपदप्रयोगज्ञानस्य साधारणधर्म-वत्ताज्ञानविधया हेतुत्वोपपत्तिरिति—वाच्यम् ; अश्रुतवेदान्तस्य ब्रह्मणि आकाशपदवृत्तिज्ञानाभावेन आकाशपदे उभयसाहचर्यज्ञाना-भावेन संशयायोगात्, तेन[1] 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति वाक्यस्थाकाशशब्दवत् 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति वाक्यस्थाकाशपदस्यापि ब्रह्मविषयत्वानिश्चयात् श्रुतवेदान्तस्या-काशादेवेत्यत्रापि ब्रह्मपरत्वनिश्चयेन संशयासम्भवात् ॥

यद्यपि—एकोनसहस्राधिकरणन्यायेन आकाशो ह वा इति वाक्यस्य परमात्मविषयत्वसम्प्रतिपत्तिस्सुवचा । किं च 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादौ पूर्वाधिकरण एव प्रतिपादित-परब्रह्मप्रतिपादकानन्दवल्लीगताकाशपदस्य ब्रह्मणि प्रयोगात् संश-योपपत्तिः । तथाऽपि—चिदचिद्विलक्षणब्रह्मासम्भवरूपलक्ष्यासम्भवप्र-युक्तलक्षणासम्भवनिरासात्मकायोगव्यवच्छेदस्य प्रथमपादसाध्यत्वेना-तिव्याप्तिपरिहारकत्वरूपान्ययोगव्यवच्छेदपरतयाऽधिकरणयोजनस्या-युक्तत्वेन तथा संशयवर्णनायोगात् ॥ न च—एतत्पूर्वैरधिकरणैरेव चिद-

१. (टि) तेन पुरुषेणेत्यर्थः ॥

चिद्विलक्षणब्रह्मसिद्ध्या उक्तसंशयोपपत्तिरिति—वाच्यम्; 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'ब्रह्मविदाप्नोति परं', 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यादिसद्ब्रह्मात्मादिशब्दानां साधारणानामाकाशप्राणेन्द्रादिविशेषपर्यवसाने सति चिदचिद्विलक्षणकारणास्तित्वासिद्धेः; ईक्षणानन्दविशेषानुगुणतया नेयत्वे सत्येव तत्सिद्धेश्च। अत उक्तरीत्या साधारणधर्मवत्ताज्ञानात् संशयोपपादनमयुक्तम् ॥

यदपि—भूताकाशः परमेश्वरो वेत्याकाशशब्दलिङ्गाभ्यां संशय इति **न्यायरक्षामणावुक्तम्; तदपि न**—आकाशश्रुतेरेव सत्त्वेन लिङ्गाभावात्, अपरिच्छिन्नत्वरूपानन्तत्वस्य शुद्धब्रह्मलिङ्गत्वेन परमेश्वरलिङ्गत्वाभावात् ॥

न च—परिमाणाधिक्यरूपं गुणाधिक्यरूपं वा ज्यायस्त्वं ईश्वरलिङ्गं अस्तीति—वाच्यम्; तथा सति आकाशपदतात्पर्यविषयो भूताकाशः परमेश्वरः शुद्धं वेति त्रिकोटिकसंशयापत्तेः। न च—विशिष्टशुद्धयोस्तादात्म्यात् शुद्धलिङ्गमपि स्वाश्रयतादात्म्येन विशिष्टे अस्तीति शुद्धस्य संशयकोटित्वमिति—वाच्यम्; तथा सति स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धेन ब्रह्मधर्माणां भूताकाशेऽपि सत्त्वेन भूताकाशत्वनिश्चयस्यैव युक्तत्वेन संशयानुपपत्तेः। अत एव कार्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादेः कारणे उक्तसम्बन्धेन व्यपदेश इति पूर्वाधिकरणे भवद्भिरङ्गीकृतम्। एवमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि गौणवृत्तिप्रतिपादनमपि न युक्तम्; शक्तिसम्भवे लक्षणाया एवायुक्तत्वेन गौण्या अत्यन्तायुक्तत्वात्, अपशूद्राधिकरणे जगद्वाचित्वाधिकरणे च शूद्रशब्दस्य कर्मशब्दस्य च शङ्करभाष्येऽपि योगशक्तेरेवाङ्गीकारात्, अन्यथा तत्रापि रूढ्यर्थबाधेन लक्षणाया एवाङ्गीकारापत्तेः ॥

यत्तु—पद्मान्यविशेष्यकपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पङ्कजपदं पद्मे शक्तमिति रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता, अन्यथा

केवलयोगशक्त्या कुमुदादिबोधापत्तेः। तत्र शाब्दबोधे पङ्कजपदजन्यत्वं निवेश्यं; अन्यथा कर्दमजादिपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदादिबोधस्य अनुदयप्रसङ्गात्। तत्राप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यत्वं निवेश्यम्। तेन समुदायलक्षणया पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदादिबोधस्य उक्तरूढिज्ञानकाले सम्भवेऽपि न क्षतिः। एवं पद्मान्यविशेष्यकत्वं पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वं; तेन कुमुदादावेव पद्मत्वेन भ्रमात्मकरूढिज्ञानकाले न ताद्रूप्येण कुमुदादिबोधानुपपत्तिः। एवं च—प्रकृतेऽपि आकाशपदं महाभूतविशेषे रूढमिति रूढिज्ञानस्य आकाशान्यविशेष्यकावयवशक्तिज्ञानजन्यप्रकाशमानत्वरूपयोगार्थबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया योगेन ब्रह्मबोधासम्भवात् ब्रह्मण्याकाशपदस्य लक्षणा आवश्यकी। शूद्रादिशब्दजन्ययोगार्थबोधे च न जातिविशेषे रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्; तस्य जातिविशेषावच्छिन्ने योगरूढत्वाभावात्, मण्डपपदादेरिव यौगिकरूढताया एव स्वीकारात्। आकाशपदस्य च योगरूढत्वेन तत्र योगेन आकाशान्यबोधो न सम्भवति। अत एव—प्रोद्गात्रधिकरणे उद्गातृपदस्य योगेन प्रस्तोत्रादिबोधकत्वसम्भवेऽपि ऋत्विग्विशेषे रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेणैव लक्षणा समाश्रिता। तस्मात् **श्रीभाष्ये** आकाशपदस्य ब्रह्मणि योगवर्णनमयुक्तम्॥ —इति॥

तन्न। योगरूढत्वं हि—रूढिशक्यतावच्छेदकसमानाधिकरणयोगशक्यतावच्छेदककत्वं, न तु रूढिशक्यतावच्छेदकव्यापकतत्कत्वम्; तथा सति स्थलपद्मनाभीपद्मादिसाधारणपद्मत्वं प्रति पङ्कजनिकर्तृत्वस्य व्यापकत्वाभावेन पङ्कजपदस्यापि योगरूढत्वानुपपत्तेः। न च—नाभीगतपद्मतात्पर्येण पङ्कजपदप्रयोगोऽप्रामाणिक इति—वाच्यम्। 'रिरक्षिषोचितजगत्तीपरम्परापरामिव प्रथयति नाभिपङ्कजम्' इति **श्रीरङ्गराजस्तवे** अभियुक्ततमानां प्रयोगदर्शनात्॥

यदि च—तत्र उपमाद्यर्थवर्णनेन नाभीगतपद्मतात्पर्यकत्वं नास्ति इत्युच्यते। तदाऽपि—'हेमाम्भोजैर्निबिडनिकटै रामसीतोपनीतैः' इति प्रयोगविषयस्वर्णपद्मसाधारणपद्मत्वव्यापकत्वाभावात् योगशक्यतावच्छेदकस्येति योगरूढत्वानुपपत्तिरम्भोजपदस्य दुर्वारैव । एवं च—शूद्रादिसाधारणशोचितृवाचकशूद्रशब्दस्यापि योगरूढतया तत्रापि केवलयोगार्थबोधानुपपत्त्या उक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यैवाप्रामाणिकत्वात्, **चिन्तामणिकृता** रूढिज्ञानप्रतिबन्धकताया अस्वीकाराच्च । अत एव—पङ्कजनिकर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति तादात्म्येन पद्मत्वं हेतुरिति न केवलयोगेन कुमुदादेर्बोधप्रसङ्गः; पद्मत्वं प्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्यापि उक्त एवार्थ इति **मीमांसकमतमपि** निरस्तम्। शूद्रशब्दात् केवलयोगार्थबोधाङ्गीकारस्यापशूद्राधिकरणासिद्धस्यानुपपत्तेः । प्रोद्गात्रधिकरणे भाष्यकारादिभिः लक्षणया उद्गातृप्रस्तोतृप्रातिहर्तृरूपऋत्विक्चतुष्टयपरत्वस्य **शास्त्रदीपिकाकृता** सुब्रह्मण्यातिरिक्तत्रितयपरत्वस्य चाङ्गीकारेऽपि नवीनैर्योगेनैव त्रितयपरत्वस्वीकारादपि नोक्तप्रतिबन्धकतासम्भवः ॥

भाट्टदीपिकायां—"प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य" इति मन्त्रे उद्गातृपदरूढ्यर्थस्य बहुत्वासम्भवात् बहुवचनस्य एकत्वे लक्षणा । न चास्य मन्त्रस्य सर्वतोमुखादावुत्कर्षप्रतिपादकस्य वा त्रिलक्षणा योगो वेति वाच्यम्; गुणभूतप्रत्ययानुरोधेन प्रधानभूतप्रातिपदिके त्रिविधाया अपि अन्याय्यकल्पनाया अनुपपत्तेः—**इत्याशङ्क्य**; उद्गातृशब्दो यौगिक एव, उत्पूर्वकगाधातोः 'उद्गायतीनामरविन्दलोचनम्' इत्यादौ उत्कृष्टगानमात्रे प्रयोगेण सामविशेषे रूढिविरहात्, ऋत्विग्विशेषे प्रयोगस्य

निरूढलक्षणयाऽप्युपपत्तेः । तस्मादुद्गातृशब्दो योगेन त्रितयपरः– इति सिद्धान्तितम्; आकाशपदं च शुद्धयौगिकमेवेति तत्त्वमार्तण्डे उक्तम् ॥

तथा च–योगजन्यबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् शाब्दप्रत्यक्षयोः युगपदुत्पत्त्यङ्गीकारेण एकसामग्र्या अपरबुद्धिप्रतिबन्धकताविरहाच्च योगपक्षे न गौरवमिति दिक् ॥

॥ श्रीः ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
आकाशाधिकरणविचारः
समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

ईक्षत्यधिकरणविचारः

नत्वा श्रीशपदाब्जे स्तुत्वा पङ्क्तिं गुरूणां च ।
ईक्षतिनीतिविचारं तनुतेऽनन्तार्यदासोऽयम् ॥

पूर्वोत्तरद्विकभेदाभिन्ने शारीरकशास्त्रे प्रथमद्विकेन प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमुपपाद्यत इति तादृशलक्षणत्वोपपादनपरत्वं पूर्वद्विकस्योपाधिः। तस्य लक्षणत्वोपपादनं च— असम्भवातिव्याप्तिशङ्कावारकतया कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनेन च—इति द्वेधा भवति। तत्रासम्भवातिव्याप्तिशङ्का श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता चेति द्विविधा। तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवशङ्का प्रथमपादेन, तादृशातिव्याप्तिशङ्का च त्रिपाद्या; वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्का च द्वितीयाध्यायगतेन प्राथमिकेन पादद्वयेन क्रियत इति षट्पाद्यास्तादृशाशङ्कावारकत्वं; अनन्तरपादद्वयस्य च कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनपरत्वमिति अध्यायद्वयस्य उपाध्युपपत्तिः ॥

तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्कावारकत्वं प्रथमाध्यायस्य, तादृशासम्भवशङ्कावारकत्वं च प्रथमपादस्योपाधिः ॥

यद्यपि—असम्भवशङ्कावारकत्वं प्रथमपादस्य न सम्भवति; चिदचिद्विलक्षणब्रह्मासिद्धिशङ्कामुखेन तादृशब्रह्मसद्भावस्थापनपरत्वात्,

लक्ष्याभ्युपगमेन लक्षणाभावशङ्काया एवासम्भवशङ्कारूपत्वात्, अत्र च तादृशब्रह्मानभ्युपगमेनैव पूर्वपक्षप्रवृत्तेः। **तथाऽपि**—तादृशब्रह्म-नास्तित्वशङ्कानिरासकत्वमेवासम्भवशङ्कावारकत्वमित्यनेन विवक्षितं; असम्भवपदस्य लक्ष्यासम्भवप्रयुक्तलक्षणासम्भवपरत्वात्। एवं च—प्रधानादिकमेव जगत्कारणमिति ब्रह्मानभ्युपगमेन प्रवृत्तासम्भवशङ्का-वारकः प्रथमपादः, त्रिपादी च ब्रह्म जगत्कारणमस्तु प्रधानादिकमपि तथा स्यादित्यतिव्याप्तिशङ्कानिरासिकेति विभागः॥

ननु—एतादृशविभागो निर्मूलः—इति चेन्न; विषयवाक्यस्वारस्या-त्सूत्रस्वारस्याच्चोक्तविभागसिद्धेः। तथा हि—सद्विद्या तावत् सर्वेषु कारण-वाक्येषु प्रधानभूता; तदितरकारणवाक्यानां प्रसिद्ध्यर्थकैवपदघटि-तत्वेन तदर्थानुवादकत्वात्, व्यष्टिसमष्टिसृष्टित्रिवृत्करणादीनां सृष्ट्यु-पयुक्तानां बहूनामर्थानां प्रतिपादनाच्च। अतस्तस्याः प्रधानपरत्वे सर्वेषां वेदान्तानां तत्परत्वमनिवार्यम्; एवमानन्दवल्ल्याः जीवपरत्वे भृग्वानन्दवल्ल्योः समानार्थकत्वात् भृगुवल्लीस्थलक्षणवाक्यस्य जीवपरत्वे सति तदितरेषामपि तत्परत्वमनिवार्यम्। एवमाकाशप्राणज्योति-रिन्द्रादिपदानां विशेषसमर्पकतया तेषां प्रसिद्धाकाशादिपरत्वे वाक्या-न्तराणामपि तत्परत्वमनिवार्यमिति प्राधान्यलक्षणवाक्यैकवाक्यत्व-विशेषसमर्पकत्वादीनां प्रथमपादोदाहरणेषु सत्त्वात्, त्रिपाद्युदाहरणे-ष्वसत्त्वात्। उक्तविषयवाक्यगतविशेषात् तादृशविभागस्सिध्यति, एवं सूत्रस्वारस्यादपि विभागस्सिध्यति; त्रिपाद्यां आनुमानिकमप्येकेषा-मित्यत्र अपिशब्दप्रयोगेण तादृशविभागसूचनात्॥

अत एव **कल्पतरुग्रन्थे** आनुमानिकाधिकरणे—

"पूर्वत्र हि प्रधानाद्येव जगत्कारणमिति प्रत्यवस्थितं परमात्म-निषेधेन, इह तु तदभ्युपेत्य प्रधानाद्यपि कारणमिति प्रत्य-

वस्थीयते। सूत्रकारोऽपि अपिशब्दं प्रयुञ्जानो ब्रह्माभ्युपगमेन
क्वाचित्कोऽयं विचार इति सूचयामास" —इत्युक्तम् ॥

तदधीनत्वादर्थवदित्यानुमानिकाधिकरणगुणसूत्रे **पाराशर्यविजये**ऽप्युक्तम्—

"प्रथमसूत्रे अपिशब्देन समुच्चेतव्यतया प्रकृतत्वात् तच्छब्देन
परमपुरुषः परामृश्यते" —इति ॥

यदि च—आनुमानिकाधिकरणे निरीश्वरसाङ्ख्यस्य पूर्वपक्षित्वात् तेन ब्रह्माभ्युपगमपूर्वकमतिव्याप्तिशङ्काकरणं न युज्यते। न च–तत्र सेश्वरसाङ्ख्य एव पूर्वपक्षी, अत एव प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे तदभिमतनिमित्तेश्वरवादनिरासो युज्यत इति–वाच्यम्; तथा सति भाष्यादौ पुरुषान्न परं किञ्चिदिति पञ्चविंशपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधपूर्वकं पूर्वपक्षवर्णनानुपपत्तेः, आनुमानिकाद्यधिकरणेषु निरीश्वरसाङ्ख्यं प्रतिक्षिप्य प्रकृत्यधिकरणे सेश्वरसाङ्ख्यप्रतिक्षेपसम्भवाच्च, सूत्रस्थापिशब्देन महदादीनामेव समुच्चयः, न ब्रह्मणः; शास्त्रमात्रे ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वात्, तच्छब्दस्य सर्वनामत्वाच्च। तदधीनत्वादित्यत्र तच्छब्देन ब्रह्मपरामर्शसम्भवात् अपिशब्देन ब्रह्मणस्समुच्चयविरहेऽपि न क्षतिः। तथा चोक्तापिशब्दस्य निरुक्तविभागसूचकत्वमनुपपन्नम्—इति विभाव्यते ॥ **तदाऽपि**–उक्तविभागो युज्यत एव। तथा हि–प्रथमपादे प्रथमसूत्रात् प्रधानतया विपरिणतब्रह्मपदस्य द्वितीयसूत्र इव ईक्षत्यधिकरणादावन्वयेन सदीक्षतेरिति न्यायेन साध्यलाभसम्भवेऽपि नाशब्दमिति साध्यं निर्दिष्टम् ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र भेदव्यपदेशाच्चान्य इति साध्यं निर्दिष्टम्। अयं च निर्देशो ब्रह्मशब्दस्य अननुवृत्तिज्ञापकः; इतः पूर्वं चिदचिद्विलक्षणब्रह्मणोऽप्रसिद्ध्या तस्य तादात्म्येन साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रथमपादे तादृशब्रह्मसिद्धौ तस्य त्रिपाद्यां साध्यत्वं सम्भवति।

न च–प्रथमपादे ब्रह्मपदानुवृत्तौ त्रिपाद्यामपि तदननुवृत्त्या साध्यलाभो न युक्त इति–वाच्यम्; द्वितीयपादे 'अत एव च स ब्रह्म' इति ब्रह्मपदस्य, तृतीयपादे 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' इत्युक्ततच्छब्दस्य, चतुर्थपादे 'प्राज्ञो हि प्रकरणात्' इति प्राज्ञशब्दस्य च साध्यसमर्पकत्वेन ब्रह्मशब्दाननुवृत्तावपि बाधकविरहात् ॥

वस्तुतस्तु—ब्रह्मपदप्राज्ञपदयोराक्षेपपरिहारार्थत्वेनान्यार्थत्वात् साध्यसमर्पकत्वाभावेऽपि न क्षतिः; स इत्यस्यैव सर्वत्र साध्यसमर्पकत्वसम्भवादीक्षतिकर्माधिकरणस्य त्रिपादीमध्यमपादमध्यमाधिकरणत्वेन तद्गतस्य स इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तराधिकरणेष्वन्वयसम्भवात्, तदुपर्यपीत्याद्यधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकगर्भाधिकरणत्वेनास्याधिकरणस्य पादमध्यत्वोपपत्तेः। स इत्यस्य साध्यसमर्पकत्वाभावे वैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् ॥

यद्यपि—स इत्यस्य वेदान्तवेद्यदेवताविशेषनिर्धारकतया सार्थक्यं सम्भवति; 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्युक्तपुरुषपदार्थस्यैव स इत्यनेन परामर्शात्; पुरुषपदस्य विष्णवसाधारण्यं च **स्कान्दे**—

"यथाशङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते।
तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ॥"—

इत्यनेदम्प्रसिद्धम्। **तथाऽपि**—स इत्यस्य सर्वत्रान्वय एव सकलवेदान्तप्रतिपाद्यत्वं देवताविशेषस्य सिध्यतीति तस्य साध्यसमर्पकत्वमावश्यकम्। एवं च–प्रथमपादे प्रधानादिभेदस्य साध्यत्वात् त्रिपाद्यां च ब्रह्मणस्साध्यत्वात् निरुक्तविभागास्सिध्यति ॥

ननु–प्रथमपादस्य ब्रह्मानभ्युपगमेन प्रवृत्तशङ्कानिरासकत्वमिति न युक्तं; ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यादिति सिद्धान्तहेतोरसङ्गतेः, ब्रह्मकारणत्वपरोपनिषदन्तरसाम्यात् सद्विद्याया अपि ब्रह्मपरत्वमावश्यकमिति तत्सूत्राभिप्रायात्। एवमानन्दमयाधिकरणस्य जग-

त्कारणं जीव इति पूर्वपक्षनिरासार्थकत्वे जीवासम्भावितधर्मप्रतिपादक-सकलश्रुत्युपन्यासस्यैव युक्ततया आनन्दवल्लीमात्रनिर्णायकन्यायग्रथ-नानुपपत्तिः; श्रुतत्वाच्चेति पूर्वाधिकरणसूत्रोदाहृतश्रुतिप्रतिपादितजीवा-सम्भावितधर्मैरेव जीवातिरिक्तब्रह्मसिद्धेः; 'अधिकोपदेशात्तु बादरा-यणस्यैवं तद्दर्शनात्', 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्'–इत्यादिभिः कृतकर-त्वाच्च उक्ताधिकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तिश्चेति तदधिकरणस्यानन्द-वल्लीप्रतिपाद्यानन्दमयः किं जीवः ब्रह्म वेति विचारपरताया एव युक्त-त्वात्। एवं–'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्', 'आकाशस्तल्लिङ्गात्'–इत्यत्र तच्छब्देन ब्रह्मपरामर्शात्तद्घटितहेतोरसिद्धिश्च—इति चेत्॥

मैवम्; गतिसामान्यशब्देन ईक्षणात्मकोपदेशपरोपनिषदन्तर-साम्यस्याचेतनभेदसाधकतया विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिः। आनन्द-मयाधिकरणे जीवासम्भावितधर्मप्रतिपादकोपनिषदन्तरैर्जीवभेदसाधने ब्रह्मणो जीवभेदसिद्धावपि आनन्दमयो जीवस्स्यादिति शङ्कानिरासा-सम्भवात्। ब्रह्म जीवाभिन्नं, आनन्दमयो जीवः–इति शङ्काद्वय-निरासायानन्दवल्लीमात्रोदाहरणोपपत्तेः। अधिकोपदेशादित्यादिभिः कृतकरत्वासम्भवश्च वक्ष्यते॥

सौत्रं तत्पदद्वयमपि न ब्रह्मपरामर्शकं; 'अन्तस्तद्धर्मोप-देशात्', 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति सूत्रद्वयेऽपि भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्य-तोऽन्य इत्यस्यानुवृत्त्या—अन्तरथः प्रसिद्धादित्यादन्यः, तद्धर्मोपदे-शात्, आदित्यान्यासाधारणधर्मोपदेशात्, आदित्यासम्भावितधर्मो-पदेशात्; आकाशपदार्थः प्रसिद्धाकाशादन्यः, आकाशान्यलिङ्गात्, आकाशासम्भावितलिङ्गादित्यर्थात्, अन्यपदार्थस्यैव तच्छब्देन परा-मर्शात्। न च--तच्छब्दस्य निर्दिष्टपरामर्शकत्वेऽपि अनुवृत्तिलब्धार्थस्य परामर्शो न युक्तः, एवमादित्याद्यसम्भावितधर्मस्य विवक्षितत्वे 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति निर्देशवत्

अतद्धर्मात् अताल्लिङ्गादिति निर्देशापत्तिश्च; अतो ब्रह्मपरामर्शकत्वमेव युक्तमिति--वाच्यम्; स्वघटितग्रन्थघटकशब्दजन्योपस्थितिविषयत्वरूप-निर्दिष्टत्वस्य अनुवृत्तिलब्धार्थेऽपि सत्त्वात् ॥ नचस्मार्तमित्यत्र नञो भेदपरत्वेऽपि तद्विशिष्टवाचकत्वाभावेन नचस्मार्तमतद्धर्मादि-त्युक्ते भेदस्स्यादित्यर्थस्स्यादित्यगत्या[1] गुरुभूतन्यायानुसरणात् तच्छब्दस्य ब्रह्मपरामर्शकत्वं स्वीकृत्य ब्रह्माभ्युपगमेन पूर्वपक्ष-स्वीकारे च भेदव्यपदेशाच्चान्य इति सूत्रासङ्गतिः। आदित्यमण्ड-लान्तस्स्थात् प्रसिद्धादित्यादन्यः य आदित्ये तिष्ठन्निति भेदव्यपदेशा-दिति हि तत्सूत्रार्थः, ब्रह्मणि आदित्यभेदस्य वाक्यान्तरासिद्धत्वेऽपि तद्वाक्यप्रतिपाद्यस्यादित्यत्वे विरोधाभावात्, ब्रह्मण्यादित्यभेदानङ्गी-कारेण पूर्वपक्षे च तत्सङ्गतेः ॥

यत्तु---अन्तरादित्यवाक्यस्यादित्यादन्तर इति श्रुतिस्वारस्यात्[2] अन्तरादित्यविद्याप्रतिपाद्यादित्यादन्य इति तत्सूत्रार्थ इति अति-व्याप्तिनिरासपक्षेऽपि नासङ्गतिः—इति। तन्न; तथा सति श्रुति-साम्यादिति निर्देशापत्तेः; किञ्च श्रुतिसाम्यं किं शब्दसाम्यं अर्थसाम्यं वा? नाद्यः--असिद्धेः, यत्किञ्चित्साम्यस्य च व्यभिचारित्वात्; नान्त्यः--विग्रहविशिष्टस्य मण्डलान्तर्वृत्तित्वप्रतिपादिकायामन्तरा-दित्यविद्यायां अन्तरात्मत्वमात्रप्रतिपादकान्तर्यामिब्राह्मणसमानार्थ-कत्वासिद्धेः ॥

यदपि—परमेश्वरत्वे पूर्वसूत्रेण समर्थिते परमेश्वर एव मण्डलाभि-मान्यस्त्विति शङ्कायां य आदित्ये तिष्ठन्निति भेदव्यपदेशात् पर-

---

१ (पा.) भेदधर्मादित्यर्थस्स्यात.

२ (पा.) साम्यात्.

मेश्वरो मण्डलाभिमानिनोऽन्य इत्यर्थः—इति। तदपि न; परस्परानुपजीविसाम्यद्वयपरत्वेनाधिकरणभेदप्रसङ्गात्, चकारास्वारस्यापत्तेः, तस्य सूत्रद्वयेऽपि साध्यैक्यसूचकत्वात्; तस्मादादित्यातिरिक्तब्रह्मासिद्धिशङ्कावारकत्व एवोक्तसूत्रं सङ्गतमिति असम्भववारकत्वं प्रथमपादस्येति युक्तम् ॥

न च—उक्तप्रथमपादोपाधेः 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति तृतीयपादसूत्रयोरतिव्याप्तिः, तयोर्मुक्तातिरिक्तब्रह्मसद्भावव्यवस्थापकत्वात्; एवं चतुर्थपादगतकारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणत्रयेऽप्यतिव्याप्तिः, तेषां प्रधानजीवव्यतिरिक्तब्रह्मसद्भावव्यवस्थापकत्वादिति—वाच्यम्; स्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचाराभावस्य विशेषत्वात्, तृतीयचतुर्थपादयोः स्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचाररूपत्वादतिव्याप्तिविरहादिति दिक् ॥

अत्र—प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणता चेतनाचेतनातिरिक्तद्रव्यवृत्तिः, अचेतनवृत्तित्वाभावे सति चेतनवृत्तित्वाभावे सति उपादानतात्वात्, यत्र यदवृत्तित्वे सति उपादानतात्वं तत्र तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेः, पटावृत्त्युपादानतायां पटातिरिक्तमृदादिद्रव्यवृत्तित्वदर्शनात्—इत्यनुमानेन चिदचिद्विलक्षणब्रह्मसिद्धिं मनसि कृत्वा तत्र विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्धिवारकाणि सप्ताधिकरणानि वेदाचार्येण निबद्धानि। तत्र च—विशेषणासिद्धिपरिहारकाणि ईक्षत्यधिकरणाकाशाधिकरणज्योतिरधिकरणानि त्रीणि, आनन्दमयाधिकरणान्तराधिकरणप्राणाधिकरणेन्द्रप्राणाधिकरणानि चत्वारि विशेष्यासिद्धिवारकाणि—इति विवेकः ॥

न च—सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मरूपविशिष्टनिष्ठायामुपादानतायां सिद्धान्ते विशेषणीभूतचिदचिन्निष्ठत्वस्यापि स्वीकारात् तद्वृत्तित्वाभावघटितहेतोरसिद्धिः, भगवच्छरीरत्वाभाववदचेतनवृत्तित्वाभावादेर्हेतु-

घटकत्वेऽपि तथा, तादृशाचेतनादेस्सिद्धान्तेऽनङ्गीकारात्, साङ्ख्यादिभिस्तदङ्गीकारेऽपि भगवत एवानङ्गीकारेण तद्घटितहेतोरसिद्धिरिति—वाच्यम्; यत्किञ्चिच्छरीरत्वाभाववच्चेतनाचेतनवृत्तित्वाभावयोः हेतुघटकत्वात्। तत्र चेतनपदेन आश्रयत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन पुण्यवतो ग्रहणान्नासिद्धिः; सिद्धान्ते भगवद्धर्मभूतज्ञानरूपनिग्रहानुग्रहयोरेव पुण्यपापरूपतया तादात्म्येन तद्वतो भगवज्ज्ञानस्य किञ्चिच्छरीरत्वाभावेन तद्वृत्तित्वाभावमादाय हेतूपपत्तेः, अचेतनपदेनास्वयंप्रकाशस्य ग्रहणेन शरीरत्वाभाववदचेतनस्य गुणादेरेव प्रसिद्धेः। साध्यमपि तादृशचेतनाचेतनातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमेवेत्युपादानतायां भगवच्छरीरभूतप्रधानवृत्तित्वस्याबाधात् विशिष्टनिष्ठत्वासिद्धिः॥

तत्र तादृशाचेतनवृत्तित्वाभावोऽसिद्धः, सद्विद्यायाः स्वतन्त्रस्य प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वबोधनादित्याशङ्क्य निराकरोति—**ईक्षतेर्नाशब्दमिति॥**

छान्दोग्ये श्रूयते—

"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत, तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, ता आप ऐक्षन्त बह्व्यस्स्याम प्रजायेमहीति, ता अन्नमसृजन्त॥" —इति॥

अत्र संशयः—सच्छब्दवाच्यं साङ्ख्योक्तं स्वतन्त्रं प्रधानं, उत तच्छरीरकं ब्रह्म?—इति॥

अत्र पूर्वपक्षः॥ सच्छब्दवाच्यं स्वतन्त्रं प्रधानमेव; कुतः? इदमिति त्रिगुणात्मकं प्रसिद्धमचेतनं कार्यं निर्दिश्य तस्य सदासीदेकमेवेति स्थूलावस्थाशून्यसद्रूपाभेदप्रतिपादनात् प्रत्यक्षसिद्धस्थूलावस्थाचेतनाभेदस्य ब्रह्मण्यसम्भवेन सत्पदस्य ब्रह्मपरत्वायोगात्। न च—इदंपदमपि स्थूलजगच्छरीरकब्रह्मपरमिति नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; जग-

॥ श्रीः ॥

प्रतिज्ञावादः

आराध्य वारिधिसुतादयिताङ्घ्रियुग्ममानम्य लक्ष्मणयतीश्वरमादरेण।
तोषाय सर्वविदुषां कुतुकात्प्रतिज्ञावादं सयुक्तिकमनन्तसुधीर्विधत्ते॥

इह खलु—**प्रतिज्ञाविरोधात् प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकादित्यादिषु** प्रतिपादिताया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया विवेचनाय सद्विद्याघटकः कश्चिदंशो व्याख्यायते॥

पिता तावदुद्दालकस्समस्तवेदवेदाङ्गपारीणं कर्ममीमांसोपाचितमनसं श्वेतकेतुं प्रति पुत्रस्नेहेन ब्रह्मोपादिदिक्षुस्तस्य ब्रह्मजिज्ञासामुत्पादयितुमाह—'स्तब्धोस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्'—इति। स्तब्धोऽसि—निर्व्यापारोऽसीत्यर्थः॥

यद्यपि—व्यापारसामान्याभावरूपं निर्व्यापारत्वं श्वेतकेतौ बाधितम्; **तथाऽपि** अलौकिकपुरुषार्थप्रयोजकव्यापारशून्यत्वरूपं स्तब्धत्वमबाधितमिति न दोषः। अलौकिकपुरुषार्थप्रयोजकव्यापारशून्यत्वं च प्रयोज्यतासम्बन्धेन मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानेच्छाविशिष्टव्यापाराभावरूपं ब्रह्मज्ञानेच्छाभावपर्यवसितं, विशेष्याधिकरणनिष्ठविशिष्टाभावस्य विशेषणाभावरूपत्वात्। तथा च—ब्रह्मज्ञानेच्छाभाववान् स्तब्धपदार्थः, असधात्वर्थः प्रमाविषयत्वरूपं सत्त्वं, तदेकदेशप्रमायां ब्रह्मज्ञानेच्छाविरहविशिष्टस्याभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनान्वयादिच्छाविरहविशिष्टनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकप्रमाविषयत्वं

–इति बोधः । तादृशेच्छाभावश्च–किं ब्रह्मज्ञानरूपविषयसिद्ध्या, उत तत्रेष्टसाधनताज्ञानविरहात्?–इति सन्देहेन पृच्छति 'उत तमादेशम्' –इत्यादिना ॥

यद्यपि–एतस्य ब्रह्मज्ञानं नास्तीत्युद्दालकस्य निश्चयसत्त्वात्प्रश्नप्रयोजकीभूतसन्देहो नोपपद्यते ; तथाऽपि आहार्यसन्देहेन प्रश्नोपपत्तिः। अत्र–आदेशशब्देन प्रशासिता प्रतिपाद्यते, आङ्पूर्वकदिशधातोः प्रशासने प्रसिद्धेः ; प्रशासनं–चेष्टाप्रयोजकेच्छा, भृत्यमादिशति नियमयतीत्यादौ भृत्यनिष्ठचेष्टाप्रयोजकेच्छाप्रतीतेः । सङ्कोचकमानाभावेन चेष्टासामान्यप्रयोजकेच्छावत्त्वरूपप्रशासितृत्वस्य स्थितिहेतुत्वरूपपालकत्वे पर्यवसानेन शब्दात् स्थितिनिरूपितनिमित्तकारणत्वमात्रलाभेऽपि उक्तादेशशब्दार्थविवरणरूपे उत्तरत्र तत्तेजोऽसृजतेति सृष्टिनिमित्तत्वस्यापि वचनादादेशशब्देन जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वरूपं तन्निमित्तत्वमजहत्स्वार्थलक्षणया प्रतिपाद्यते । एतदभिप्रायेणैव प्राचां 'आदेशशब्देन जगन्निमित्तमुच्यते' इति व्याख्यासङ्गतिः । तच्छब्देन प्रमाणप्रसिद्धत्वमुच्यते । तथा च–विश्वस्य कर्तेत्यादिप्रमाणप्रसिद्धं विश्वकर्तारमित्यर्थः । प्रमाणजन्यप्रमितिविषयत्वरूपप्रमाणप्रसिद्धत्वस्य आदेशपदार्थे जगत्कर्तृत्वविशिष्टेऽन्वयात्कर्तृत्वेऽपि प्रमाणसिद्धत्वमन्वेतीति प्रमाणप्रतिपन्नकर्तृत्वलाभात्—ईश्वरो न जगत्कर्ता, तदुपादानत्वात्—इत्यनुमानस्यागमेन बाधस्सूचितः । अथवा–जगत्कर्तृत्वस्य नैयायिकादिभिरभ्युपगमात्तदंशे विप्रतिपत्त्यभावसूचनाय तच्छब्दः । 'पृच्छधातोर्द्विकर्मकतया तमाचार्यं जगन्निमित्तकारणं पृष्टवानसीत्यर्थः' –इत्यपि केचित् । न तूत्तरयच्छब्दसमानार्थकोयं तच्छब्दः, तथा सति यच्छब्दस्य प्रक्रान्तादेशत्वावच्छिन्नवाचितया तच्छब्दस्यापि तदर्थकत्वे आदेशपदार्थे तस्यानन्वयापत्तेः, घटो घट इत्यादाविव निराकाङ्क्षत्वात् , प्रक्रान्तवाचियच्छब्दस्थले तच्छब्दापेक्षाविरहाच्च ; "साधु चन्द्र-

मसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके"—इत्यादौ तच्छब्दं विनाऽपि कृतपदोपस्थापितव्यापारस्याभेदेन मीलानन्वयितया यच्छब्देन बोधनात्। तदुक्तं सद्विद्याविजये—'तमादेशं—प्रसिद्धं नियन्तारं, उत्तरयच्छब्दस्य तच्छब्दनिरपेक्षत्वात् तच्छब्दः प्रसिद्धपरः'—इति॥

येनाश्रुतमिति ॥ 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति' इति मैत्रायणीयश्रुत्यनुसारात् उपादानप्रकरणानुगुण्याच्च; येन श्रुतेन अश्रुतं श्रुतं भवति, येन मतेनामतं मतं भवति, येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्यर्थः। श्रुतेन येनेति तृतीयार्थोऽभेदः, श्रुतपदार्थे शाब्दबोधविशेषविषयेऽन्वेति, उक्तश्रुत्यनुरोधादेव इदं सर्वमित्यप्यध्याहार्यं, परिदृश्यमानस्थूलचिदचिच्छरीरकमिति तस्यार्थः; अश्रुतमित्यस्य स्थूलरूपावच्छिन्नशाब्दज्ञानीयविषयताशून्यमित्यर्थः; तस्य सर्वपदार्थेऽन्वयात् स्थूलावस्थावच्छिन्नशाब्दज्ञानीयविषयताशून्याभिन्नं प्रत्यक्षविषयस्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म शाब्दबोधीयविषयताविशिष्टजगन्निमित्ताभिन्नसूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्याव - च्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताश्रयो भवतीति वाक्यार्थः; श्रुतमित्यस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेन श्रुतमित्यर्थात् ॥ अत्र—अश्रुतं श्रुतमित्यस्य पूर्वमश्रुतमिदानीं श्रुतमिति नार्थः; विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विधेये उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभाननियमस्य तिलकी कर्म कुर्वीत इत्यादाविव औत्सर्गिकत्वेन तद्बाधापत्तेः।' तादृशनियमभङ्गभयादेव हि—"वर्षं जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान् भवेत्"—इत्यादावपुत्रपदं पुत्रविरोधिपुत्रेच्छापरं, नञोऽसुर इत्यादाविव विरोध्यर्थकत्वादिति व्याख्यातं नैयायिकैः। एवं च—स्थूलसूक्ष्माचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्यकारणयोरभेदलाभादादेशपदेन कारणत्वघटितनिमित्तत्वलाभेन कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपमुपादानत्वमुक्तं भवति॥

न च—येन सर्वमिदं भवतीत्यनेनैव कार्यकारणयोरभेदलाभादश्रुतं

श्रुतमित्यादीनां वैयर्थ्यमिति—वाच्यम् ; कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपोपादानत्वस्य तन्मात्रेण बोधनेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्रूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानवच्छेदकत्वरूपकारणतावच्छेदकभेदस्य कार्यतावच्छेदके बोधनाय अश्रुतमित्यादिपदानां सार्थक्यात् ; तद्बोधश्च कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदे तत्कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति नैयायिकाशङ्कापरिहाराय । कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकयोरुक्तपारिभाषिकभेदबोधने च कार्यतावच्छेदकविशिष्टस्य पूर्वमभावेन तन्निष्पत्तये कारकव्यापारसार्थक्यमिति समाधानसूचनात् । तयोर्वास्तवभेदस्तु श्रुत्या बोधयितुमशक्यः, सूक्ष्मस्थूलचिदचिद्रूपयोस्तयोरवस्थाभेदेऽपि स्वरूपैक्येन भेदाभावात्; आत्मनि खल्वर इत्यादिमैत्रायणीयश्रुतावपि सप्तम्याः 'दाने कर्णसमः' इत्यादाविव अभेदार्थकत्वात्पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसानम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यादिभाष्यस्याप्येकपदस्य सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मपरतया, सर्वपदस्य स्थूलसर्वशरीरकपरतया, तृतीयाया अभेदार्थकतया च, सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानाभिन्नस्थूलचिदचिच्छरीरकत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तथा च—स्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्वस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञार्थः । मृत्पिण्डघटादिस्थले घटत्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्वस्य घटत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य घटत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकत्वस्य च मृत्पिण्डत्वे सत्त्वादुक्तत्रितयसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टमृत्पिण्डत्वरूपधर्ममादाय वक्ष्यमाणदृष्टान्तत्वसङ्गतिः । दार्ष्टान्तिके च इयं प्रतिज्ञा सूक्ष्मसर्वशरीरकत्वस्थूलसर्वशरीरकत्वरूपधर्मद्वयमादायोपपादनीया। सा च सर्वस्य कार्य-

त्वमन्तरा न निर्वहतीति वियदादेः कार्यत्वोपपादकतया एतदुपादानं सूत्रभाष्ययोरविरुद्धमिति बोध्यम् ॥

अथवा—येनाश्रुतमित्यादेरयमर्थः ॥ श्रुतेन येनेति तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं, श्रुतं भवतीत्यस्य सोपादानकत्वेन श्रुतं भवतीत्यर्थः । तथा च—श्रुतत्वविशिष्टयत्प्रयोज्यत्वरूपतृतीयान्तार्थस्य श्रुतपदार्थैकदेशे सोपादानत्वप्रकारकश्रवणे अन्वयाद्विशिष्टनिरूपितप्रयोज्यत्वस्य विशेषणप्रयोज्यत्वे पर्यवसानस्य 'विशिष्टे विधिनिषेधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायसिद्धत्वेन यच्छ्रवणप्रयोज्यं सोपादानकत्वप्रकारकसर्वविशेष्यकश्रवणमित्यर्थः पर्यवस्यति । कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमुक्तप्रतिज्ञार्थः; कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञाने उपादानज्ञानस्य कारणत्वं विशेषणज्ञानविधयैव; ब्रह्मणि सर्वविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वमन्तरा न निर्वहतीति प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकादित्याद्युपपत्तिः । अत्र कल्पे सर्वपदं सर्वत्वावच्छिन्नपरमेव, न तु सर्वशरीरकपरमिति ॥

एतेन—सर्वपदस्य सर्वशरीरकपरत्वे इदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयत्वस्य एकदेशे सर्वस्मिन्नन्वयो वाच्यः, स च व्युत्पत्तिविरुद्धः; संयोगावच्छिन्नक्रियारूपगमनपदार्थैकदेशे संयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गमनं गुण इत्यादेर्वारणाय अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यतया पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्—**इति परास्तम्** ॥

सोपादानकत्वं च—स्वापृथक्सिद्धत्वस्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वं । आत्मनि खल्वरे दृष्ट इत्यादौ 'पाथसि पीते तृष्णा शाम्यति' इत्यादिवत् प्रयोज्यत्वं सप्तम्यर्थः; अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

अथ—कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञानाविषयत्वरूपा प्रतिज्ञा कार्यकारणयोरभेदमन्तराऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धमात्रान्निर्वहतीति उक्तप्रतिज्ञाया अभेदोपपादकत्वपरारम्भणाधिकरणविरोधः। तथा चा आरम्भणाधिकरणभाष्यं "तस्मात्परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगत आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदुपपादयद्वचोऽवगम्यते" इति--'तस्मादनातिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः'—इति च। तस्मादयं कल्पो भाष्यविरुद्धः—इति चेत्। मैवं। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि स्थूलचिदचिद्विशिष्टाभेदो हि स्थूलचिदचिद्वैशिष्टचरूपः, भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपत्वात्; स चापृथक्सिद्धिरेव, नैयायिकानां विवादोऽप्यपृथक्सिद्धावेव, तैर्विशिष्टब्रह्माभेदस्य शुद्धब्रह्मणि स्वीकारेण तदंशे विवादायोगात्। तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाहाय सर्वत्र विशिष्टाभेदापपादनं अपृथक्सिद्धयुपपादनपरमेवेति न कश्चिद्विरोधः ॥

अत्र कल्पे येनाश्रुतमित्यादौ तृतीया, आत्मनि खल्वर इत्यादौ सप्तमी, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति भाष्यादिकं च स्वरसत एवोपपद्यते ; अश्रुतं श्रुतं भवतीत्यस्य पूर्वमश्रुतमिदानीं श्रुतं भवतीत्यर्थादुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोस्समानकालीनत्वाभावात्किञ्चिदस्वरसः परं सोढव्यः ॥

कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायमजानानः पृच्छति 'कथं नु भगवस्स आदेशो भवति'—इति। सः—उक्तत्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवान्; कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञान विषयो वा आदेशः, कथं—मदीयजिज्ञासाविषयप्रकारवानित्यर्थः। **गुरुराह**—

> "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं, यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो

नामधेयं लोहमित्येव सत्यं, यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यम्; एवं सौम्य स आदेशो भवति''

—इति ॥

मृत्पिण्डघटादौ उक्तत्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वरूपप्रातिज्ञोपपत्तिः पूर्वमेवोक्ता । द्वितीयकल्पे मृण्मयमित्यस्य स्वापृथक्सिद्धत्वस्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन मृद्विशिष्टमित्यर्थः । तस्याभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञातपदार्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वयः; सर्वपदं च यावन्मृदपृथक्सिद्धपरम् । तथा च—घटादिविशेष्यकमृद्विशिष्टप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं मृदि सम्भवतीति भावः । रूपभेदान्नामधेयभेदाच्च कार्यकारणयोर्भेदात् दृष्टान्तेऽपि असम्भवशङ्कां परिहरति—वाचारम्भणमिति । वाचा—व्यवहारेण जलाहरणादिकार्येण च, व्यवहारस्य शक्त्या ? जलाहरणादेर्लक्षणया च बोधात्, युगपद्वृत्तिद्वयस्य गंगायां घोषमत्स्यावित्यादाविव अविरुद्धत्वात् । तृतीयार्थश्च अध्ययनेन वसतीत्यादाविव प्रयोजकत्वं, घट इत्यादिव्यवहारार्थं जलाहरणादिकार्यार्थं च पृथुबुध्नोदराकारादिर्विकारो घटादिनामधेयं च मृत्पिण्डेनारम्भणं आरभ्यते प्राप्यत इत्यर्थः; कर्मणि ल्युट्, मृत्तिकाद्रव्यमेव घट इति व्यवहारं घट इति नामधेयं शक्तिसम्बन्धेन, जलाहरणादिरूपकार्याय घटत्वावस्थां च अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्तदर्थव्यवहारं प्रति तत्तदर्थशक्तपदज्ञानस्य कारणतया घट इत्यादिव्यवहारजनकतावच्छेदकत्वरूपं तत्प्रयोजकत्वं घटपदस्याप्यक्षतम् ॥ न च—शुकाद्युच्चरितश्लोकादिव्यवहारे अध्यापकाद्युच्चरितवेदव्यवहारे च व्यभिचारात् तच्छक्तपदज्ञानत्वेन तदर्थव्यवहारं प्रति हेतुत्वं न सम्भवतीति—वाच्यं; तदर्थबुबोधयिषापूर्वकतदर्थव्यवहारं प्रति तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वे

बाधकाभावात्। एवं जलाहरणादिकं प्रति घटत्वावस्थाविशिष्टद्रव्यत्वेन कारणतया घटत्वावस्थायाः कारणतावच्छेदकत्वरूपं प्रयोजकत्वम ्रुण्णामिति बोध्यम्॥

कार्यकारणयोरभेदे प्रत्यभिज्ञारूपं प्रमाणमाह—मृत्तिकेत्येवेति। प्रातर्या मृत्तिकेहोपलब्धा सैवेदानीं घटादिरभूदित्यबाधितप्रत्यभिज्ञा दृश्यत इत्यर्थः। मृत्तिकेति—मृत्तिकेत्याकारकप्रत्त्यभिज्ञानं, सत्यमेव—अबाधितमेव। तथा च—कार्यकारणयोरभेदः प्रत्यभिज्ञारूपप्रमाणसिद्ध इति भावः। प्रतिज्ञावाक्ये जगत्कर्तृत्वरूपं तन्निमित्तत्वमुक्तमपि तदंशे विप्रतिपत्त्यभावात्तत्र दृष्टान्तेन समाधानं नोक्तम्॥ पुनर्गुरुकुलप्रस्थापनशङ्कयाऽऽह—'न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति'॥

ननु—तेषां ब्रह्मोपदेष्टृत्वाभावे तज्ज्ञानाभावः प्रतिपिपादयिषाविरहो वा निमित्तमिति तदुपदेष्टृत्वाभावेन तज्ज्ञानाभाव एव कथमनुमीयते? यत्र यदुपदेष्टृत्वाभावस्तत्र तज्ज्ञानाभाव इति सामान्यव्याप्तौ धर्मादिज्ञानवति पुरुषे प्रतिपिपादयिषाविरहेण तदुपदेष्टृत्वाभावदर्शनेन व्यभिचारादित्यत उक्तं 'मे' इति। स्वीयकुमारेभ्योऽपि निरवधिकव्यामोहविषयाय मे इत्यर्थः। तथा च—ज्ञातार्थे मां प्रति प्रतिपिपादयिषाविरहोऽसिद्ध इति भावः। ब्रवीत्विति—दृष्टान्ते उपादानोपादेयभावात् ज्ञातता उच्यते, इह तु कथमिति भावः। **गुरुराह**—'तथा सोम्येति होवाच, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'—इति॥ अग्रे—सृष्टिपूर्वकाले, प्रलय इति यावत्; इदं—प्रत्यक्षविषयस्थूल कार्यशरीरकं ब्रह्म, अद्वितीयं—जगन्निमित्तकारणभूतकर्त्रन्तरनिरपेक्षं, स्ववृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकोभयावृत्तिधर्मवत्तासम्बन्धावच्छिन्नजगन्निमित्तकारणनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदाभाववदित्यर्थः।

स्वपदं जगन्निमित्तकारणपरम् । अत्र निमित्तत्वं सर्वकार्यकर्तृत्वरूपं विवक्षितं, तेन न सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः, तेन न कालादृष्टादिकमादाय वाक्यार्थबाधः। एकं—अविभक्तनामरूपतया कार्यावस्थानिबन्धनबहुत्वशून्यं, सदासीत्—सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकाभिन्नमासीदित्यर्थः ; तथा च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि स्थूलचिदचिद्विशिष्टाभिन्नत्वे सति तत्पूर्वकालवृत्तित्वलाभात्कार्याभिन्नत्वे सति कार्यपूर्वकालवृत्तित्वरूपोपादानत्वमुक्तं भवति। अत्र सच्छब्देन निर्देशस्सत्कार्यवादसूचनाय। मिथ्यावादिमतमनूद्य दूषयति—'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतस्सज्जायेत, कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच, कथमसतस्सज्जायेतेति'। तत्—तत्र, इदं—अद्वितीयं कार्यशून्यं, अत एवैकं, सद्विलक्षणं अज्ञानमासीत् ; तस्मात्—असतोऽज्ञानात्, प्रातिभासिकात्—व्यावहारिकसत्ताशून्यात्, व्यावहारिकं सज्जायत इत्यर्थः। कथमसतस्सज्जायेतेति—अज्ञानस्यैवासिद्धिः असतस्सदुत्पत्त्यसम्भवश्च विवक्षितौ ; सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति निगमनगतसच्छब्देन मिथ्यात्वनिरासोऽभिप्रेतः। असदेवेदमग्र आसीदित्यावृत्त्या नैयायिकमतानुवादः, कुतस्तु खलु सोम्येति तन्निरासश्चाभिप्रेत इति **प्राचां ग्रन्थेषु** स्फुटम्॥

माध्वास्तु—सादृश्यप्राधान्याभ्यां प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रवृत्तौ। तथा हि—येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति। येन—श्रुतेन ब्रह्मणा, अश्रुतं श्रुतं भवति—ब्रह्मणि ज्ञाते तत्सादृश्यात्सर्वं ज्ञातं भवतीत्यर्थः ; ब्रह्मज्ञानेन कृत्स्नफलसिद्धेः इतरत्सर्वं ज्ञातप्रायमित्यप्यर्थः। प्रथमे दृष्टान्तमाह यथेति ; अत्रापि सादृश्यात् ज्ञानं विवक्षितम्। द्वितीये तत्पूर्वपदावृत्तेन 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इत्यनेन दृष्टान्तोपन्यासः ; मृदित्येतस्मिन् पदे ज्ञाते सर्वं मृण्मयं मृत्पदापभ्रंशभाषा-

---

१. (टि) तेन—अद्वितीयपदस्य उक्तरीत्या निर्वचनेन॥

पदानि ज्ञातप्रायाणि, भाषापदानि त्वव्यापकानि, संस्कृतं तु सर्वदेश-व्यापकं ; अतस्तत्तद्देशे तेन तेनापभ्रंशेन यो यो व्यवहारो भवति, तस्य सर्वस्यापि संस्कृतेनैव सम्भवादपभ्रंशोऽपि ज्ञातप्राय इत्यर्थः। उक्तार्थमुपपादयति–वाचारम्भणमिति। अपभ्रंशभूतं नामधेयं वाचा आरभ्यते, तस्मादनित्यं, मृत्तिकेति पदं तु नित्यम्। अपभ्रंशः तत्तत्पुरुषवागुपज्ञत्वान्न व्यापकः, संस्कृतपदं त्वपुरुषोपज्ञत्वाद्व्यापकमित्यर्थः॥ —इति वदन्ति॥

अत्र चिन्त्यते—

सादृश्यरूपसम्बन्धेन सर्वज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं उक्तप्रतिज्ञार्थ इति प्रथमः पक्षः; सर्वज्ञानजन्यफलजनकज्ञानविषयत्वमिति द्वितीयः॥ **तत्राद्यपक्षे**—वस्तुत्वादिघटितसादृश्यमादाय सर्वज्ञानजनकज्ञान-विषयत्वमव्यावर्तकमिति 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतम्'–इत्यादिना ब्रह्मासाधारणतया तन्निर्देशानुपपत्तिः। भूयो धर्मघटितं चेत्सादृश्यं ; तादृशसादृश्यमादाय सर्वज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं घटादावेव सम्भवति, न ब्रह्मणि; जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तविलक्षणत्वात्; वैसादृश्यादिरूपसम्बन्धा-न्तरमादायापि सर्वज्ञानजनकज्ञानविषयत्वस्य ब्रह्मणि सम्भवेन सादृश्य-मात्रस्य सम्बन्धतयोपपादने निर्बन्धाभावाच्च; एकसम्बन्धिज्ञानस्यापर-सम्बन्धिस्मृतिं प्रति हेतुत्वेऽपि ब्रह्मश्रवणे तत्सादृश्यमात्रादन्येषां श्रवणासम्भवाच्च। श्रुतमित्यादिपदानामपि स्मरणमात्रपरत्वे पौन-रुक्त्यम्॥ **द्वितीयपक्षे** च–सर्वं श्रुतं भवतीति कोऽर्थः? श्रुतमित्यस्य श्रुतप्रायमित्यर्थ इति चेत् श्रुतप्रायत्वं किमिदं? न तावत् स्वीय-श्रवणादिजन्यफलोपधायकब्रह्मज्ञानकत्वं, ब्रह्मज्ञानेन जायमानस्य फलस्य श्रवणादिजन्यत्वासम्भवेन बाधात्; नापि स्वीयश्रवणादिजन्य-तावच्छेदकावच्छिन्नफलोपधायकब्रह्मज्ञानकत्वं तत्, ब्रह्मज्ञानजगच्छ्र-वणयोरेकधर्मावच्छिन्नं प्रति जनकत्वे परस्परं व्यभिचारेण जन्यता-

वच्छेदकभेदावश्यकत्वात्। श्रुतादिपदानामुक्तार्थपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च स्पष्टः, मृत्पिण्डादिपदानां स्वपरत्वमपि क्लिष्टम्। एवं मृत्पिण्डमृण्मय मृत्तिकाशब्दानां लोहमणिलोहशब्दयोर्नखनिकृन्तनकार्ष्णायसशब्दयोश्च परस्परं व्याघातः। एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्पिण्डमयं विज्ञातं स्यात्। मृत्पिण्डमित्येव सत्यमित्युक्तौ हि भवतामविरोधः। किंच—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं' 'त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इत्यत्रैतादृशार्थासम्भवेन तत्रार्थान्तरस्य वक्तव्यत्वात् तद्वैरूप्यमिहानुपपन्नम्॥ —इति॥

नैयायिकास्तु—येनाश्रुतं श्रुतमिति। श्रुतेन मतेन निदिध्यासितेन ब्रह्मणा सर्वं श्रुतं मतं निदिध्यासितं च स्यादिति शेषः। तथा चात्मतत्त्वज्ञानेन योगजधर्मे जाते तत्तत्पदार्थवृत्त्यसाधारणधर्मांशे निरवच्छिन्नप्रकारताकतावद्विशेष्यकबोधस्सम्भवतीति भावः। एकज्ञानेन कथमन्यज्ञानं, अतो दृष्टान्तमाह—यथा सोम्येति। एकेन मृत्पिण्डेन ज्ञातेन यथा मृदन्तरमपि ज्ञायते परमाण्वादेरप्रत्यक्षत्वात्पिण्डपदं स्थूलपृथिव्यर्थकं, मृत्पदं च पृथिवीपरम्। एकपदं येन धर्मेण तद्व्यक्तिप्रत्यक्षं तद्धर्मप्रकारक एव तद्धर्मावच्छिन्नव्यक्तिमात्रबोधो भवतीति सूचनार्थं, निर्धारणार्थकत्वपर्यवसाने तस्य च सजातीयविषयकत्वेन तथा लाभात्। तेन चक्षुस्संयुक्तघटस्य वस्तुतः पृथिवीत्वेऽपि यदा पृथिवीत्वप्रकारकचाक्षुषं तदा पृथिवीत्वेन सकलपृथिवीग्रहणं, यदा तु घटत्वेन तदा घटत्वेन यावद्घटप्रत्यक्षमिति घटत्वप्रकारकचाक्षुषकाले घटाख्यपृथिवीज्ञानस्य यावत्पृथिव्याविषयकत्वेऽपि न क्षतिः। मृण्मयमित्यत्र मृत्पदं पृथिवीपरं पृथिवीत्वतात्पर्यकं, मयट्प्राचुर्यार्थे। तथा च—पृथिवीत्वजातेरैक्येन सजातीयसंवलनरूपप्राचुर्यबाधेन समवायित्वरूपतदर्थकतया समवायेन यत्र पृथिवीत्वं तेषामेव प्रत्यक्षं न तु कालिकेन पृथिवीत्ववतोऽपि जलादेरिति भावः। चक्षुस्संयुक्त-

व्यक्तौ येन सम्बन्धेन यत्सामान्यं वर्तते तेनैव सम्बन्धेन तत्सामान्यस्य तदाश्रययावद्विशेष्यकस्वप्रकारकप्रत्यक्षहेतुत्वात् ॥

ननु तत्प्रत्यक्षस्य यावद्व्यक्तिविषयकत्वे किं मानमित्यत आह 'वाचारम्भणं विकारः'- इति। वाचा--घटमानयेत्यादिवाक्येन, आरम्भणं--प्रवृत्तिरूपो विकारो भवति, दृश्यते हि घटमानयेत्यादिवाक्यात्तदानयने चेष्टा, तया च प्रवृत्तिः, तया च तदानयनेच्छा, तया च तदनुकूलं ज्ञानमाक्षिप्यते। तच्च शाब्दमेव; मानान्तरस्य तदानीमनुपस्थितेः। न च तच्छक्तिग्रहं विना स च तदानीं तदुपायाभावेन कालान्तरीयशक्तिग्रहकारित एवेति। अत एव विकार इति फलविवक्षणं कार्येण स्वाकाङ्क्षितकारणपरम्पराक्षेपलाभार्थं सङ्गच्छते॥ ननु तत्र शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोधस्स्यात्, अत आह—नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। मृत्तिकेत्येव नामधेयं सत्यं, न पुनस्तद्विषयकशक्तिग्रहः प्रमा—इत्यत्र विवादः। तथा च घटत्वादेरविशेषाच्छक्तिग्रहविषयीभूतव्यक्तिविषयकशाब्दस्येवास्यापि प्रमात्वे बाधकाभावाच्छक्तिग्रहस्यैतद्विषयकत्वं सिद्धम्। तथा च—एतद्घटविषयकशाब्दबोधस्स्वविषयविषयकशक्तिग्रहमूलकः, घटविषयकशाब्दत्वात्, तद्घटशाब्दवत्—इत्यनुमानेन शक्तिग्रहसिद्धौ च औत्सर्गिकत्वाल्लाघवाच्च प्रमात्वमेव तस्येति। तथा च—यथा सामान्यलक्षणया एकघटादिज्ञानात्सर्वघटादिज्ञानं, तथा आत्मतत्त्वज्ञानाद्योगजधर्मद्वारा सार्वज्ञ्यम्। सामान्यलक्षणानङ्गीकारे एकघटव्यक्तिज्ञानेनापि व्यक्त्यन्तरबोधसम्भवः, समानप्रकारकत्वस्यैव नियामकत्वात्, एकघटज्ञानस्य यावदविषयकत्वेऽपि संशयनिवृत्त्यादिरूपफलसाम्यात्। एतत्पक्षे मृत्तिकेति नामधेयमन्यव्यक्तेरिति। अत एकघटे घटत्वप्रकारेण शक्तिग्रहाद्घटान्तरबोध उपपन्नः। एवमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि लोहमणिपदं सुवर्णार्थकं, नखनिकृन्तनपदमयस्सामान्यपरम्— इत्याहुः ॥

तन्न। सामान्यप्रत्यासत्तेर्योगजधर्मस्य च प्रत्यक्षे कारणत्वेऽपि शाब्दबोधानुमितिरूपयोश्श्रवणमननयोरकारणत्वात्, येनाश्रुतमित्याद्यसङ्गतेः, श्रुतमतादिपदानां प्रत्यक्षपरत्वे च पौनरुक्त्यादिति ॥

शाङ्करास्तु—

येनाश्रुतं श्रुतमिति सामानाधिकरण्यं बाधपरम्। अश्रुतं—अन्यत्सर्वं यदभिन्नश्रुतं, सद्रूपव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः। तथा चैकं सर्वस्याधिष्ठानमित्यर्थः प्रतिज्ञातः। तत्र मृत्पिण्डव्यतिरेकेण तद्विकारो यथा नास्तीति दृष्टान्ता यथासोम्येत्यादिना प्रतिपाद्यन्ते । मृत्पिण्डपदं च मुख्यार्थकैकपदयोगात् भूमिरूपपिण्डार्थकं, पिण्डपदं च स्थौल्यबोधकं मृण्मयमात्रेऽप्युपादानत्वयोग्यतालाभाय, मृण्मयपदं च भूमिविकारमात्रार्थकम्। तथा च भूमिविकारस्सर्वो यथा भूमिं विना नास्तीत्यर्थः। भूमिविकारत्वं च साक्षादेव वृक्षादावक्षतमिति भूमेर्विभक्तपिण्डस्य नानाविकारानुपादानत्वेऽपि न क्षतिः॥ यद्यपि—भूमिर्नोपादानं, वेदान्तिनां ब्रह्मण एवोपादानत्वात्; तथाऽपि—अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्त्यादिव्यतिरेकेण रूप्यादि नास्तीत्यादिव्यवहाराद्भूमिविकारादिस्वरूपदशायामाधारतावच्छेदकभूम्यादिव्यतिरेकेण नास्तीति श्रुत्या तथोक्तं सर्वं मृण्मयं एकमृत्पिण्डाभिन्नविज्ञातस्वरूपमित्यपि बाधायां सामानाधिकरण्यम्। तत्र हेतुर्मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। मृत्तिका भूमिरिति गृह्यमाणं चिदेव सत्यं, मृत्तिकास्वरूपस्य सत्यत्वाभावात्। तदवच्छिन्नचिद्रूपस्य दृष्टान्तत्वधीदशायां मृदो विविच्याज्ञानाद्भूमित्वेन ज्ञायमानत्वविरहेण चिद्रूपलाभार्थमितिशब्दः, मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ ज्ञायमानत्वस्येतिशब्दार्थत्वात्। आद्यर्थको वा इतिशब्दः, 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इति कोशात्। तथा च भूमिविकारस्य विचारदशायां तत्स्वरूपमिव भूमिस्वरूपविचारदशायां तत्कारणान्यपञ्चीकृतभूतान्येव सत्यानि ; तेषामपि स्वरूपविचारदशायां तान्यपि मिथ्या। तत्कारणान्येव सत्यमित्य-

र्थलाभः, नखनिकृन्तनपदं चायस्सामान्यपरं, लोहमणिपदमपि सुवर्णार्थकं, तद्विशेषणमेकपदं चैकजातीयार्थकं, तदुपादानं च सर्वत्र एकजातीयत्वेन उपादानत्वसम्भवलाभाय, इतिशब्दस्तु तत्राप्युक्तरीत्या व्याख्येयः। मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादौ हेतुर्वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति । आरम्भणं—समवायिकारणजन्यं, उत्पत्तिः; वाचा वाङ्मात्रं, विचारासहमिति यावत् । तथा चोत्पत्तेस्सदसद्वेति निरूपयितुमशक्यतया उत्पन्नसामान्यं विचारासहमित्यर्थः । तथाऽप्यनाद्यविद्यादिसाधारण्येन हेत्वलाभादाह—विकारोनामधेयमिति, नाशादिविकृतियुक्तं नाममात्रं विचारासहमिति यावत्। अर्थे नामाभेदासम्भवादम्भक्ष इत्यादाविव मात्रार्थान्तर्भावेन विचारासहत्वलाभः । तथा च—उत्पत्त्यादिविकृतेस्तद्युक्तस्य संसर्गदुर्निरूपत्वादिना विचारासहत्वान्मिथ्यात्वमिति निर्विकारं ब्रह्मैव सत्यमिति दृष्टान्तोपपादकत्वेनोक्तमपि दार्ष्टान्तिकस्याप्युपपादकमिति भावः । एकमेवेति—एकपदेन सजातीयजीवादिभेदनिषेधः ; तस्य स्वान्यशून्यत्वरूपकैवल्यार्थकत्वेऽपि भेदनिषेधकपदान्तरोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायेन स्वान्येत्यस्य जीवेश्वरादिरूपस्वान्यपरत्वावधारणात्। एवकारस्यापि प्रकृते शून्यविशेषणीभूतस्वगतभेदनिषेधबोधकत्वम्; अद्वितीयपदेन बहुव्रीहिसमासेन विजातीयद्वित्वावच्छिन्ननिषेधात्तादृशाद्वितीयस्य भेदनिषेधः । तदुक्तम्——

"वृक्षस्य स्वगतो भेदो यत्र पुष्पफलादितः ।
वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयश्शिलादितः ॥
तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।
एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥" ——इति ॥

अद्वितीयपदस्यैव सजातीयभेदनिषेधकत्वे इतरपदद्वयं भेदान्तरनिषेधकम् । अथवा—अद्वितीयपदं भेदत्रयनिषेधकम्, एकादिपदद्वयं सङ्कोचशङ्कापरिहारकम् ॥ —इति वदन्ति ॥

अत्रेदं चिन्त्यम्—

येनाश्रुतं श्रुतमित्यादौ ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चाभावबोधनाय बाधायां सामानाधिकरण्यं चेद्विवक्षितं, तदा स्थाणुः पुमानित्यादाविवाभेदबोधमात्रेण कृतकृत्यतया यत्पदोत्तरतृतीयाया अभेदार्थकतया अश्रुतं सर्वं यदभिन्नमित्यर्थसम्भवेन श्रुतपदं व्यर्थम् । सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं च लक्षणां विना न सम्भवति ; नीलो घट इत्यादौ नीलाभेदबोधेऽपि तद्व्यतिरेकेण तदभावाप्रतीतेः । एवं मृत्पिण्डव्यतिरेकेण तद्विकारो यथा नास्तीति यथा सोम्येत्यादेरर्थोऽपि न ; सम्प्रतिपन्नार्थस्यैव दृष्टान्तत्वाद्भवदुक्तार्थस्य श्वेतकेतुं प्रत्यसिद्धत्वात्; अन्यथा उपदेशवैयर्थ्यात्, दृष्टान्तानुसारेणैव प्रतिज्ञाया नेयत्वात् । मृत्पिण्डपदव्याख्यानं चायुक्तम् । भूमिर्हि—महापृथिवी वा तज्जातीयमात्रं वा? नाद्यः, अन्त्यावयवित्वेन तद्विकाराप्रसिद्धेः ; नान्त्यः, एकशब्दस्य मुख्यार्थत्वविरोधात्, परानुपादानपृथिव्यपेक्षया परोपादानपृथिव्याः मुख्यत्वे मानाभावात् । मृण्मयांशोपादानत्वयोग्यत्वमपि पिण्डपदव्यतिरेकेणापि सिद्धमेव, पृथिवीत्वस्य तद्योग्यतावच्छेदकत्वे अस्थूलपृथिव्यामपि तत्सत्त्वात्, कपालत्वादेस्तथात्वे अस्थूलपृथिवीत्वावच्छेदेन तदभावात् । मयटो विकारार्थत्वमपि न सत्; मयड्वैतयोर्भाषायामित्यत्र भाषायामित्युपादानसामर्थ्येन छन्दसि विकारे मयटो दुर्लभत्वात्; आनन्दमयाधिकरणे विकारे मयडित्यानन्दमयशब्दव्याख्यानस्य शङ्कराचार्यकृतस्य मनोरमाकृता 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इत्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तौ मानाभावाच्छरादित्वात् आनन्दमय इत्यत्र विकारे मयडिति समर्थनात् ॥

किंच—भूमिविकारस्सर्वो यथा भूमिं विना नास्तीति दृष्टान्तस्य सर्वस्यैकाधिष्ठानमिति प्रतिज्ञया कथमुपपत्तिः? जलादिविकारेषु जलादेरेवाधिष्ठानत्वपर्यवसानात्, भूमिविकारेषु भूमेरधिष्ठानत्वोक्तेर्ब्रह्मैव

सर्वाधिष्ठानमिति प्रतिज्ञाविरुद्धत्वाच्च; भूम्यवच्छिन्नचैतन्यस्य अधिष्ठानत्वेऽपि अधिष्ठानज्ञानेन तज्ज्ञानकार्यविलयापत्तेः ॥

एतेन—यद्यपि भूमिर्नाधिष्ठानमित्यादिकं—निरस्तम् । अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्त्यादिव्यतिरेकेण रूप्यादिविरहस्य कथंचित्प्रसिद्धावपि अधिष्ठानतावच्छेदकभूम्यादिव्यतिरेकेण तद्विकारासत्त्वस्यानिश्चयात्। मृत्तिकेति गृह्यमाणं चिदेव सत्यमित्यपि न; मृत्तिकात्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य मृत्तिकायामेव सम्भवेन मृत्तिकास्वरूपस्य सत्यत्वानाक्षेपात्तादृशरूपेण चिद्रूपं भासत इति भवतां कल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । इतिशब्दो ज्ञायमानत्वार्थक इत्यपि न; ज्ञानार्थकधातुयोगे 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः'—इत्यादावितिशब्दस्य स्वपूर्ववृत्तिपदजन्यबोधप्रकारप्रकारकत्वपरत्वात्, ज्ञायमानत्वार्थकत्वे मानाभावात् ॥

यदपि—मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादौ हेतुर्वाचारम्भणं इत्यादि—इति; तन्न । हेतुपूर्वमेव साध्यनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात्प्रथमं हेतुनिर्देशस्यानाकाङ्क्षितत्वात् ॥

यत्तु—अनादिसाधारण्येन मिथ्यात्वलाभार्थं विकारो नामधेयमिति—**इति; तच्चिन्त्यम्** । तेनैव हेतुना दृश्यसामान्यमिथ्यात्वसिद्धौ वाचारम्भणमित्यस्य उत्पत्तिमद्दृश्यमिथ्यात्वबोधकत्वेन भवद्व्याख्यानस्य वैयर्थ्यात्, गोबलीवर्दन्यायस्य च अगतिकगतित्वात् ॥ वाचेत्यत्र 'वष्टि वागुरिः'; इति टाप्सम्भवेऽपि आकारांशस्य प्रयोजनाभावात्; अस्मन्मते तृतीयान्ततया सार्थक्यात्; वाचेत्यादौ मात्रार्थान्तर्भावेऽपि लक्षणाप्रसक्तेः । अब्भक्ष इत्यादिवत्तत्कल्पकाभावाच्च ॥

एतेन—यो विकारस्सः, वाचारम्भणं—वागालम्बनं, व्यावहारिकमित्यर्थः; नामधेयं—नाममात्रं, नार्थः—**इत्यपि निरस्तम्** । ब्रह्मज्ञानान्यज्ञानाबाध्यत्वे सति बाध्यत्वं व्यावहारिकत्वं; न तु वाग्विषयत्वं;

प्रातिभासिकादावपि सत्त्वात् । अतो वाचारम्भणमित्यनेन न व्यावहारिकत्वलाभः । अत्र कल्पे नामधेयग्रहणं च व्यर्थं, वाचारम्भणमित्यनेनैव मिथ्यात्वलाभात् ॥

एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थवर्णनमपि न सत् ; सजातीयविजातीयप्रतियोगिकभेदवत्तद्धर्मप्रतियोगिकभेदान्तराणामपि सम्भवेन भेदमात्रे निषेधनिश्चयायोगात्, तद्धर्मभेदानामपि सजातीयभेदादावन्तर्भावे स्वगतभेदस्याप्यन्तर्भावसम्भवात् । किं च एवकारेण भेदनिषेधोऽपि वक्तुमशक्यः ; एकशब्दसमभिव्याहृतैवकारस्य विशेषणसङ्गतत्वेन शङ्खः पाण्डर एवेत्यादाविव विशेषणायोगव्यवच्छेदकत्वात्, सदेवेत्यत्र एवकारसत्त्वेन विशेष्ये एतदन्वयकल्पनासम्भवात् ॥ किं च—स्वान्यशून्यं ब्रह्मेत्युक्तौ कथं तद्भेदनिषेधः ? न च—विशेषणेऽपि निषेधान्वयात्तल्लाभ इति—वाच्यम् ; विशेष्यबाधस्थल एव तथात्वात् ; सविशेषणे हीति न्यायस्य बाधघटितत्वात् । एवं विजातीयभेदनिषेधेनैव स्वगतभेदनिषेधस्य स्वस्मिन् सिद्धतया वैयर्थ्याच्च ॥ तस्माददद्वैतमतमसङ्गतमिति—दिक् ॥

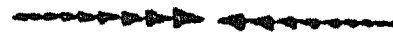
॥ श्रीः ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
प्रतिज्ञावादः
समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

शरीरवादः

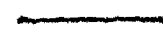
श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितः ।

श्रीयादवाद्रिनिवासि-
पण्डितवर्य-श्री ॥ उ ॥ स्था. कुप्पनैयङ्गार्यविरचितया
श्रीकाञ्चीपुरवासि-
विद्वद्वरेण्य—श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कु. श्रीनिवासार्यसंशोधितया
तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या
समेतः ।

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९८.

मूल्यं रू ०—५—०

श्रीः

शरीरवादः

श्रीकान्तकान्तपदपङ्कजसौरभश्री-
पारीणचित्तनिभषट्चरणः प्रवीणः ।
श्रीलक्ष्मणार्यमभिवन्द्य शरीरवादं
सारार्थसङ्गतमनन्तसुधीर्विधत्ते ॥

इह तावच्छरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विचार्यते ॥

शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतं शरीरत्वं हि न तावज्जातिः, तत्साधकप्रमाणाभावात् ॥

न च—इदं शरीरमिदं शरीरमित्यनुगतप्रतीतिरेव तत्साधिका, अनुगतप्रतीतेर्बाधकविरहे जातिसाधकत्वात्—इति वाच्यम् । सिद्धान्ते अनुगतप्रतीतेः संस्थानविषयकत्वेन तदतिरिक्तजातिसाधकत्वासम्भवात् ॥

न च—संस्थानस्यावयवसंयोगादिरूपत्वेन प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात्कथमनुगतप्रतीतिविषयत्वमिति—वाच्यम् । नैयायिकादिमते सुवर्णरजतताम्रमृद्घटादिभेदेन भिन्नस्य घटत्वस्य घटोऽयं घटोऽयमित्याद्यनुगतप्रतीतिविषयत्ववत्संस्थानस्यापि तदुपपत्तेः, सुवर्णरजतादिघटेषु घटत्वस्यैक्ये साङ्कर्यापत्तेः ॥

किं च—गोत्वादिजातिरूपत्वेनाभिमतं संस्थानं हि नावयवसंयोगस्वरूपं; रूपरसादिषु गुणेष्वात्मादिद्रव्येषु चोक्तसंस्थानाभावेन

तत्रातिरिक्तजातिकल्पनापत्तेः; किं तु विषयतासम्बन्धेन यावद्गोव्यक्तिषु सम्बद्धं तावद्विषयकज्ञानमेव। तदेव च इयं गौरित्यादिप्रतीतौ स्वरूपतः प्रकारतया भासत इति न व्यक्तिभेदेन संस्थानस्य भेदोऽपि, यावद्घटादिविषयकज्ञानमेव यावद्घटव्यक्तिष्वनुगतमनतिप्रसक्तं घटत्वादिजातिरिति तदेव दण्डादिजन्यतावच्छेदकं घटपदशक्यतावच्छेदकं चेति—वादान्तरे स्पष्टम् ॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं **जिज्ञासाधिकरणभाष्ये**—

"संस्थानं नाम स्वासाधारणरूपमिति यथावस्तुसंस्थानमनुसन्धेयम्" —इति ॥

उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"एकजातीयमिति व्यवहारस्य तत्तदुपाधिविशेषेणोपपत्तेः, राशिसैन्यपरिषदादिष्वैक्यव्यवहारवत्। उपाधिश्चायमनेकेषामेकस्मृतिसमारोहः" —इति ॥

तथा च—तावद्विषयकज्ञानमेव सिद्धान्ते जातिः, तस्य स्वरूपतो भानं चेष्टमिति प्रकृतेऽपि इदं शरीरमिदं शरीरमित्यादिप्रतीतेः तावद्विषयकज्ञानरूपजातिविषयकत्वाङ्गीकारेण तस्यैव शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारे शरीरशब्दस्य घटादिशब्दवत्ससम्बन्धिकत्वानुपपत्तिः। ससम्बन्धिकत्वं हि सम्बन्धिविषयकाकाङ्क्षोत्थापकत्वं। तच्च जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे न घटते, गवादिशब्दवत्। अतस्तदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमित्यभिप्रेत्योक्तं **न तु दृष्टान्तभावादित्यत्र श्रीभाष्ये**—

"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं शक्यं, तच्छेषतैकस्वरूपं च, तत्तस्य शरीरमिति शरीरलक्षणमास्थेयम्" —इति ॥

अत्र श्रुतप्रकाशिकानुसारिणः—

'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं शक्यं तत्तस्य शरीरम्'--इति **प्रथमलक्षणं**। राजनियाम्यो भृत्य इत्यादौ राजकृतिप्रयुक्त चेष्टाश्रयत्वस्य भृत्यादौ बोधात्कृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वरूप-नियाम्यत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। एतज्जीवस्य इदं शरीर-मित्यादौ षष्ठ्यर्थ आधेयत्वं। तस्य शरीरपदार्थैकदेशकृतावन्वयादे-तज्जीवनिष्ठकृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकमिदमिति बोधः। उक्त-रीत्यैव च 'यस्यात्मा शरीरं, यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादौ बोध ऊह्यः। अत्र भृत्यो राजशरीरमिति व्यवहारवारणाय सामान्यपद-निवेशनं। भृत्यनिष्ठचेष्टाविशेषस्य राजकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि तत्सामा-न्यस्य तत्प्रयुक्तत्वविरहात्। एवं च परकायप्राणेन्द्रियादीनामपि न तज्जीवं प्रति शरीरव्यवहारविषयत्वं; परकायगतचेष्टासामान्यस्य तज्जीवकृतिप्रयुक्तत्वाभावात्, प्राणेन्द्रियाणामेतज्जीवमोक्षानन्तरमप्या प्रलयमवस्थानेन तदीयचेष्टासामान्यस्य तत्कृतिप्रयुक्तत्वाभावात्। धर्मभूतज्ञानस्य जीवकृतिप्रयुक्तचेष्टासामान्यकत्वाङ्गीकारे ज्ञानमेतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारवारणाय ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकसम्बन्धप्रति-योगित्वमप्युक्तलक्षणे प्रवेश्यम्। ज्ञानप्रतियोगिकसम्बन्धश्च न ज्ञाना-वच्छिन्नानुयोगिताकः॥

इत्थं च ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकसम्बन्धप्रतियोगित्वे सति कृति-प्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति फलितम्॥

एतज्जीवस्य इदं शरीरमित्यादौ षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य शरीरपदार्थैक-देशे अनुयोगितायां कृतौ चान्वयं स्वीकृत्य बोध ऊह्यः॥ जीव-शरीरे वृक्षादावीश्वरशरीरे पर्वतादौ च सूक्ष्मस्य तत्तत्कृतिप्रयुक्तचेष्टा-विशेषस्याङ्गीकारान्न शरीरव्यवहारविषयत्वानुपपत्तिः॥

उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—"स्थावरादावतिसूक्ष्मस्य नियमन-विशेषस्यास्मदादिभिर्दुर्ग्रहत्वात्" —इति ॥

यदि च—स्थावरादौ पर्वतादौ च सूक्ष्मतया चेष्टाविशेषसद्भावे मानाभावादुक्तलक्षणाव्याप्तिरित्युच्यते, तदा—एतदस्वरसेनैव **लक्षणा-न्तरमुक्तं श्रीभाष्ये**—

"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यम्, तत्तस्य शरीरम्" —इति ॥

कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यकत्वं शरीर-पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ षष्ठ्यर्था-धेयत्वस्य कृतावन्वयादेतज्जीवनिष्ठकृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रति-बन्धकसंयोगसामान्यकमिदमिति बोधः । अत्र सामान्यपदोपादानान्न पुत्रः पितुश्शरीरमिति व्यवहारापत्तिः। पुत्रप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धक-संयोगविशेषस्य पितृकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि तत्सामान्यस्य तत्प्रयुक्तत्वा-भावात् ॥

न च—यादृशयूकादिकं कस्य चिच्छिरस्येवोत्पन्नं तत्रैव नष्टं, तादृश-यूकादौ तच्छरीरव्यवहारापत्तिरेवमपि दुर्वारेति—वाच्यम् ॥ यूकादि-शरीरप्रतियोगिकसंयोगः तदीयजीवानुयोगिकः, एतदीयशिरोऽनुयो-गिकश्च । तत्रैतच्छिरोऽनुयोगिकयूकादिशरीरादिप्रतियोगिकसंयोगस्य एतत्कृतिप्रयुक्तत्वेऽपि तदीयजीवानुयोगिकसंयोगस्य एतत्कृतिप्रयुक्त-त्वाभावेनोक्तदोषविरहात् ॥ न चैवं—चैत्रस्येदं शरीरमिति व्यवहारा-नुपपत्तिः; एतच्छरीरप्रतियोगिकात्मानुयोगिकसंयोगस्य चैत्रकृति-प्रयुक्तत्वेऽपि भूतलानुयोगिकसंयोगस्य चैत्रकृतिप्रयुक्तत्वाभावादिति—वाच्यम्। भूतलानुयोगिकसंयोगस्यापि चैत्रशरीरक्रियाजन्यत्वेन चैत्र-कृतिप्रयुक्तत्वानपायात् । स्वप्रतियोगिकत्वानिवेशे चैत्रस्येदं शरीर-

मित्याद्यनुपपत्तिः, शरीरक्रियां विनाऽपि जाते शरीरानुयोगिक-पटादिप्रतियोगिकसंयोगे चैत्रकृतिप्रयुक्तत्वाभावात्। अतस्तन्निवेशः ॥

अथ—गुरुत्ववत्सु द्रव्येषु पतनस्य प्रसक्ततया तत्प्रतियोगिकसंयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि गुरुत्वशून्यजीवादिप्रतियोगिकसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् 'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादिश्रौतव्यवहारानुपपत्तिः—**इति चेन्न** ॥ जगदाधारत्वादिबोधकश्रुतिबलादेव जीवादिप्रतियोगिकेश्वरानुयोगिकसंयोगस्यापि पतनप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्, आधारतायाः पतनप्रतिबन्धकसंयोगानुयोगित्वरूपत्वात्। पतनप्रतिबन्धकत्वं परित्यज्य कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकसंयोगसामान्यस्य शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारेऽपि क्षतिविरहाच्च । सौभरिप्रभृतियोगिनां यान्येकदाऽनेकशरीराणि, यानि च मुक्तस्य 'स एकधा भवति, द्विधा भवति' इत्यादिश्रुतिसिद्धान्यनेकशरीराणि, तत्र सर्वशरीरेषु जीवानुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वाभावेऽपि तादृशशरीरप्रतियोगिकसंयोगसामान्ये तत्तदात्मकृतिप्रयुक्तत्वानपायान्न दोषः ॥

अत्र निरुक्तशरीरलक्षणस्य कालादिविभुद्रव्येष्वव्याप्तिः । विभूनां मिथो नित्यसंयोगस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारेण कालादिप्रतियोगिकसंयोगसामान्यस्येश्वरकृतिप्रयुक्तत्वासम्भवात् । कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकजन्यसंयोगसामान्यकत्वस्य शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे जन्यत्वस्य ध्वसंप्रतियोगित्वत्वप्रागभावप्रतियोगित्वत्वादिरूपविकल्पग्रासेन प्रवृत्तिनिमित्तभेदापत्त्या शरीरपदस्य नानार्थत्वापत्तिः ॥

अतो लक्षणान्तरमुक्तम्—

"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना शेषतैकस्वरूपं, तत्तस्य शरीरम्"
—इति ॥

तच्छेषत्वं हि तन्निष्ठातिशयाधायकत्वं। प्रकृते च—तन्निष्ठातिशयः कार्यत्वकारणत्वान्यतररूपः। तदाधायकत्वं च तदवच्छेदकत्वं।

तथा च--ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणः कारणत्वात् स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य च तस्य कार्यत्वात् ब्रह्मनिष्ठकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वस्य प्रपञ्चसामान्ये सत्त्वात् प्रपञ्चस्य शरीरत्वोपपत्तिरिति 'यस्यात्मा शरीरं, यस्य पृथिवी शरीरं' 'जगत्सर्वं शरीरं ते' इत्यादिव्यवहारोपपत्तिः ॥

तत्र षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य कार्यत्वकारणत्वान्यतरस्मिन्नन्वयाद्ब्रह्मनिष्ठकारणत्वकार्यत्वान्यतरावच्छेदिका पृथिवीत्यादिरित्यादिबोधः । जीवस्यापि शरीरविशिष्टस्यैव सुखदुःखादिकार्यकारित्वात्तच्छरीरस्य तन्निष्ठकारणत्वावच्छेदकत्वात् एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादिव्यवहारनिर्वाहः ॥

यद्यपि—जीवस्य सुखादिकार्यं प्रति शरीरविशिष्टत्वेन न कारणत्वं, शरीरविशिष्टात्मत्वेनात्मविशिष्टशरीरत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्तेः; किं तु दण्डचक्रादिन्यायेन शरीरस्यात्मनश्च प्रत्येकमेव कारणताद्वयमिति 'एतज्जीवस्येदं शरीरम्' इत्यादिकं नोपपद्यते। **तथाऽपि**—उक्तलक्षणे कारणतायाः प्रयोजकतासाधारणरूपेणैव निवेशेन शरीरात्मनोः प्रत्येकं कारणत्वेऽपि एकविशिष्टापरत्वरूपसामग्रीत्वेन कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वाक्षतेः जीवनिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकत्वमादायैव उक्तव्यवहारोपपत्तिः। उक्तावच्छेदकतायामपृथक्सिद्धसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च भृत्यविशिष्टराजादेः कार्यकारित्वेऽपि न भृत्यो राजशरीरमिति व्यवहारापत्तिः। राजानिष्ठकार्योत्पादकतायां भृत्यस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वविरहात्। ज्ञानमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय च ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशः ॥

एतेन—विनिगमनाविरहेण जीवविशिष्टशरीरस्यापि कार्योत्पत्ति-प्रयोजकत्वेन, जीवश्शरीरस्य शरीरमिति व्यवहारापत्तिः, शरीर-निष्ठकार्योत्पादकतायां अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन जीवस्यावच्छेदकत्वा-दिति—**निरस्तम्** ॥ शरीरनिष्ठकार्योत्पादकतायां स्वानुयोगिकापृथ-क्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपाधेयतासम्बन्धेन जीवस्यावच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन अतथात्वात् । मुक्तादे-रपि शरीरविशिष्टत्वेनैव विहारादिकार्यजनकत्वान्न तच्छरीरादाव-प्यव्याप्तिः ॥

एतल्लक्षणत्रयफलितं **चतुर्थमपि लक्षणं न्यायसिद्धाञ्जने** प्रतिपादितम्——

"यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणद्रव्यं तत्तस्य शरीरम्" ——इति ॥

ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमाना-धिकरणप्रतियोगित्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपित-द्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितावच्छिन्नं शरीरपदार्थः । तदेक-देशज्ञानावच्छिन्नानुयोगितायां षष्ठ्यन्तार्थस्यैतज्जीवनिष्ठत्वस्या-न्वयात् ज्ञानावच्छिन्नैतज्जीवनिष्ठानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्ध-निरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नमिदमिति बोधः ॥ सिद्धान्ते धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वेन शरीरात्मनोरिव ज्ञानात्मनोरपि अपृथक्सिद्धिसम्बन्धसत्त्वेन द्रव्यत्वसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताव-त्त्वात् ज्ञानमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय ज्ञानावच्छिन्नानु-योगिताकत्वनिवेशः । ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्ध-प्रतियोगित्वस्यात्मगतपरिमाणादौ सत्त्वात्परिमाणमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय प्रतियोगित्वे द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः ॥

न च—एतल्लक्षणस्य सौभरिशरीरादावव्याप्तिः; तत्रैकस्मिन् शरीरे जीवापृथक्सिद्धत्वसत्त्वेऽपि शरीरान्तरे तदसम्भवादिति—वाच्यम्। यतश्शरीरपदशक्यतावच्छेदकमपृथक्सिद्धिनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वमेव। एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ स्वनिष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्वीयज्ञानानुयोगिकत्वान्यतरसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थतया विशिष्टार्थलाभः। जीवापृथक्सिद्धिरहिते सौभरिप्रभृतिशरीरेऽपि ज्ञानापृथक्सिद्धिसम्बन्धस्य प्रदीपवदावेश इति न्यायसिद्धत्वेन स्वीयज्ञानानुयोगिकापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगित्वमादाय तत्र शरीरव्यवहारनिर्वाहात्॥

ननु—शरीरात्मनोरपृथक्सिद्धिसम्बन्धो न सम्भवति, यावत्सत्तमसम्बन्धानर्हयोरेवापृथक्सिद्धिसम्बन्धाभ्युपगमात्; मृतशरीरस्य जीवसम्बन्धरहिततयाऽप्यवस्थानदर्शनेन तयोर्यावत्सत्तमसम्बन्धानर्हत्वविरहात्—**इति चेन्न**॥ पूर्वं शरीरतया स्थितस्य द्रव्यस्य चेतनवियोगानन्तरक्षण एव नाशाभ्युपगमेनानुपपत्तिविरहात्॥

तथा च **न तु दृष्टान्तभावादित्यत्र श्रीभाष्यम्** —

"मृतशरीरं तु चेतनवियोगक्षण एव विशरीतुमारब्धं क्षणान्तरे विशीर्यते। पूर्वशरीरतया परिक्लृप्तसङ्घातैकदेशत्वेन तत्र शरीरत्वव्यवहारः।" —इति॥

एवमेव पूर्वलक्षणेष्वप्यव्याप्तिपरिहार ऊह्यः॥

—इत्याहुः॥

अन्ये तु—

यस्य चेतनस्येत्यादिभाष्यमेकलक्षणपरमेव, न तु लक्षणत्रयपरम्। तत्सूचकवाकाराद्यभावात्; आधेयत्व-विधेयत्व-शेषत्वानि प्रवृत्तिनिमित्तामिति भाष्यविरोधाच्च। तत्र प्रत्येकंधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽतिप्रसक्तिविरहेऽपि समुदायस्य तथात्वस्वीकारस्तु शरीरपदादाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानां बोधानुभवादेव॥

न च—एतज्जीवस्येदं शरीरमिति वाक्यजन्यबोधानन्तरमिदंपदार्थविशेष्यकजीवाधेयत्वादिसंशयः कस्यापि जायते । अत्र आधेयत्वादित्रयस्य शरीरपदजन्यबोधविषयत्वावश्यकतया समुदायस्य तच्छक्यतावच्छेदकत्वमावश्यकं । यथा पद्मत्वस्यानतिप्रसक्तत्वेऽपि पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधानुरोधेन पङ्कजादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारः ॥

ननु—एतज्जीवस्येदं शरीरमिति वाक्यादाधेयत्वादित्रितयस्य बोधेऽपि न त्रितयस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकता, तत्राधेयत्वमात्रस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि विधेयत्वशेषत्वयोरर्थापत्तिवशेन भानसम्भवात् । सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येव अर्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकारात्, शरीरत्वमाधेयत्वशेषत्वाभ्यां विना अनुपपन्नमित्यर्थापत्तेः प्रकृतेऽपि सम्भवात् । अत एव हि घटेनजलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वं विना जलाहरणमनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयीकृतस्य छिद्रेतरत्वस्य शाब्दबोधभानमानुभाविकम्—**इति चेन्न** ॥ "आक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्" इति भाष्यानुरोधेन अर्थापत्तिविषयस्य शाब्दबोधे भानस्य शक्त्यसम्भवस्थल एव स्वीकारात् ॥ —**इति वदन्ति** ॥

'यस्य वेदाश्शरीरं, यस्य यज्ञाश्शरीरम्' इत्यादौ वेदयज्ञपदयोस्तदभिमानिदेवतापरत्वस्य **श्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात्** उक्तशरीरलक्षणस्य वेदयज्ञयोरसत्त्वेऽपिन क्षतिः ॥ यद्यपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपयज्ञपदार्थैकदेशद्रव्ये शरीरपदार्थस्याभेदान्वयसम्भवात् वेदयन्तीति वेदाः— इति व्युत्पत्तिसिद्धज्ञानसाधनत्वरूपयौगिकार्थघटकज्ञाने च तत्सम्भवाद्वेदयज्ञपदयोर्लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थः । तथाऽपि संयोगानुकूलक्रियारूपगमनपदार्थैकदेशसंयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गमनं गुण इत्यादिव्यवहारवारणाय अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-

१. जिज्ञासाधिकरण—श्रीभाष्ये.

विशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति पदजन्योपस्थितेर्मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वावश्यकतया प्रकृतेऽप्येकदेशे अभेदान्वयबोधासम्भवमभिप्रेत्य वेदयज्ञपदयोर्लक्षणास्वीकारान्नानुपपत्तिः ॥ 'परमसुन्दरः परमात्मा' इत्यादौ परमपदार्थस्य सुन्दरपदार्थैकदेशे सौन्दर्ये आत्मपदार्थैकदेशज्ञाने चाभेदान्वयबोधप्रतिपादनं **गदाधरादीनां** गत्यन्तरविरहेणैव । तथाऽन्वयं विना तादृशतात्पर्यानिर्वाहादिति ध्येयम् ॥

तार्किकास्तु--[1] 'चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयश्शरीरम्'[2] इतिसूत्रानुरोधादन्त्यावयवित्वे सति चेष्टावत्त्वं, अन्त्यावयवित्वे सति इन्द्रियाश्रयत्वं, अन्त्यावयवित्वे सति भोगावच्छेदकत्वं वा शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तं ॥ तत्र **प्रथमे** एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ कृतिप्रयोज्यत्वस्य षष्ठ्यर्थस्य शरीरपदार्थैकदेशचेष्टायामन्वयादन्त्यावयवित्वसमानाधिकरणैतज्जीवनिष्ठकृतिप्रयोज्यचेष्टावदिदमिति बोधः ॥ **द्वितीये** षष्ठ्यर्थस्य ज्ञानजनकत्वस्य शरीरपदार्थैकदेशे इन्द्रिये अन्वयादन्त्यावयवित्वसमानाधिकरणैतज्जीवनिष्ठज्ञानजनकेन्द्रियाश्रय इदमिति बोधः ॥ **तृतीये** षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य सुखादिसाक्षात्काररूपभोगेऽन्वयादेतज्जीवनिष्ठभोगनिरूपितान्त्यावयवित्वसमानाधिकरणावच्छेदकतावदिदमिति बोधः ॥ हस्तः एतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय सर्वत्र सत्यन्तम्—**इत्याहुः** ॥

तच्चिन्त्यं ॥ **प्रथमकल्पे** चेष्टाशब्देन क्रियामात्रविवक्षायां घटो देवदत्तशरीरमितिव्यवहारापत्तिः; देवदत्तकृतिजन्यक्रियावत्त्वस्य अन्त्यावयवित्वसमानाधिकरणस्य घटे सत्त्वात् । हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलक्रियाया विजातीयाया वा चेष्टाशब्देन विवक्षणे देवदत्त ईश्वरस्य शरीरमिति व्यवहारस्य भवदनभिमतस्य प्रसङ्गः; ईश्वरकृतिप्रयुक्त-

---

१. न्यायसूत्रम् (१–११) २. (टि.) अत्र अर्थशब्दः भोगरूपप्रयोजनपरः । सूत्रस्थाश्रयपदस्य अधिकरणमवच्छेदकं चार्थः । आद्ये लक्षणद्वयं प्राथमिकं, द्वितीये चरमलक्षणमभिप्रेतम् ॥

चेष्टावत्त्वस्य देवदत्ते सत्त्वात्। कृत्यसाधारणकारणकत्वस्य षष्ठ्यर्थता-स्वीकारेणोक्तातिप्रसङ्गवारणेऽपि अहल्यादिशरीरभूतशिलादावुक्त-लक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारा ॥ द्वितीये समवायेन इन्द्रियवत्त्वविवक्षणे असम्भवः इन्द्रियावयवेष्वतिव्याप्तिश्च । संयोगेन तद्विवक्षणे घटादावतिप्रसङ्गः, स्वजन्यज्ञानावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तद्विवक्षणे च रामादिशरीरेष्वव्याप्तिः; ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वात्, व्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकनिरपेक्षत्वाच्च; शिलाकाष्ठादिरूपाहल्यादिशरीरेऽव्याप्तिश्च ॥ तृतीये वेश्मादावति-व्याप्तिः; वने सिंहनाद इत्यादौ सिंहकण्ठावच्छेदेन जायमानशब्दं प्रति वनस्येव देहावच्छेदेन जायमानभोगं प्रति वेश्मादेरवच्छेदकत्वसम्भवात्, वेश्मन्यस्य भोग इति व्यवहाराच्च ॥

न च—स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वस्य भोगनिरूपितावच्छेदक-तायां निवेशान्न दोषः; वेश्मनश्च देहावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वात्, स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नावच्छेदकत्वविरहात् स्वावयवातिरिक्त-त्वस्य देशविशेषणत्वाच्च नासम्भवः; शरीरनिष्ठावच्छेदकतायाः पादे सुखमित्यनुरोधेन स्वावयवावच्छिन्नत्वेऽपि तदतिरिक्तदेशानवच्छिन्न-त्वात्—इति वाच्यम् । परकायस्य प्रविष्टं प्रति शरीरत्वापत्तेः; ईश्वरभोगस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या रामशरीरादा वव्याप्तेश्च ॥

तथा च अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमित्यत्र श्रीभाष्यम्—

"न च भोगायतनत्वं शरीरत्वमिति शरीरत्वसम्भवः, भोगा-यतनेषु वेश्मादिषु शरीरत्वाप्रसिद्धेः । यत्र वर्तमानस्यैव सुख-दुःखोपभोगस्तदेव भोगायतनम्—इति चेन्न, परकायप्रवेश-

---

१. अत्र—स्वावयवातिरिक्तदेशः स्वानाधारत्वेन विवक्षणीयः। तेन वेश्मनः शरीराधारस्य शरीरातिरिक्तस्य तदवयवातिरिक्तस्य च देशविधया शरीरावच्छेदेन जायमानभोगं प्रति उक्तरीत्या अवच्छेदकत्वेऽपि नासम्भवः ॥

जन्यसुखदुःखभोगायतनस्य परकायस्य प्रविष्टं प्रति शरीरत्वाप्रसिद्धेः। ईश्वरस्य तु स्वतस्सिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्य भोगं प्रति चिदचिद्वस्तुनोरायतनत्वनियमो न सम्भवति ॥"

— इति ॥

आयतनत्वमवच्छेदकत्वं शङ्कते—यत्र वर्तमानस्यैवेति । वर्तमानस्य यस्य यत्रैव सुखदुःखोपभोग इत्यन्वयेन यन्निष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकः सुखादिसाक्षात्कार इत्यर्थः । त्रलर्थावच्छेदकतायामेवकारार्थस्य स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वस्यान्वयेन नचेत्याद्यस्मदुक्तशङ्कायामेव भाष्यतात्पर्यात् ॥

आनन्दे निरतिशयत्वं च व्याप्यवृत्तित्वं बोध्यम् । तस्माच्छ्रीभाष्योक्तलक्षणमेव लोकवेदप्रयोगानुगुणम् । तथा च अचिद्वस्तूनामिव चिद्वस्तूनामपि परमात्मशरीरत्वाच्छरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वात्, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'तत्त्वमसि'—इत्यादिसमानाधिकरणव्यवहारोपपत्तिः। अत एव—'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'—इत्यनुप्रवेशपूर्वकनामरूपव्याकरणं परमात्मन उपपद्यते। जीवेनात्मनेत्यत्र जीवशरीरकेण मयेत्यर्थात् । अन्यथा यथाश्रुतानुरोधाज्जीवात्मन एवानुप्रवेशकर्तृत्वस्वीकारे—'तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्'—इति परमात्मनोऽनुप्रवेशकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधापत्तिः ॥

नन्वेवम्—आत्मनेति तृतीयाऽनुपपत्तिः, व्याकरवाणीति तिङा कर्तुरभिधानात्, अनभिहिते कर्तरीति विधानात्, स्वोत्तरप्रत्ययाभिन्नस्वसमभिव्याहृतपदसामान्यवृत्तिकर्तृत्वादिबोधतात्पर्याभावकं यत्स्वं तस्मात्तृतीयादिर्भवतीति हि तृतीयेत्याद्यनुशासनार्थः। स्वं—तृतीयादि-

---

१. यन्निष्ठनिरवच्छिन्नेत्यत्र—निरवच्छिन्नत्वं एवकारार्थतयाऽभिमतं, स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वरूपं त्रलर्थावच्छेदकताविशेषणं वक्ष्यमाणमिहाभिप्रेतम् ॥

प्रकृतिः । 'चैत्रेण पच्यते तण्डुलः' इत्यादौ स्वं–चैत्रपदं, तत्समभिव्याहृततदुत्तरप्रत्ययभिन्नपदसामान्ये कर्तृत्वबोधतात्पर्यकत्वाभाव-सत्त्वात्तस्मात् तृतीयोपपत्तिः । प्रकृते च तादृशं स्वं नात्मपदं, तत्समभिव्याहृततदुत्तरप्रत्ययभिन्नपदसामान्यान्तर्गततिङादौ कर्तृत्वतात्पर्यकत्वस्यैव सत्त्वात् ॥ न च–व्याकरणकर्तृत्वतात्पर्यकत्वस्य तिङादौ सत्त्वेप्यनुप्रवेशकर्तृत्वतात्पर्यकत्वविरहस्य स्वोत्तरप्रत्ययभिन्नस्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वादात्मपदात्तृतीयोपपत्तिः ; स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठस्वसमभिव्याहृतयत्किञ्चित्क्रियानिरूपितकर्तृत्वतात्पर्यकत्वाभाववत् स्वसमभिव्याहृतस्वोत्तरप्रत्ययभिन्नपदसामान्यकं यत्स्वं तस्मात्तृतीयादिरित्यनुशासनार्थाङ्गीकारात्–इति वाच्यम् । तथा सति 'पक्वानि भुङ्क्ते चैत्रः' इत्यादौ चैत्रपदात्तृतीयापत्तेः । स्वं–चैत्रपदं तत्तात्पर्यविषयीभूतचैत्रादिरूपार्थनिष्ठं यत् यत्किञ्चित्स्वसमभिव्याहृतपाककर्तृत्वं तत्तात्पर्यकत्वाभावस्य स्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वात् । अतः स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठप्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वतात्पर्यकत्वाभाववत् स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यकं यत्स्वं तस्मात्तृतीयादिरित्येवानुशासनार्थो वाच्यः । पक्वानि भुङ्क्ते चैत्र इत्यादौ चैत्रनिष्ठं यत्प्रधानक्रियाकर्तृत्वं भोजनकर्तृत्वरूपं तत्तात्पर्यकत्वस्यैव स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यान्तर्गततिङादौ सत्त्वान्नानुपपत्तिः । प्रकृते चात्मपदतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठं यत्प्रधानभूतव्याकरणक्रियाकर्तृत्वं तत्तात्पर्यकत्वस्यैव स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यान्तर्गततिङादौ सत्त्वेन न तादृशं स्वमात्मपदमिति तस्मात्तृतीयानुपपत्तिः—**इति चेत्** ॥

अत्र ब्रूमः–समानाकारकज्ञानेषु विषयताभेदानङ्गीकर्तृनैयायिकादिमते–'चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यति'—इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिः । चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितं विषयत्वरूपं कर्मत्वमेकमिति घटनिष्ठं यत्प्रधानक्रियानिरूपिताविषयत्वादिरूपं कर्तृत्वं

तत्तात्पर्यकत्वस्यैव स्वसमभिव्याहृतपदसामान्यान्तर्गतकृत्प्रत्यये सत्वान्न तादृशं स्वं घटपदमिति 'अनभिहिते कर्तरि' इत्यादेः कर्तृत्वादि-विशेष्यतया प्रातिपदिकार्थे अविवक्षिते सति तृतीयेत्येवार्थः। प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वे अविवक्षिते इति यावत्। अवधारणपरतया प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तदुत्तरं तृतीयेतिपर्यवसितार्थः स्वकार्यः। चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यतीत्यादौ प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्य विवक्ष-णाद्द्वितीयोपपत्तिः। एवं च अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य इत्यादौ प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वस्य विवक्षणाच्च तृतीयोपपत्तिः॥

अथैवं—चैत्रादिकर्तृत्वविशेषितपाकादितात्पर्येण चैत्रेण पचतीति प्रयोगापत्तिः। एवं चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाककर्ता मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगापत्तिश्च। कर्तृत्वाविशेषणताऽनापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयव्युत्पत्तिमङ्गी-कृत्य उक्तापत्तिवारणे च 'चैत्रेण पाचयति मैत्रः' इत्यादौ ण्यर्थकर्तृत्व-विशेषणतापन्नपाकादौ तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयानुपपत्तिः—**इति चेन्न**॥ आश्रयातिरिक्ताविशेषणताऽनापन्नकर्तृत्वविशेषणताऽनापन्नाक्रियायामेव तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इति व्युत्पत्तिस्वीकारेणोक्तदोषाभावात्, चैत्रेण पाचयतीत्यादौ कर्तृत्वानिर्वाहकव्यापारो णिजर्थः। तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे कर्तृत्वं विशेषणमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृ-त्वस्य विशेषणत्वे न किंचिद्बाधकं। चैत्रेण पचति मैत्र इत्यादयश्च न प्रयोगाः। तत्राश्रय एव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्य बोधनासम्भवात् कृतिविशेष्यकबोधाभिप्रायेण चैत्रेण पचतीति वारणायाश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्य तददतिरिक्तविशेषणत्वनिवेशः।

—इति॥

---

१. प्रधानतया.

ज्ञानरत्नप्रकाशिकाकृतस्तु—'अनभिहिते कर्तरि तृतीया' इत्यादेः स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठस्वसमभिव्याहृतयत्किञ्चित्क्रियानिरूपित-कर्तृत्वतात्पर्यकत्वाभाववत् स्वसमभिव्याहृतसामान्यक यत्स्व तस्मात्तृतीयादिरित्येवार्थ ॥ न चैव—पक्वानि भुङ्क्ते चैत्र इत्यादौ चैत्रपदात्तृतीयापत्ति, चैत्रनिष्ठ यत्पाकादिकर्तृत्व तत्तात्पर्यकत्वाभावस्य स्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वात्—इति वाच्यम् । स्वसमभिव्याहृत-पदाभिहितप्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वादिनिष्ठविषयतानिरूपितविषय-ताप्रयोजकभिन्नत्वस्य स्वपदार्थे विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात्, पक्वानि भुङ्क्ते चैत्र इत्यादौ चैत्रपदस्याख्याताभिहितप्रधानक्रियाकर्तृत्वनिष्ठ-विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकतया तदभिन्नत्वाभावात् । अनेन जीवेनात्मनेत्यादौ चाख्याताभिहितप्रधानभूतव्याकरणक्रियाकर्तृत्व-निष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजक यदहमादिपद तद्भिन्नत्वस्यात्मपदे सत्त्वात् आत्मपदतात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठानुप्रवेशकर्तृत्वतात्पर्य-कत्वविरहस्य स्वसमभिव्याहृतपदसामान्ये सत्त्वाच्चात्मपदात्तृतीयोप-पत्ति. ॥ —इति वदन्ति ॥

अत्र यद्यपि चैत्रेण दृश्यमान घट मैत्रः पश्यतीत्यादौ घटपदस्य शानच्प्रत्ययाभिहितप्रधानक्रियाकर्मत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयता-प्रयोजकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् द्वितीयानुपपत्ति ॥

न च—सिद्धान्ते ज्ञानभेदेन ज्ञानसंयोगात्मकविषयताया भेदान्नानुपपत्तिः, सिद्धान्ते ज्ञानस्य द्रव्यत्वेन प्रसरणवत्त्वेन च तत्संयोग-स्यैव विषयतारूपत्वात्—इति वाच्यम् । एवमपि धारावाहिकज्ञानस्य घटसम्बद्धस्थिरद्रव्यात्मकस्य ऐक्ये तत्स्थले तादृशज्ञानस्य गृहीत-ग्राहित्वतात्पर्येण ज्ञातमेव जानातीति व्यवहारानुपपत्ति. । तत्र प्रधाना-प्रधानक्रिययोरैक्ये तत्सयोगस्याप्यैक्येन क्तप्रत्ययेन प्रधानक्रिया-कर्मत्वस्यैवाभिधानात् । तथाऽपि धारावाहिकज्ञानस्थले निरन्तरज्ञान-सन्ततिरेव, न त्वेकज्ञानमिति—तेषामाशयः ॥

यदि च—धारावाहिकज्ञानस्थले ज्ञानैक्यमानुभाविकं सिद्धान्तसिद्धं च तदाऽस्मदुक्तरीत्या तत्रापि नानुपपत्तिः । तथा च—अनुप्रवेशपूर्वकं नामरूपव्याकरणं परमात्मन एवेति सिद्धम् ॥

नन्विदमनुपपन्नम्—परमात्मनो विभुत्वाङ्गीकारात् । अनुप्रवेशो हि—अन्तस्संयोगावच्छिन्नक्रियारूपो गतिविशेषः । गतिश्च—विभुत्वाभावसाधकतया सूत्रकारेणैव निर्दिष्टा 'उत्क्रान्तिगत्या गतनिाम्' इति । तस्मादणोर्जीवस्यैवानुप्रवेशो युक्तः—**इति चेत्** ॥ **उच्यते**—अनुप्रवेशस्य गतिविशेषरूपत्वेऽपि तस्य जीवनिष्ठत्वात्, परमात्मकृतिजन्यत्वेन तत्कर्तृकत्वाच्च नानुपपत्तिः । यथा हि—नैयायिकादिनये देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र जीवस्य विभुत्वेऽपि शरीरनिष्ठा या संयोगानुकूलक्रिया तदनुकूलकृतिमत्त्वमेव देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनि प्रतीयते, न तु गमनादिरूपक्रियावत्त्वं । सर्वत्र शरीरनिष्ठक्रियानुकूलकृतेरेवात्मनि भानाङ्गीकारात् । तथा 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र अनुप्रवेशरूपधात्वर्थोत्तरकालीनत्वस्य ल्यबन्तार्थस्य स्वप्रकृत्यर्थसमानकर्तृकत्वविशिष्टाश्रयतासम्बन्धेन नामरूपव्याकरणेऽन्वयाङ्गीकारात् परमात्मनि जीवरूपशरीरनिष्ठानुप्रवेशानुकूलकृतिमत्त्वं भासते, न त्वनुप्रवेशवत्त्वमिति नानुपपत्तिः ॥

न च—एवं जीवस्य विभुत्वेऽपि गत्यादिकर्तृत्वमुपपद्यते, शरीरनिष्ठगमनादिरूपक्रियां प्रति कर्तृत्वसम्भवात्, ग्रामं गच्छतीत्यादिवत्—इति वाच्यम् । यत उत्क्रान्त्यादिसूत्रं नैयायिकमतनिराकरणपरं ; तथाहि—जीवो विभुत्वाभाववान्, क्रियावत्त्वात्—इत्यनुमानमभिप्रेत्य तत्र स्वरूपासिद्धिशङ्कानिरासकृतया उत्क्रान्तीत्यादिसूत्रं प्रवृत्तम् ॥

तथा च—उत्क्रान्त्यादिना श्रुतिसिद्धत्वान्न स्वरूपासिद्धत्वमिति—भावः । ऊर्ध्वदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियात्वादिरूपोत्क्रान्तित्वादिना च हेतुत्वं न सम्भवति, नीलधूमादिवद्वैयर्थ्यात् ॥

अथ–'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इत्युत्क्रान्तिप्रतिपादकश्रुत्या, 'ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति गत्यागतिप्रतिपादकश्रुतिभ्यां च शरीरनिष्ठोत्क्रान्त्यादिरूपक्रियानुकूलकृतेरेव आत्मनि बोधेऽपि क्रियावत्त्वस्याबोधात् स्वरूपासिद्धिः—इति चेन्न ॥ नैयायिकादिनये उत्क्रान्त्यादिकाले शरीराभावेन निष्क्रामतीत्यादिना रथोगच्छतीत्यादिवत् क्रियाश्रयत्वस्यैव बोधावश्यकतया क्रियावत्त्वरूपहेतोरात्मनि सिद्धेरिति सूत्राभिप्रायात्। अधिकमन्यत्र विवेचितम् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

शरीरवादः

समाप्तः।

॥ श्रीः ॥

ननु—अप्पदस्य त्रिवृत्कृताप्परतया प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां त्रिवृत्कृतभूतसूक्ष्मसम्बन्धसिद्धावपि न सूक्ष्मशरीरसम्बन्धसिद्धिः; अग्निहोत्राहुत्यन्तर्गतजलसम्बन्धपरतयाऽपि तच्छ्रुतेरन्यथासिद्धेरित्यतआह—

॥ सू ॥ **प्राणगतेश्च**—॥३॥१॥३॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ इष्टादिकारी सम्परिष्वक्त इति च वर्तते। तथा च—देहाद्देहान्तरगमनकालावच्छिन्नो जीवः सूक्ष्मशरीरसम्बन्धवान्, इन्द्रियवत्त्वात्, कालान्तरावच्छिन्नजीववत्—इत्यनुमानसहकृतया पञ्चाग्निविद्यया तत्सिद्धिरिति भावः । न चासिद्धिः, तमुत्क्रामन्तमिति श्रुत्या तत्सिद्धेः; एतज्ज्ञापनायैव सूत्रे गतिग्रहणम् ॥

ननु—तादृशश्रुतेर्देहत्यागमात्रपरत्वात् न गमनकालावच्छेदेनेन्द्रियवत्त्वसिद्धिः, ग्रामान्निष्क्रामन्तं देवदत्तमनुनिष्क्रान्तो यज्ञदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य ग्रामत्यागानन्तरं यज्ञदत्तस्य तत्प्रतीतावपि देवदत्तस्य यत्र यत्र गमनं यज्ञदत्तस्य तत्र तत्रेत्यप्रतीतेः। अत आह श्रीभाष्ये स्मर्यते चेति। प्राणगतिरिति प्रथमान्तमनुपज्यते; चकारात् श्रूयत इत्यस्य समुच्चयः। तथा च—

"शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥"

इत्यादिस्मृत्युपबृंहितया तादृशश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः ॥

ननु—उक्तोपबृंहणमप्रमाणं, अग्निं वागप्येतीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात्, श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यस्य विरोधाधिकरणसिद्धत्वात्; तथा चोत्क्रमणश्रुतेः देहत्यागमात्रपरत्वात् असिद्धितादवस्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ **अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्** ॥ ३ ॥ १ ॥ ४ ॥

अत्र नञः इतिशब्दस्य चावृत्तिः। तथा चाप्ययश्रुतेरिति नेति

चेन्न–इन्द्रियवत्त्वसिद्धिर्न सम्भवतीति चेन्न; अप्ययश्रुतेर्देवताप्यक्रमण-रूपगौणार्थपरत्वादित्यर्थः। एवं च–श्रुतिविरोधाभावेन स्मृतेः प्रामाण्यात् तदुपबृंहितयोत्क्रमणश्रुत्या तत्कालावच्छेदेन इन्द्रियवत्त्वासिद्ध्या तद्धेतुकानुमानसहकृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तत्कालावच्छेदेन जीवस्य सूक्ष्मशरीरसिद्धिरिति भावः॥

ननु–जीवस्यान्तरालकालावच्छेदेन सूक्ष्मशरीरवत्त्वं नोक्तानुमानेन सिध्यति, अतीन्द्रियार्थे अनुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याभावस्य शास्त्रयोन्यधिकरणसिद्धत्वात्; नापि तत्सहकृतया पञ्चाग्निविद्यया, तत्र पञ्चमाहुतौ जीवस्याप्सम्बन्धोक्तावपि प्रथमाद्याहुतिषु तदनुक्त्या तत्कालावच्छेदेन जीवस्य तत्सम्बन्धासिद्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न

ता एव ह्युपपत्तेः ॥३॥१॥५॥

अत्रापि नञितिशब्दयोरावृत्तिः, विषयवाक्यादपामित्यनुवर्तते। प्रथमे होमे अपां कर्मतया अश्रवणात्, इति नेति चेन्न–शरीरविशिष्टस्य गमनं नेति चेन्न। हिशब्दः–श्रद्धा वा आप इति श्रुतौ श्रद्धाशब्द-वाच्यत्वप्रसिद्धिपरः; हि–श्रद्धाशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा आप एव, प्रथमे श्रुता इति शेषः। उपपत्तेः–प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्ने यथाशब्दार्थस्य जिज्ञासाविषयकारणजन्यत्वस्य पञ्चमाहुतौ, इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप इति प्रतिवचने इतिशब्दार्थस्याहुतिचतुष्टयरूपकारणजन्यत्वस्य च पञ्चमाहुतौ बोधात्, समानाधिकरणयोरेव जन्यजनकभावात्। अप्सु पञ्चमाहुतेः कर्मतासम्बन्धेन सत्त्वेन प्रथमाहुतेरपि तेन सम्बन्धेन तत्र सत्त्वमावश्यकम्। तथा च–प्रथमाद्याहुतिकर्मभूताः आपः, पञ्चमाहुति-कर्मत्वात्, पञ्चमाहुतिहोम्यवत्–इत्यनुमानात् प्रथमाहुतिकर्मणामपि अप्त्वसिद्धिः॥

न च--प्रथमाहुतिकर्मसु पञ्चमाहुतिकर्मत्वमसिद्धं ; प्रथमाद्याहुतिः पञ्चमाद्याहुतिसमानाधिकरणा, तज्जनकत्वात्, यत्र यज्जनकत्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्यमिति व्याप्तेः। उपपत्तेरित्यस्य उक्तार्थश्च प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेरिति भाष्येणोक्तः ॥

यद्वा--उपपत्तेरित्यस्य उत्तरोत्तराहुतिकर्मोपादानत्वोपपत्तेरित्यर्थः ; सोमाकारेण परिणामश्च अपामेवोपपद्यत इति भाष्ये सूचितत्वात्। प्रथमाहुतिकर्मभूता आपः, सोमात्मकाबुपादानत्वात्। सोमस्याप्त्वं च वर्षोपादानत्वादिभिस्सिद्धमिति ॥

ननु--उक्तश्रुतियुक्तिभिर्भूतसूक्ष्मस्य गमनसिद्धावपि न तद्विशिष्टजीवस्य गमनं सिध्यति; प्रथमाद्याहुतिषु श्रद्धादीनामचेतनानामेव होम्यत्वात् श्रद्धादिशब्दस्य विशिष्टपरत्वकल्पने मानाभावात्, पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्य सप्तमे मासे गर्भे जीवस्य प्रवेशादेवोपपत्तेरुत्क्रान्तिश्रुतेरपि प्रत्येकगमनादेवोपपत्तेरित्यशङ्क्य परिहरति--

॥ सू ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३ ॥ १ ॥ ६ ॥

अत्रापि नञितिशब्दयोरावृत्तिः, इष्टादिकारिणामित्यस्याश्रुतत्वादित्यत्राप्यन्वयः। तथा च--इष्टादिकारिणां पञ्चाग्निविद्यायामश्रुतत्वात् तस्य विशिष्टस्य गमनं न सिध्यतीति चेन्न, पितृयाण वाक्यघटकेन एष सोमो राजेत्यनेन पञ्चाग्निविद्याघटकसोमराजपदविवक्षिततयेष्टादिकारिणां प्रतीतेरित्यर्थः ॥

ननु---एष सोमो राजेत्यस्य पञ्चाग्निविद्योक्तसोमराजः इष्टादिकारीत्यर्थपरत्वे तं देवा भक्षयन्तीत्यस्यानुपपत्तिः; जीवस्यानदनीयत्वादित्यत आह---

॥ सू ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३ ॥ १ ॥ ७ ॥

अश्रुतत्वादिति चेत्यतः इष्टादिकारिण इति प्रथमान्तमनुवर्तते,

कृतात्यय इत्यतो दृष्ट इति सप्तम्यन्तं, अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतमित्यतः श्रुतमिति भावक्तान्तम्; तथेत्यस्य चावृत्तिः, वाशब्दः उक्तशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। श्रुतं--भक्ष्यत्वश्रवणं, दृष्टे--देवतृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वरूपभोगोपकरणत्वावच्छिन्ने, भाक्तं--लाक्षणिकम् ॥

ननु--तृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वमपि असिद्धमित्यत आह--अनात्मवित्त्वादिति। इष्टादिकारिणः, तथा--निरुक्तदेवभोगोपकणं, अनात्मवित्त्वात्--यागाद्युपकारकत्वे सति ब्रह्मज्ञानविधुरत्वात्, यथा पशुरित्यनुमानात् तत्सिद्धिरित्यर्थः। अत्र दंशमशकादिरूपतृतीयस्थाने व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं. यागादिकर्तरि ब्रह्मज्ञे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्। एवमनुमानेन तत्सिद्धिमुक्त्वा श्रुत्याऽपि तत्सिद्धिमाह--"तथा हि दर्शयति"। यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतिरनात्मविदां देवभोगोपकरणत्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥

॥सू॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ३ ॥ १ ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे संसारकालसामान्यावच्छेदेन प्रकृतिसम्बन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तम्। अस्मिन्नधिकरणे तादृशकालसामान्यावच्छेदेन तद्धेतुभूतकर्मसम्बन्धस्साध्यत इति सङ्गतिः। भाष्ये तु--

> "केवलेष्टापूर्तदत्तकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा गमनं कर्मफलावसाने पुनरावर्तनं चाम्नातं, यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते ॥"--इत्युक्तम्।

अत्र गमनमित्यनन्तरं भूतपरिष्वङ्गादियुक्तं चिन्तितमितिशेषः। तेन तादृशगमनस्य यावत्सम्पातमिति श्रुत्याऽनाम्नानेऽपि न दोषः। एवं च--सङ्गतिसूचनायैव भाष्ये गमनमित्यन्तोपादानं, चिन्तितपदाध्याहाराभिप्रायेणैव टीकायां 'विषयशुद्ध्यर्थं अवान्तरसङ्गत्यर्थं चाह केवलेति' इति तद्भाष्यस्य सङ्गतिप्रतिपादकत्वमुक्तम् ॥

केचित्तु—य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्येत्यध्याहृत्य यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इत्याम्नातमित्यन्वयात् नानुपपत्तिः—इति वदन्ति ॥

अत्र संशयः। देवदेहध्वंसाधिकरणं मनुष्यादिदेहप्रागभावाधिकरणं च यः कालः तदवच्छिन्नरूपः स्वर्गादवरोहन् जीवः पुण्यादिकर्मवान्न वेति ॥

अत्र पूर्वः पक्षः ॥ तादृशकालावच्छिन्नो जीवः कर्माभाववानेव, यावत्कर्मसत्त्वं स्वर्गे वासस्य कृत्स्नकर्मनाशानन्तरमेव स्वर्गादवरोहणस्य च 'यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति श्रुतिसिद्धत्वेनावरोहणकालावच्छेदेन कर्मासम्भवात्, यावत्सम्पातमित्यस्य पतनपर्यन्तं स्वर्गे उषित्वेत्यर्थाङ्गीकारे यावन्मरणं जीवतीति वाक्यस्येव वैयर्थ्यापत्त्या यावत्कर्मसत्त्वमुषित्वेत्यर्थस्यैव युक्तत्वात्; सम्पतत्यनेन स्वर्गमिति योगवृत्त्या सम्पातशब्दस्य कर्मपरत्वात् ॥

न च—यावत्सम्पातमित्यस्य यावच्छरीरपातमित्यर्थपरत्वात् तद्वाक्यस्य साफल्यं, स्वर्गे एकशरीरनाशानन्तरं शरीरान्तरारम्भो न सम्भवतीत्येतादृशार्थज्ञापकत्वादिति—वाच्यम्;

"प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥"—

इति वाजसनेयकश्रुत्या एतल्लोकसम्पादितकर्मसामान्यनाशानन्तरमेवावरोहणोक्त्या तदनुरोधेन यावत्सम्पातमिति श्रुतेरपि यावत्कर्मसत्त्वमित्यर्थस्यैव युक्तत्वात् ॥ न च—"य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा; अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्, श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा" इतिश्रुत्या अवरोहणदशायामपि पुण्यपापसम्बन्धस्सिध्यति; अभ्याश इतिपदस्य

दिश इतिवत् प्रथमाबहुवचनान्तस्य अभ्याङ्पूर्वादशूव्याप्ताविति धातोर्निष्पन्नस्याभ्यागन्तार इत्यर्थपरत्वात्; एवं च उक्तश्रुत्यनुरोधात् यावत्सम्पातमिति श्रुतौ सम्पातपदस्य प्राप्यान्तमिति श्रुतौ कर्मपदस्य च स्वर्गजनककर्मत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणा स्वीक्रियत इति—वाच्यम्; उक्तश्रुतौ रमणीयचरणा इत्यस्य स्मृतिविहितसन्ध्यावन्दनादिरूपशुभाचारपरत्वात् कपूयचरणा इत्यस्य दुरागमविहिताशुभाचारपरत्वात् पुण्यपापपरत्वासिद्धेः, सदाचारदुराचारयोरेव शुभाशुभयोनिहेतुत्वसिद्धेः; अन्यथा सन्ध्यावन्दनादेरानर्थक्यापत्तेः, चरणमाचारश्शीलमिति नित्यकर्मपर्यायत्वेन प्रयोगात्; वेदेऽपि 'यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि; यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि' इति कर्माचारयोर्भेदेन व्यपदेशात्, 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्' इतिसूत्रे पृथगुपदेशस्य भेदसाधकतयोपन्यासात् आचारकर्मणोर्भेदसिद्धेः। तथा चोक्तश्रुत्या अवरोहणदशायां बोधितस्याचारस्य साक्षात्सम्बन्धेन बाधेऽपि स्वजन्यापूर्ववत्तासम्बन्धेनाबाधात् तेन सम्बन्धेन श्रुतेराचारसत्त्वपरतया तद्दशायामाचारजन्यापूर्वसिद्धावपि न पुण्यपापलक्षणकर्मसिद्धिः; आचारजन्यापूर्वं च व्रीह्यादिनिष्ठापूर्ववत् पुण्यपापविलक्षणमेव। यद्वा—सन्ध्यावन्दनादेराचारस्य स्वविषयकानुभवजन्यसंस्कारसम्बन्धेन शुभयोनिहेतुत्वं स्वीक्रियत इति तद्दशायां तेन सम्बन्धेनाचारसिद्धावपि न कर्मसिद्धिः; किञ्च यावत्सम्पातमित्यस्य उपक्रमगततया रमणीयचरणा इत्यादेरुपसंहारगततया उपसंहारानुरोधेन उपक्रमे लक्षणा न युक्ता; वेदोपक्रमाधिकरणे उपक्रमगतवेदपदानुरोधेन उपसंहारगतऋगादिपदानामेव लक्षणास्वीकारात्। तस्मात्कर्मसामान्यनाशानन्तरमेव स्वर्गादवरोहणात् तद्दशायां जीवः कर्मसामान्याभाववानेव ॥ —इति ॥

राद्धान्तस्तु—अवरोहणकालावच्छिन्नो जीवः कर्मवानेव, यावत्सम्पातमित्यादौ सम्पातपदादेः रमणीयचरणा इत्याद्यनुरोधेन स्वर्गजनककर्मलाक्षणिकत्वात् । न च—चरणशब्दः आचारपरः, "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मणि निष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुश्श्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो हि जन्म प्रतिपद्यन्ते, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति" इति गौतमस्मृत्या, "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते" इति आपस्तम्बस्मृत्या चावरोहणदशायां कर्मशेषप्रतिपादनेन तादृशस्मृत्युपबृंहितायाः रमणीयचरणा इति श्रुतेः कर्मपरत्वस्य युक्तत्वात् ॥

न चैवं चरणपदस्य लक्षणाप्रसङ्गः; चर्यतेऽनुष्ठीयत इति चरणमिति व्युत्पत्त्या चरणपदस्य कर्मवाचकत्वोपपत्तेः, श्रुतौ पृथङ्निर्देशस्य च गोबलीवर्दन्यायेनोपपत्तेः अनवद्यानि कर्माणीत्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धश्रौतकर्मपरत्वात्, अस्माकं सुचरितानीत्यस्याचारानुमितश्रुतिसिद्धस्मार्तकर्मपरत्वात् । न चोक्तरीत्या कर्मण एव जन्मादिहेतुत्वे आचारस्य वैफल्यापत्तिरिति वाच्यम्; 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु', 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः'—इत्यादिवचनेनानुमितश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनादेः पुण्यजनककर्मस्वधिकारापादकत्वेन सार्थक्यात्, आचारहीनमित्यत्राचारपदस्याचारानुमितश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनादिपरत्वात् ॥

न च—कृत्स्नस्य स्मार्तकर्मणः कथमाचारानुमितश्रुतिसिद्धत्वं, केषुचित् स्मृत्यनुमितश्रुतिविहितत्वस्य सन्ध्यावन्दनादौ चाहरहस्सन्ध्यामुपासीतेति प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वस्य च दर्शनात्; किं च सिद्धान्ते विप्रकीर्णशाखाया एव स्मृत्याचारमूलत्वाभ्युपगमात् नित्यानुमेयवेदानङ्गीकारात् सर्वेषामेव प्रत्यक्षसिद्धत्वमेव; एवं च प्रत्यक्षश्रुति-

सिद्धानां श्रौतानामग्निहोत्रादीनामङ्गित्वं आचारानुमितश्रुतिसिद्ध-तया आचारशब्दवाच्यानां स्मार्तानामङ्गत्वमिति व्यवस्थानुपपत्ति-रिति–वाच्यम्। श्रुतिमुख्यतात्पर्यविषयविधानकत्वं श्रौतत्वं, तदवा-न्तरतात्पर्यविषयविधानकत्वं स्मार्तत्वं; वेदस्य श्रौतकर्मविधानाय प्रवृत्तेस्तन्मध्ये प्रसङ्गादेव स्मार्तकर्मविधानात् मुख्यतात्पर्यविषय-स्याङ्गित्वमवान्तरतात्पर्यविषयस्याङ्गत्वमिति विभागोपपत्तेः। आचारा-नुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादेरिति भाष्ये आदिशब्दगृहीतस्मार्त-कर्मत्वसामानाधिकरण्येनाचारानुमितश्रुतिविहितत्वं विवक्षितम्। श्रुता-चाचारानुमितत्वमपि न नित्यानुमितत्वं, किन्तु देशकालभेदेनानुमि-तत्वरूपं बोध्यमिति नानुपपत्तिः; तथा च चरणशब्दस्याचारे कर्मणि च शक्तावपि रमणीयचरणा इत्यत्र उदाहृतस्मृत्यनुरोधेन कर्मपरत्वात् यावत्सम्पातमित्यत्र सम्पातपदादेर्लक्षणा आवश्यकी॥

न च–उपसंहारानुरोधेन उपक्रमे लक्षणा न युक्तेत्युक्तम्–इति वाच्यम्; अकृतप्रायश्चित्तानां अभुक्तफलानां नानाविधदेवमनुष्य-पक्षिसरीसृपादिनानाविधदेहभोगार्थानां कर्मणां एकेन स्वर्गशरीरेण भोगासम्भवेन स्वर्गभोगेन नाशासम्भवात् उक्तार्थे तात्पर्यायोगेन तात्पर्यानुपपत्त्यैव तत्र लक्षणाङ्गीकारात्; ब्रह्मविद्यायाश्च प्रायश्चित्त-रूपत्वात् कर्मनाशकत्वमङ्गीक्रियते, पुण्यस्यापि मुमुक्ष्वपेक्षया पाप-त्वेन तन्नाशकत्वोपपत्तेः। अथवा उपसंहारगतबहुवाक्यानुरोधात् उपक्रमेऽपि लक्षणा युज्यते, 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' इत्युपक्रमे यथागतमित्यर्थकेन यथेतमित्यनेनैवकारेण च पूर्वोक्त-धूमादिमार्गे अवरोहणदशायां प्रातिलोम्येन क्रमप्रतीतावपि आकाशा-द्वायुमित्युपसंहारगतबहुवाक्यानुरोधात् यथेतमितीतपदस्याकाशादि-गमने यथा लक्षणा स्वीक्रियते तथा प्रकृतेऽपि सम्भवात्; उक्ताभिप्रायसूचनायैव सूत्रे यथेतमनेवञ्चेत्युपादानात्। अन्यथा

यथैतमाकाशं आकाशाद्वायुमिति श्रुत्यैव क्रमस्य स्फुटं प्रतिपन्नत्वेन सन्दिग्धार्थनिश्चायकत्वरूपन्यायनिबन्धनत्वाश्रये सूत्रे तादृशक्रमप्रतिपादनाय यथैतमनेवञ्चेत्युक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादवरोहन् जीवः कर्मवानेव—इति ॥

सूत्रार्थस्तु ॥ अत्र अश्रुतत्वादिति सूत्रादिष्टादिकारीत्यनुवर्तते, अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति विषयवाक्यात् निवर्तत इत्येकवचनान्तं, निवर्तत इत्यनुवृत्त्यभिप्रायेणैव दीपे भुक्तशिष्टकर्मवान्निवर्तत इत्युक्तं, कृतस्य पुण्यकर्मणः अत्यये नाशे तन्नाशकालावच्छिन्नः इष्टादिकारी अनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवान् निवर्तते; रमणीयचरणा इत्यादिश्रुत्या वर्णा आश्रमाश्चेत्यादिस्मृत्या च तथाऽवगमादित्यर्थः ।

अथ—अत्रानुशयशब्देन स्वर्गजनककर्मण एकदेशो विवक्षितः, उत कर्मान्तरम्? नाद्यः, कर्मणः अद्रव्यत्वेन तस्यैकदेशायोगात्; न च—अयं स्वर्गभोगमनुभूय तदनन्तरं विशिष्टयोनिं गच्छत्विति भगवत्सङ्कल्प एव यागजन्यं पुण्यरूपं कर्म, तत्र स्वर्गभोगमनुभूयेत्यंशस्य फले जातेऽपि अंशान्तरस्य फलानुत्पत्त्या तदेवांशान्तरमनुशय इति—वाच्यम्; तादृशसङ्कल्पस्य एकज्ञानरूपस्य स्वर्गभोगेन नाशावश्यकतया तदंशस्यावस्थानानुपपत्तेः । न द्वितीयः, अनुशयो ह्युपभुक्तशिष्टं कर्मेति भाष्यस्य ततश्शेषेणेत्यादिस्मृतेश्चास्वारस्यापत्तेः, कर्मान्तरस्योपभुक्तशेषत्वाभावात्—इति चेत् । उच्यते । ज्ञानं हि द्रव्यं, तत्तत्पदार्थविषयकत्वमवस्था; तत्रायं स्वर्गं भजतु तदनुभवानन्तरं शुभयोनिं गच्छत्विति—अवस्थाद्वयविशिष्टं ज्ञानमेव यागादिना जायते; तत्र स्वर्गभोगेनैकावस्थाया नाशेऽपि अवस्थान्तरविशिष्टस्य सत्त्वाविरोधात् तस्यैवानुशयपदेन ग्रहणम् ॥

वस्तुतस्तु–कर्मान्तरमेवानुशयः; तस्य भुक्तशिष्टत्वव्यवहारश्च-भोक्तव्यकर्मसमुदायप्रविष्टत्वे सति भुक्तत्वाभावपरः; यादृशधर्मस्वरूप योग्यसमुदायप्रविष्टत्वे सति तादृशधर्माभाववत्त्वं यत्र तत्र तादृशधर्म-वच्छिष्टत्वेन व्यवहारस्य नियतत्वात्, 'हतशेषा निशाचराः' इत्यादौ तथा दर्शनात् उक्तं च टीकायाम्–"कर्मान्तरमनुशयः, न तु स्वर्गार्थ-कर्मण एकदेशः"–इति। सूत्रे यथेतमनेवमिति उभयमपि विभागजनक-व्यापाररूपे निवर्तत इति धात्वर्थे विशेषणं; यथेतमिति गमनसादृश्यं, तच्च स्वजन्यसंयोगानुयोगिकसंयोगजनकत्वरूपं विवक्षितं; अनेवमित्य-नेन च स्वजन्यसंयोगानुयोगिभिन्नानुयोगिकसंयोगजनकत्वस्वजन्य-संयोगानुयोगिसंयोगजनकत्वाभावोभयरूपं विवक्षितम्, वाय्वादि प्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चानेवमिति भाष्यात्, तत्र विभागजनक-क्रियासमुदायरूपनिवर्तने आकाशपर्यन्तावच्छेदेन जातक्रियासु सादृश्यं तदनन्तरजातक्रियासु वैधर्म्यमिति विवेकः ॥

॥ सू ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ३ ॥ १ ॥ ९ ॥

अत्र अश्रुतत्वादित्यत इष्टादिकारिण इति विषयवाक्याच्च योनि-मापद्येरन्नित्यनुवर्तते। अग्न्यादिगतिश्रुतेरित्यतः श्रुतिरिति प्रथमान्तम् ॥ इत्थं च–इष्टादिकारिणः चरणात् योनिमापद्येरन्निति चेन्न; श्रुतिः–रमणीयचरणा इत्यादिश्रुतिः, तदुपलक्षणार्था–अनुशये लाक्षणिकी, इति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ १ ॥ १० ॥

पूर्वसूत्रात् चरणस्येति, उत्तराच्च सुकृतस्येत्यनुषज्यते । चरणस्य स्मार्ताचारस्यानर्थक्यमिति चेन्न; सुकृतस्य तदपेक्षत्वात्–तदङ्गक-यागाद्यनुष्ठानजन्यत्वादित्यर्थः ॥

॥ सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥३॥१॥११॥

चरणे इति वर्तते। सुकृतदुष्कृते चरणपदवाच्ये इत्यर्थः। अत्र बादरिणा लक्षणाया एव खण्डनात् स्मार्ताचारस्याङ्गत्वं स्वीकृतमेव, उत्तरपक्षत्वाद्बादरिपक्ष एवाचार्यसम्मत इति बोध्यम् ॥

॥ सू ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥३॥१॥१२॥

पूर्वाधिकरणे सूक्ष्मदेहस्यापि कारणभूतस्सकलसांसारिकदुःखनिदानभूतः कर्मसम्बन्धः मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तत इत्युक्तम् । तत्रैव स्वर्गभोगस्य क्षयिष्णुत्वं च कृतात्यय इति भागेन सूचितम् ॥ एवं क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टस्य स्वर्गसुखस्य जनकं यागादिकमपि यावज्जीवकर्तव्यस्नानसन्ध्यावन्दनादिविहितानुष्ठाननिषिद्धपरिहाररूपस्मार्ताचार सापेक्षत्वादतिदुष्करमितिचरणादिति सूत्रेण प्रकटीकृतम् । इदानीमनिष्टादिकारिणां अत्यल्पभूतं क्षयिष्णुत्वादिदोषदूषितमपि स्वर्गसुखम् "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" इति न्यायेन दुर्लभमिति सूचयितुं ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीति न्यायेनापि स्वर्गलोकप्राप्तिर्नास्ति प्रत्युत यमसदने रौरवादिषु च भूयान् यातनानुभवः कीटजन्मप्राप्तिश्चेति निरूप्यते ॥

अथवा—यावत्सम्पातमिति अविशेषश्रवणस्य स्वतस्सङ्कोचसाकाङ्क्षस्य रमणीयचरणा इति औपसंहारिकवचनानुसारेण सङ्कोचाश्रयणेऽपि इह चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुतौ न सङ्कोचसम्भव इत्याक्षेपे—अनिष्टादिकारिणः चन्द्रप्राप्तिशून्याः, तत्कारणविद्याकर्मराहितत्वात्, कारणाभावे कार्याभाव इति व्याप्तेः—इत्यनुमानसहकृतया तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति श्रुत्या सङ्कोच आवश्यक इति निरूप्यते; साधुकर्मसम्बन्धनियमो नास्तीत्युच्यत इति टीकायाः साधुकर्मनियाम्यस्वर्गलोको नास्तीत्युच्यत इत्यर्थः। तेनास्याधिकरणस्य साधुकर्मसम्बन्धराहितेषु द्युलोकप्राप्त्यभावप्रतिपादकत्वेन साधुकर्म-

सम्बन्धाभावप्रतिपादकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । यद्वा—टीकावाक्यं यथाश्रुतमेव, अनिष्टादिकारिणामित्यनेन यागादिजन्यपुण्यरूपसाधुकर्माभावप्रतिपादनात्, अनिष्टादिकारिपदस्य इष्टादिकारिणो न भवन्तीति अनिष्टादिकारिण इति व्युत्पत्त्या यागादिकर्तृभिन्नपरत्वे नरकादिगन्तॄणामपि पूर्वोत्तरजन्मसु यागादिकृतिसम्भवेन तद्भिन्नत्वाभावात्, भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । अनिष्टादिकारिणामित्यनेन ग्रहणानुपपत्तिः । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे च यागादिकर्तॄणामपि तेन पदेन सङ्ग्रहापत्तिः । तेष्वपि यागाद्यनुष्ठानानन्तरं कृतिमद्भेदसत्त्वात् अनिष्टादिकारिपदस्य यागादिजन्यापूर्ववद्भिन्नपरत्वावश्यकत्वात् ॥

न चैवमपि—तद्दोषतादवस्थ्यं, नरकादिगन्तृषु पूर्वोत्तरजन्मसु कदाचित्तादृशापूर्वसम्भवेन तद्भेदायोगात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे यागाद्यनुष्ठातृष्वपि तत्पूर्वं तादृशभेदसम्भवादिति—वाच्यम्; अनिष्टादिकारिपदस्य तादृशापूर्ववत् भेदविशिष्टपरत्वेनादोषात्, तादृशयागादिकर्तृषु पूर्वं तद्भेदसत्त्वेऽपि गमनदशायां तद्भेदाभावेन वैशिष्ट्यायोगात्, निरुक्तभेदवैशिष्ट्यस्य यागादिरूपविहितानुष्ठातृषु निषिद्धानुष्ठातृषु च सत्त्वादुभयविधानामपि अनिष्टादिकारिपदेन ग्रहणमुपपन्नम् । उक्तं च भाष्ये—"ये विहितं न कुर्वन्ति निषिद्धं च कुर्वन्ति ते उभयेऽपि पापकर्माणोऽनिष्टादिकारिणः"—इति ॥ न च—नञ इष्टादिकारिपदेनान्वये सुकृतं न कुर्वन्तीत्यर्थस्य इष्टपदेनान्वये निषिद्धं कुर्वन्तीत्यर्थस्य बोधसम्भवात् समासद्वयं भाष्याभिप्रेतमिति—वाच्यम् ; तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमेन समासद्वयाश्रयणस्य क्लिष्टत्वात्, 'उभयेऽपि पापकर्माणः' इति अनुगतरूपेण उभयोरनिष्टादिकारिपदेन ग्रहणपरभाष्यासङ्गतेश्च ; अस्माकन्तु पुण्यभेदस्य पापरूपत्वात् तथाऽभिधानोपपत्तिः ॥

अत्र संशयः। यागादिजन्यापूर्वबद्धेद्वतां तादृशभेदकालावच्छेदेन चन्द्रगमनमस्ति न वेति। अस्तीति पूर्वः पक्षः; 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति कौषीतकीश्रुत्या चन्द्रगमने लोकान्तरगन्तृत्वव्यापकत्वप्रतीतेः॥

न च—पापकर्मणां नरकानुभवानन्तरं चन्द्रगमनाभावेऽप्युक्तव्यापकत्वमुपपद्यते, तेषामेव कदाचित् स्वर्गगमनसम्भवेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्य भेदघटितस्य वा तस्य सम्भवादिति—वाच्यम्; विद्यानिष्ठानां यागादिकर्तॄणां चन्द्रगमनस्य श्रुत्यन्तरसिद्धस्यानुवादित्वे उक्तश्रुतेर्वैयर्थ्यापत्त्या यदा यदा लोकान्तरगमनं तादृशकालसामान्यावच्छेदेन चन्द्रप्राप्तिरिति अपूर्वार्थे तात्पर्याङ्गीकारस्य युक्तत्वात्; नरकादिगन्तॄणामपि चन्द्रप्राप्तिर्दुर्वारा॥

न च—चन्द्रप्राप्तिर्द्युलोकप्राप्तिरूपैव, पञ्चाग्निविद्यायां देवशरीरप्राप्तिहेतुत्वेनोक्ताया द्युलोकप्राप्तेरेव पितृयाणवाक्ये तद्धेतुभूतचन्द्रप्राप्तित्वेनाभिधानात्; एवं च यागादिफलत्वेनाभिहितस्वर्गप्राप्तेश्च यागाद्यननुष्ठातृषु न सम्भवः, तथा सति यागादेरेव वैफल्यापत्तेरिति—वाच्यम्; स्वर्गपदार्थदुःखासम्भिन्नसुखस्य यागादिफलत्वेऽपि मार्गघटकतया तल्लोकगमनमात्रस्य तत्फलत्वाभावेन तस्य यागाद्यकर्तृष्वपि सम्भवाविरोधात्, तादृशसुखानुभवस्यैव तेष्वसम्भवात्॥

न च—इष्टादिकारिणाममृतमयदेहप्राप्त्यर्थं चन्द्रगमनस्यावश्यकत्वेऽपि यमसदनगन्तॄणां चन्द्रगमनेन न किञ्चित्प्रयोजनमिति—वाच्यम्; "एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः तं यत् प्रत्याह तमतिसृजते, य एनं प्रत्याहत इह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति त इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा"—इत्यादिकौषीतकीश्रुत्या चन्द्रस्य पुण्यपापपरीक्षकतया उक्तत्वेनायं स्वर्गसुखयोग्यः अयं तदयोग्य इति निश्चयार्थमेव तद्गमनस्यावश्यकत्वात्, यमसदनस्य पितृलोकैकदेश-

त्वात्, पितृलोकप्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या धूमादिमार्गावश्यकत्वे सिद्धे चन्द्रगमनस्यावर्जनीयत्वात् ॥

न च—गन्तव्यस्थलैक्येऽपि गन्तृभेदात् मार्गानियमसम्भवः, विदुषां देवयानेन अविदुषां पितृयाणेन चन्द्रगमनदर्शनात्, तथा पितृलोकप्राप्तिः पुण्यकृतां धूमादिना अपुण्यकृतां तु मार्गान्तरेणेति न चन्द्रप्राप्त्यावश्यकतेति वाच्यम्; 'द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानां उत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति' इति बृहदारण्यश्रुत्या विश्वशब्दासङ्कोचेन देवयानपितृयाणव्यतिरिक्तमार्गान्तरेण कस्यापि लोकान्तरगमनं नास्तीत्यर्थस्य प्रतीतेः ॥

न च—'केनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति प्रश्नस्य स्वर्गलोकः केन न प्राप्यत इत्यर्थकस्योत्तरतया—

> "अथैतयोः पथोः न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावृत्तीनि भूतानि भवन्ति, जायस्वम्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं, तेनासौ लोको न सम्पूर्यते" —इति श्रूयते ॥

उत्तरस्यायमर्थः; यानि भूतानि उक्तयोर्देवयानपितृयाणयोः पथोर्मध्ये, न कतरेण—न केनापि मार्गेण, गच्छन्ति; तानीमानि क्षुद्राणि—दंशमशककीटादीनि, असकृदावृत्तीनि सन्ति; जायस्व म्रियस्वेति भवन्ति, जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रयाः; एतत्—एतादृशाः पापकर्माणः, तृतीयस्थानं—स्थानशब्दानुरोधात् एकत्वान्नपुंसकत्वं च, तेन—तादृशतृतीयस्थानशब्दितेन पापकर्मणा, असौ लोकः—स्वर्गलोकः, न प्राप्यत इति। तथा च—उक्तश्रुत्या ये देवयानेन पितृयाणेन वा न गच्छन्ति तेषां संसारावर्तनजननमरणादिकं स्वर्गलोकाप्राप्तिश्चेत्युक्त्या मार्गान्तरासत्त्वसूचनात् बृहदारण्यश्रुतिगतविश्वशब्दस्य विद्यानिष्ठकर्मनिरतसाकल्यपरतया सङ्कोचावश्यकतया

यमसदनगन्तॄणां न पितृयाणावश्यकतेति—**वाच्यम्** । यदभावस्यानिष्टप्रयोजकत्वं शास्त्रोक्तं तस्य विधेयत्वमिति नियमस्य—

"यो वा एतदक्षरं गार्ग्य विदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति"—

इत्यादौ दर्शनेन प्रकृते मार्गद्वयगमनाभावे अनिष्टकथनेन मार्गद्वयस्य विधेयत्वावश्यकतया एतयोः पथोरित्यस्य मार्गगतिहेतुभूतविद्याकर्मपरत्वावश्यकत्वात्, मार्गद्वयगमनस्य पुरुषव्यापारसाध्यत्वाभावेन विधानायोगात्, तदभावस्यानिष्टप्रयोजकत्वोक्तेर्व्यर्थतापत्तेः । तथा च—तादृशश्रुतेः विद्याकर्मरहितानां स्वर्गसुखाप्राप्तिः जननमरणादिप्राप्तिश्चेत्यर्थपरतया मार्गघटकतया स्वर्गप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थपरत्वाभावेन बृहदारण्यगतविश्वशब्दस्य सङ्कोचायोगात् ॥

न च—उक्तश्रुतेः सुखानुभवार्थं स्वर्गप्राप्त्यभावपरत्वे विद्याराहित्योक्तिर्व्यर्था, विद्यासत्त्वेऽपि तादृशस्वर्गप्राप्तेरभावात् विद्यावतामानुषङ्गिकतयैव चन्द्रप्राप्तिरूपस्वर्गप्राप्तेस्सत्त्वात् तच्छ्रुतेरानुषङ्गिकतयाऽपि स्वर्गप्राप्त्यभावपरत्वमावश्यकमिति—वाच्यम्; तेषां सर्वथा चन्द्रप्राप्त्यभावे देहारम्भानुपपत्तेः, देहारम्भस्य पञ्चमाहुतिसाध्यत्वात्, "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छति" इति श्रुत्या विद्यानिष्ठानां चन्द्रप्राप्तेरपि तात्कालिकसुखार्थत्वात्, चन्द्रस्यातिवाहिकत्वेन मुक्तानां तत्कृतोपचारस्वीकारावश्यकत्वाच्च ॥

वस्तुतः—"वेत्थ यथा केनासौ लोको न सम्पूर्यता" इति प्रश्नस्य प्रयतां सर्वेषां चन्द्रप्राप्तिसत्त्वात् बहुभिः प्रयद्भिरपि येन केन कारणेन चन्द्रलोको न सम्पूर्यते न निबिडीक्रियत इत्यर्थः, न तु केन पुंसा चन्द्रलोको न प्राप्यत इति; तथा सति यथाशब्दवैयर्थ्यापत्तेः, धातोर्लक्षणाप्रसङ्गाच्च; विद्याकर्मरहितानां क्षुद्रजन्तूनां देहारम्भाय

चन्द्रलोके असकृद्गमनागमनवत्त्वेऽपि तेषां चन्द्रलोके अवस्थानाभावात्। तल्लोकस्य निबिडतेत्युत्तरस्यार्थः, असकृदावृत्तीनीति गमनागमनमभिधाय न सम्पूर्यत इति पूर्त्यभावमात्रप्रतिपादनात्। तस्मादनिष्टादिकारिणां मार्गघटकतया चन्द्रप्राप्तिरावश्यकीति ॥

सिद्धान्तस्तु—अनिष्टादिकारिणामानुषङ्गिकतयाऽपि तत्प्राप्तिर्नास्ति, 'य इमे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति—पितृयाणोत्पत्तिवाक्ये इष्टादिकारिणामधिकारित्वेन बोधनादुत्पत्तिशिष्टाधिकार्यवरुद्धेऽधिकार्यन्तरस्य विधानायोगात्, उक्तकौषीतकीवाक्यस्य इष्टादिकारिगतकार्त्स्न्यपरत्वस्य युक्तत्वात्, गुणविशिष्टे ज्ञाते गुणान्तराकाङ्क्षानुदयवदधिकारिविशिष्टे ज्ञातेऽपि अधिकार्यन्तराकाङ्क्षानुदयस्य समत्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्ध इति न्यायवदुत्पत्तिशिष्टाधिकार्यवरुद्ध इत्यपि न्यायस्यावश्यकल्पनीयत्वात्। उक्तकौषीतकीवाक्यगतविश्वशब्दस्य सङ्कोचानङ्गीकारे चन्द्रगमनान्यथानुपपत्त्या अनिष्टादिकारिणां देवयानं पितृयाणं वा कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयकल्पनाप्रसङ्गः । तथा सति चार्चिरादिगतिप्रयोजकज्ञानविषयतायाः परमात्मसाधकत्वस्य 'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात्' इतिसूत्राभिप्रेतस्यानुपपत्तिः ॥

ननु--देवयानस्य उत्पत्तिवाक्येन विद्यावदधिकारिकत्वावगमात् विद्याविरहिणां तदसम्भवः—**इति चेत्**। **तुल्यं प्रकृतेऽपि**; अनिष्टादिकारिणां प्रयोजनाभावादपि न चन्द्रप्राप्तिसम्भवः, 'एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः' इत्यादिश्रुतिश्च विद्यानिष्ठकर्मनिष्ठोभयविषया, यथाकर्म यथाविद्यमिति तत्रैवोक्तेः। ततश्च न परीक्षार्थतयाऽपि चन्द्रप्राप्तिसम्भवः, नापि देहारम्भकीभूतपञ्चमाहुत्यर्थतयाऽपि चन्द्रप्राप्तिरावश्यकी, 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जं च' इति श्रुतौ--उद्भिज्जशब्दविवक्षितयोः स्वेदजो-

द्विज्जयोः पञ्चमाहुतिनिरपेक्षं देहारम्भप्रतीत्या, स्मृतावपि—द्रौपदी-धृष्टद्युम्नादीनां पुण्यकर्मणामपि तथा प्रतीतेश्चानिष्टादिकारिणामपि पञ्चमाहुतिं विनैव देहरम्भसम्भवात्। किञ्च—अथैतयोरिति श्रुत्या तृतीयस्थानशब्दितानां पापकर्मणां द्युलोकाप्राप्तेः कण्ठोक्तत्वादपि न तेषां देहारम्भाय चन्द्रप्राप्तिकल्पनसम्भवः। न च—पापकर्मणां द्युलोकादौ गमनागमनवत्त्वेऽपि चिरावस्थानाभावात् अनिबिडत्वमेव प्रतीयते, न तु द्युलोकाप्राप्तिरिति—वाच्यम्; तथा सति जुगुप्साहेतुज्ञानविषयार्थप्रतिपादकत्वानुपपत्तेः, तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इत्युक्त्वा तस्माज्जुगुप्सेतेत्युक्त्या पूर्वोक्तार्थस्य जुगुप्साहेतुज्ञानविषयत्वलाभात्, न सम्पूर्यत इत्यस्य न प्राप्यत इत्यर्थकत्वे च काकमांसमिति न्यायेन स्वल्पसुखस्यापि दुर्लभत्वसूचनेन जुगुप्साहेतुज्ञानविषयत्वसम्पत्तेः॥

न च—न सम्पूर्यत इत्यस्य न निबिडीक्रियत इत्यर्थाङ्गीकारेऽपि चिरावस्थानाभावलाभात् तत्सुखस्य दुर्लभत्वमवगम्यत इति—वाच्यम्; तत्र गमनाङ्गीकारे तद्दर्शनादिजन्यसुखस्यावर्जनीयत्वेन सुखसामान्यस्य दुर्लभत्वालाभात् तल्लाभाय न प्राप्यत इत्यर्थस्यैव युक्तत्वात् प्रकृतार्थापोषकशक्त्यपेक्षया प्रकृतार्थपोषकलक्षणायाः अदोषत्वेन धातोर्लक्षणाङ्गीकारे क्षतिविरहात्; 'वेत्थ यथा केनासौ लोकः' इति प्रश्नवाक्ये तल्लोकप्राप्त्यभावे कारणाभावप्रयुक्तत्वप्रतिबन्धकप्रयुक्तत्वादिप्रकारकजिज्ञासया यथेत्यस्योपादानात्, अथैतयोः पथोरित्युत्तरवाक्ये च देवयानपितृयाणरूपकारणाभावप्रयुक्तत्वबोधनात्। पथिन्-शब्दस्य देवयानपितृयाणरूपमुख्यार्थाङ्गीकारे बाधकविरहेण लक्षणया विद्याकर्मपरत्वाश्रयणमयुक्तं, विद्याकर्मफलभूतमार्गद्वयभ्रष्टानां दुर्गतिकथनस्य विद्याकर्मविधानौपयिकतया सार्थक्यसम्भवात्, भगवत्प्रसादेन विना न मोक्ष इत्यादौ भगवत्प्रसादाभावस्यानिष्टजनकत्वो-

क्तावपि भगवत्प्रसादस्य विधेयत्वाभावेन व्यभिचारेण यदभावस्यानिष्टप्रयोजकत्वं शास्त्रोक्तं तत्तत्साधनान्यतरस्य विधेयत्वमित्येव नियमावश्यकत्वात्; तथा च—यानि भूतानि देवयानपितृयाणयोरन्यतरेण न गच्छन्ति, तानि जायस्व म्रियस्वेति ईश्वरशासनेनासकृदावृत्तीनि भवन्तीत्यर्थैतयोरिति श्रुतेरर्थः; जायस्व म्रियस्वेतीत्यनन्तरमीश्वरशासनेनेत्यध्याहारात्। यद्वा; असकृदावृत्तीनि भवन्ति—गमनागमनवन्ति भवन्ति, जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः; पुरुषादिव्यत्ययश्छान्दसः। अथवा—असकृदावृत्तीनि भवन्तीति वर्तमानकालावच्छेदेन जननमरणपरं, जायस्व म्रियस्वेति भूतकालावच्छेदेन तत्परं जज्ञिरे मम्रिरे चेत्यर्थः॥

वस्तुतस्तु—

"पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं
मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।
विगृह्य चक्रे"—

इत्यादौ अस्वास्थ्यकर्मककृधात्वर्थव्यापारे यथा पुरीकर्मकावस्कन्दनादीनां अभेदान्वयः तथा जायस्व म्रियस्वेति जननमरणादीनामपि भूधात्वर्थासाधारणधर्मे अभेदेनान्वयः; इतिशब्दश्चाभेदान्वयतात्पर्यग्राहकः; जायस्व म्रियस्वेति च न मध्यमपुरुषैकवचनं; समुच्चयेऽन्यतरस्यामित्यनेन एककर्त्रन्वयित्वे सति अनेकक्रियात्वरूपसमुच्चयाश्रयक्रियावाचिधातोः लोडस्तस्य च सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यः कर्तरि ह्यादेशस्य आत्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृषु स्वादेशस्य च विकल्पेन विधानात्; सङ्ख्याकालपुरुषाद्यभिव्यक्तिश्चानुप्रयोगाधीना, समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनेन समुच्चये लोड्विधौ, समुच्चीयमानधात्वर्थतावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नवाचित्वरूपसामान्य-

वचनत्वाश्रयधातोरनुप्रयोगस्य विधानात्। अत्रापि जननत्वमरणत्वादि-व्यापकधर्मावच्छिन्नवाचिभूधातोरनुप्रयोगात् सङ्ख्याकालादेर्बोधः ॥

एतेन जायस्व म्रियस्वेति श्रुतावनुप्रयोगाभावेऽपि समुच्चये लोड्भवति; क्रियामात्रविवक्षणेन सङ्ख्याकालाद्यनभिव्यक्त्यनपेक्षणेनानुप्रयोगाभावोपपत्तेः, अनुप्रयोगविधायकसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यानाच्च । अत एव— एतच्छ्रुतिसमानार्थके "आ च सत्यलोकादा चावीचेर्जायस्व म्रियस्व" इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकं चावलोक्येति वाचस्पति प्रयोगेऽपि अनुप्रयोगाभावोपपत्तिरिति शेखरकृतां प्रयासो नोपादेयः; भवन्तीत्यनुप्रयोगस्य सत्त्वात्, वर्तमानकालस्याविवक्षणे प्रायशस्सर्वेषामपि जीवानां यदा कदाचित् असकृदावर्तनजननमरणादिसत्त्वेन तृतीयस्थानत्ववारणाय तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च, तद्विवक्षणे च वर्तमानकालावच्छिन्नासकृदावर्तनादिविशिष्टस्य तृतीयस्थानत्वबोधेन ताद्दशकालावच्छेदेनैव तृतीयस्थानत्वमिति पर्यवसानात् । वाचस्पतिवचनेऽपि अनुप्रयोगाभावोऽसिद्धः, विपरिवर्तमानमिति सामान्यवचनानुप्रयोगस्य सत्त्वात् श्रुतौ वर्तमानकालस्य विवक्षासम्भवसूचनायैव शानचः प्रयोगात् ॥

जायस्व म्रियस्वेति श्रुतौ उक्तार्थचतुष्टयं च टीकायामेवोक्तं—

"जायस्व म्रियस्वेतीश्वरशासनानुवर्तीनीत्यर्थः, जायन्ते म्रियन्त इति वाऽर्थः; वेदस्वातन्त्र्यात्। जज्ञे मम्र इति भूतार्थता वा, पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादिवत्"—इति ॥

वेदस्वातन्त्र्यादिति व्यत्ययो बहुलमित्याद्यनुशासनादिति भावः; एतच्च भूतार्थता वेत्युत्तरत्रापि काकाक्षिन्यायेनान्वेति। पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादिवदित्यत्र भूतार्थता वेत्यतो वेत्यस्यानुवृत्त्या कल्पान्तरत्वलाभः । अत्र वाकारान्तरानुक्तिः ताद्दशदृष्टान्तस्य प्रथमकल्पेऽप्यन्वयसूचनाय, द्वितीयतृतीयकल्पयोश्च वेदस्वातन्त्र्यादि-

त्युक्त्या लौकिकदृष्टान्तानन्वयप्रतीतेः । एवं च-अवस्कन्देत्यादीनि विधिलोडन्तान्येव, पुरमिवस्कन्देत्यादिरूपभृत्यप्रेषणद्वारा अस्वास्थ्यं चक्र इत्यर्थः। तत्र पुरमिवस्कन्देत्यादिकं यथा भृत्यान्प्रति शासनाकारः तथाऽत्रापि जायस्व म्रियस्वेतीश्वरशासनाकार इति प्रथमकल्पार्थः ॥ वाकारानुषङ्गेण चतुर्थकल्पानुरोधेनार्थश्च पूर्वमेवोक्तः। एतत्तृतीयं स्थानमिति एतच्छब्देन जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रयाणां ग्रहणं; क्षुद्राणि भूतानि जायस्व म्रियस्वेति भवन्तीति पूर्ववाक्ये क्षुद्रभूताभिन्नाः जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रया इत्याख्यातार्थमुख्यविशेष्यकबोधेन मुख्यविशेष्यस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्तेः ॥

सूत्रार्थस्तु—चरणादित्यतः चरणमिति प्रथमान्तं, चन्द्रमसं गच्छन्तीति श्रुतिवाक्यात् चन्द्रमस इति षष्ठ्यन्तं, 'न तृतीये तथोपलब्धेः' इत्यतः तथेति च। एवं चानिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमसश्चरणं गमनं अस्तीति शेषः। चशब्दो हेत्वर्थः, यतः यथाश्रुतं चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति सर्वेषां चन्द्रगमनं श्रुतमित्यर्थः ॥

ननु पापिनामपि चन्द्रगमने तेषां स्वर्गसुखानुभवस्यैव प्रसङ्गेन दुःखानुभवासम्भवेन पापस्य निष्फलत्वापत्तिरित्यत आह—

॥ सू ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३ ॥ १ ॥ १३ ॥

तुशब्दः उक्तशङ्कानिरासार्थः। अत्रापि श्रुतिवाक्यात् चन्द्रमसीति सप्तम्यन्तं, सुकृतदुष्कृते इत्यतो दुष्कृतमिति चानुवर्तते । वैवस्वतं सङ्गमनमिति श्रुतिवाक्याच्च वैवस्वतस्येति षष्ठ्यन्तं, जात इति चाध्याहार्यं; वैवस्वतस्य संयमने शासने जाते सतीत्यन्वयः। संयमन इति सतिसप्तमी; तदर्थश्च जननमेव, समभिव्याहृतक्रियाया एव सतिसप्तम्यर्थत्वात्, गोषु दुग्धासु गत इत्यादौ दोहनकर्मीभूतगोकर्मकदोहनोत्तरकालीनगमनवानिति बोधात्, तत्र गोपदोत्तरसप्त-

म्यर्थदोहनस्योत्तरकालीनत्वसंसर्गेण गमनेऽन्वयात्; गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादिवर्तमानार्थकक्तसमभिव्याहारे समानकालीनत्वस्ये-वातीतार्थक्तसमभिव्याहारे उत्तरकालीनत्वस्य संसर्गत्वात्; प्रकृ-तेऽपि संयमनपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य जननस्य उत्तरकालीनत्वसम्बन्धे-नेव जन्यत्वसम्बन्धेनापि अनुपूर्वकभूधात्वर्थानुभवे अन्वयः। एवञ्च—यमाज्ञाजन्यदुष्कृतानुभवानन्तरकालीनावितरेषाञ्चारोहावरोहौ भवत इत्यर्थः। 'संयमन इति निमित्तसप्तमी, यमाज्ञयेत्यर्थः'—इति टीका। तत्र निमित्तसप्तमीत्यस्य निमित्तत्वसंसर्गकबोधजनिका सतिसप्तमीत्यर्थः, न तु निमित्तात्कर्मयोग इति सूत्रविहिता सप्तमीत्यर्थः; तत्र संयोग-समवायान्यतरात्मककर्मयोगस्य यमशासनेऽभावात्, तस्य दुष्कृतानु-भवफलत्वाभावाच्च, फलस्यैवात्र निमित्तपदेन ग्रहणात्, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ विनियोज्यत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वस्य सप्तम्यर्थतया चर्म-विशेष्यकतादृशेच्छाजन्यद्वीपिहननवानिति बोधात्; शासनविशेष्यक-तादृशेच्छाजन्यत्वस्य दुष्कृतानुभवे बाधात्॥

उक्तं च कैयटे—

"क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितं, यत्क्रियाप्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भः ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते, तस्य निमित्तस्य कर्मणा यदि संयो-गस्सम्बन्धः; तेन 'वेतनेन धान्यं लुनाति' इत्यत्र सप्तमी न भवति, वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्॥" —इति॥

यद्वा—संयमन इति निमित्तात्कर्मयोग इत्यनेनैव सप्तमी, यम-शासनस्य फलत्वाभावेऽपि तत्परिपालनस्य फलत्वाक्षतेः॥

"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
वालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥"—

इत्यत्रापि चर्मादेः फलत्वाभावेन तल्लाभस्यैव फलत्वात्। चर्मलाभेच्छाजन्यत्वस्य सप्तम्यन्तार्थत्ववत् शासनपरिपालनेच्छाजन्यत्वस्यापि तथात्वसम्भवात्। अयं दुष्कृतमनुभवत्वित्याकारकधर्मभूतज्ञानात्मकस्य यमशासनस्य विषयतायाः दुष्कृते सत्त्वेन कर्मयोगस्यापि सत्त्वात्, ज्ञानस्य द्रव्यत्वेन विषयतायाश्च संयोगरूपत्वेन संयोगात्मककर्मयोगस्यैव सम्भवात् ॥

के चित्तु—

संयमन इत्यस्य यमशासनविषये तत्पुर इत्यर्थः: अधिकरणे सप्तमी। 'संयमने यमशासने तत्प्रयुक्तयातना अनुभूय' इति भाष्यस्यापि—यमशासन इति शास्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट्, यमाज्ञाविषये संयमनीपत्तने यमप्रयुक्तयातना अनुभूयेति व्याख्यानसम्भवान्न विरोधः ॥ न च—यमपत्तने अनुभूयेत्यनुक्त्वा यमशासनविषयत्वेन पत्तनस्याभिधाने प्रयोजनाभाव इति—वाच्यम्; संयमनीपदस्य यमपत्तनेरूढिसत्त्वेऽप्यकारान्तसंयमनपदस्य तत्र रूढिविरहात्तथा व्याख्यानोपपत्तेः, 'प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इत्यादौ संयमनपदस्य शासने प्रयोगेण तत्र रूढिसद्भावात्। किं च नरकेषु दुष्कृतमनुभूय येषामारोहावरोहौ तत्र पत्तनाधिकरणकानुभवानन्तरकालीनत्वस्य बाधेनानिष्टादिकारिकर्तृकारोहावरोहत्वावच्छेदेन तादृशानुभवानन्तरकालीनत्वस्यान्वयोपपत्तये यमशासनविषयत्वेन पत्तननरकोभयसाधारणरूपेणाभिधानमुचितम्। एवमभिधानस्योक्तप्रयोजनञ्च तत्रापि तद्व्यापारादविरोध इति सूत्रकृतैव वक्ष्यते। किञ्च यमपत्तने अनुभूयेत्युक्ते तादृशानुभवे यमाज्ञाजन्यत्वं न लभ्यते, यमाज्ञाविषये अनुभूयेत्युक्तौ च यमशासनस्य धर्मिपारतन्त्र्येण जन्यतासम्बन्धेनानुभवे भानात्तज्जन्यत्वं लभ्यते, अतस्तल्लाभाय च तथाऽभिधानम्। एवञ्च—संयमन इति निमित्तसप्तमीति टीकायां निमित्तसप्तमीत्यस्य निमि

त्वसंसर्गकस्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रकारकबोधजनिका अधिकरण-सप्तमीत्यर्थः ॥

न च—यमशासनविषयत्वरूपयोगार्थतावच्छेदकरूपतत्पत्तनत्वरूप-रूढ्यर्थतावच्छेदकरूपाभ्यां पत्तनस्याधिकरणतया बोधेऽपि धर्मिपार-तन्त्र्येण शासनस्य जन्यतासम्बन्धेनानुभवे भानसम्भवात् रूढ्यर्थ-तावच्छेदकपरित्यागो भाष्ये किमर्थं कृतः—इति वाच्यम्; रूढ्यर्थता-वच्छेदकस्यापि भानाङ्गीकारे तादृशपत्तनाधिकरणकानुभवानन्तर-कालीनत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य विवक्षितस्य बाधापत्तेः। तथा च 'तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः' इति सूत्रावतरणिकाभाष्यम्—"ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिरत आह—'तत्रापी-त्यादि' इति। तथा च—रूढ्यर्थताऽवच्छेदकस्य घटकत्वाभिप्रायेण शङ्का, अघटकत्वाभिप्रायेण समाधानमिति बोध्यम् ॥ न चैवं—यमसदन-प्राप्तिवचनानि पुराणादिषु पठ्यन्ते, तन्निबन्धनेयमाशङ्केति टीका-विरोधः—इति वाच्यम्; तादृशपुराणवचनानां सत्त्वात् रूढ्यर्थस्य घटकत्वमावश्यकमिति शङ्कोपष्टम्भवर्णनपरत्वात् ॥

—इति वदन्ति ॥

ननु चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुत्या अनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहयोस्सिद्धावपि यमाज्ञाधीनदुःखानुभववत्त्वमसिद्धमिति शङ्कायामुक्तं—'तद्गतिदर्शनात्' इति। तच्छब्देन यमाज्ञाधीनदुष्कृ-तानुभवस्य परामर्शः, 'अयं लोको नास्ति न पर' इति मानी पुनः पुनर्व-शमापद्यते मे', 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानाम्' इत्यादिश्रुत्या तादृशानु-भवप्राप्तेस्सिद्धत्वात्; अयं लोको नास्ति न पर इति मानी—इहामुत्र चादृ-ष्टजन्यं सुखं नास्तीति मननशीलः, तादृशसुखार्थं विहितं कर्माकुर्वाण इति यावत्; पुनःपुनर्वशमापद्यते मे—पुनःपुनर्जन्मजरामरणादिप्राप्त्या मदाज्ञाविषयतां प्राप्नोतीत्यर्थात्; जनानां सङ्गमनं प्राप्यमित्यर्थः।

अत्र यद्यपि—अयमेव लोकः स्त्र्यन्नपानादिरूपोऽस्ति न परलोक इति मानीत्यर्थः एकनञ्घटितपाठमङ्गीकृत्य एवकारमध्याहृत्य परैर्व्याख्यातः, तथाऽपि नञ्द्वयघटितपाठस्यैव सर्वत्र सत्त्वेन प्रामाणिकत्वात् चकारमध्याहृत्य व्याख्यानमेव युक्तमित्यभिप्रेत्य टीकायामित्थं व्याख्यातम् ॥

ननु—उक्तश्रुत्या यमाज्ञाविषयत्वसिद्धावपि न तादृशानुभववत्त्वसिद्धिः। न च—यमाज्ञाविषयत्वस्य तज्जन्यदुःखानुभवव्याप्यत्वाद्धूमोऽस्तीति वाक्याद्वह्नेरिव मे वशमापद्यत इत्यनेनापि दुःखानुभववत्त्वस्याऽऽनुमानिकी सिद्धिस्सम्भवतीति—वाच्यम्; दुःखानुभवशून्येषु यमभटेष्वपि यमाज्ञाविषयत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्—**इत्याशङ्क्य**; अयं लोको नास्तीति दुरभिमानस्यानिष्टफलकथनाय प्रवृत्ते तद्वाक्ये कीर्त्यमानं यमवश्यत्वं दुःखानुभवोपधायकयमाज्ञाविषयत्वरूपमेव वक्तव्यं; केवलाज्ञाविषयत्वस्यानिष्टत्वाभावात्। तथा च—श्रुतिघटकवशपदस्य तादृशयमाज्ञाविषयत्वे लक्षणा समाश्रयणीयेति समाधानं मनसि निधाय तादृशलक्षणायास्तात्पर्यानुपपत्तिमूलिकायास्तादृशवशपदस्य तादृशानुभवोपधायकयमाज्ञाविषयत्वे तात्पर्यग्रहाधीनत्वात्तादृशतात्पर्यग्राहकमुपबृंहणमुदाहरति—

॥ सू॥ **स्मरन्ति च** ॥ ३ ॥ १ ॥ १४ ॥

अनिष्टादिकारिणामित्यनुवर्तते, पूर्वसूत्रात्तद्गतिमिति द्वितीयान्तं, पराशरादय इत्यध्याहार्यम्। अनिष्टादिकारिणां तादृशानुभवप्राप्तिं पराशरादयः स्मरन्तीत्यर्थः।

"अङ्गुल्यष्टभागोऽपि न सोऽस्ति द्विजसत्तम।
न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः॥"—

इति प्रकृत्य,

"सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल ।
आयुषोऽन्ते तदा यान्ति यातनास्तत्र चोदिताः ॥"—

इत्यादिना तादृशानुभवोपधायकाज्ञाविषयतास्मरणात् । एवञ्च—उक्तोपबृंहणानुरोधात् श्रुतिघटकवशपदस्यापि तादृशार्थपरत्वमावश्यकमिति भावः । यमवश्यतां स्मरन्तीति भाष्ये वश्यतापदमपि तादृशानुभवोपधायकवश्यतापरमिति न तद्विरोधः ॥ अत्र यद्यपि—सर्वे चैत इत्यादेरनिष्टादिकारिमात्रविषयत्वं न प्रतीयते, सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तत्वात्, तथाऽप्युत्तरत्र भगवद्भक्तानां यमविषयगमनाभावस्य प्रतिपादनात् तद्वचनस्यानिष्टादिकारिमात्रविषयत्वमावश्यकमित्याशयः ॥

॥ सू ॥ अपि सप्त ॥ ३ ॥ १ ॥ १५ ॥

अत्राप्यनिष्टादिकारिणामिति स्मरन्तीति तद्गतय इति चतुर्थ्यन्तं चानुवर्तते । अनिष्टादिकारिणां तादृशानुभवप्राप्तये सप्तनरकानपि स्मरन्तीत्यर्थः ॥

ननु—नरकादिप्राप्तिप्रतिपादकपुराणवचनानुसारात् वशमापद्यत इति श्रुतिघटकवशपदस्य तादृशानुभवप्रयोजकाज्ञाविषयत्वे लक्षणेति न युक्तं, यमसदनप्राप्तिप्रतिपादकवचनानुसारेण तत्सदनप्राप्तिफलिततद्भृत्यताप्रयोजकाज्ञाविषयत्वे लक्षणायाः विनिगमनाविरहेणापत्तेः, भाक्तं वा नात्मवित्त्वादिति सूत्रोक्तन्यायेन देवसदनं प्राप्तानां देवभृत्यत्ववत् यमसदनं प्राप्तानां तद्भृत्यत्वस्यावर्जनीयत्वात्, द्वयोरपि पुराणवचनयोः साङ्ख्यस्मृतिमन्वादिस्मृतिवत् न्यूनाधिकभावविरहेण वेदोपबृंहणत्वात्—इत्याशङ्क्य; तयोर्विरोधं परिहरति—

॥ सू ॥ तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३ ॥ १ ॥ १६ ॥

अत्रानिष्टादिकारिणामिति चरणादिति चानुवर्तते; तत्रापि—सप्त-नरकेष्वपि, अपिना यमसदनस्य समुच्चयः, तद्व्यापारात्—यमशासनात्; अनिष्टादिकारिणां चरणात्—गमनात्, अविरोधः—यमसदन-नरकप्राप्त्योः क्रमादविरोध इत्यर्थः। तथा च—तद्वचनयोरपि न विरोध इति भावः ॥

उक्तपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—

॥ सू ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥३॥१॥१७॥

अत्र उत्तरसूत्रात् तथा नेत्यनुवर्तते, देवयानपितृयाणे इत्यध्याहार्यं; तुशब्दस्सिद्धान्तद्योतनार्थः। तथा न—अनिष्टादिकारिणां चन्द्रगमनं नेत्यर्थः; इतिशब्दो हेत्वर्थे, यतो देवयानपितृयाणे विद्याकर्मणोः विद्याकर्मफलानुभवार्थे, फलानुभवार्थत्वरूपसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वात्। उक्तं च टीकायाम्—"सम्बन्धसामान्यविषया षष्ठी तादर्थ्यपर्यवसायिनी, तादर्थ्यं च तत्फलभोगार्थत्वम्"—इति। न च—षष्ठ्या जन्यत्वार्थकत्वमभ्युपगम्य विद्याकर्मजन्ये देवयानपितृयाणे इत्यर्थः कुतो नोक्तः—इति वाच्यम्; देवयानपितृयाणयोः विद्याकर्मजन्यत्वविरहात्, तद्गमनयोस्तज्जन्यत्वसम्भवेऽपि षष्ठ्यास्सम्बन्धसामान्यविषयत्वावश्यकत्वात्, देवयानपितृयाणगमनस्य विद्याकर्मव्यापारत्वबोधनाय फलभोगार्थत्वरूपसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वस्य युक्तत्वात्। एवं च—पितृयाणगमनं अनिष्टादिकार्यवृत्ति, कर्मजन्यत्वात्, यस्य यज्जन्यत्वं तस्य तच्छून्यावृत्तित्वमिति व्याप्तौ—विद्याशून्यावृत्तिविद्याजन्यदेवयानगमनस्य दृष्टान्तत्वमित्युक्तानुमानेनानिष्टादिकारिणां पितृयाणगमनाभावसिद्ध्या तद्घटकचन्द्रगमनाभावसिद्धिः ॥

ननु देवयानपितृयाणगमनयोः विद्याकर्मजन्यत्वासिद्ध्या साधनवैकल्यासिद्ध्योर्दुर्वारतेत्यत उक्तं प्रकृतत्वादिति; 'तद्य इत्थं विदुः ये

चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति देवयानवाक्ये विद्याविशिष्टस्य, 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति वाक्ये कर्मविशिष्टस्य च प्रकृतत्वादित्यर्थः; विशिष्टस्य प्रकृतत्वे च तस्यैव तच्छब्देन परामर्शात्, धनवान् सुखीत्यादाविव उद्देश्यतावच्छेदकीभूतविद्याकर्मणोर्मार्गप्राप्तौ जन्यतासम्बन्धेन भानात् देवयानपितृयाणगमनयोर्विद्याकर्मजन्यत्वसिद्धिरिति भावः। 'प्रकृता हि देवयाने विद्या पितृयाणे च कर्म' इति भाष्यं च विशेषणतया प्रकृतत्वपरमिति न तद्विरोधः॥

ननु—उक्तरीत्या अनिष्टादिकारिणां पितृयाणगमनाभावसिद्धावपि न चन्द्रगमनाभावसिद्धिः, मार्गान्तरेण चन्द्रगमनसम्भवात्; अन्यथा तेषां देहारम्भस्य पञ्चमाहुतिसापेक्षस्यानुपपत्तेरित्यत आह—

॥ सू ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३ ॥ १ ॥ १८ ॥

अत्र तथेत्यस्यावृत्तिः, तृतीये—अनिष्टादिकारिणि, तथा न—इष्टादिकारिसादृश्यं न; तादृशसादृश्यं च देहारम्भाय पञ्चमाहुतिसापेक्षत्वं, कुतः—तथोपलब्धेः; अथैतयोः पथोरिति श्रुत्या तृतीयस्थानशब्दितस्यानिष्टादिकारिणः स्वर्गाप्राप्तिवचनेन पञ्चमाहुत्यभावप्रतीतेरित्यर्थः। न चैवं—देहत्वावस्थां प्रति पञ्चमाहुतेः कारणत्वस्य इतितुपञ्चम्यामाहुताविति श्रुतिसिद्धस्यानुपपत्तिः, व्यभिचारादिति—वाच्यम्; अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकगर्भे निवेशात्॥

ननु—अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे गौरवं, पुरुषवचस इत्यत्र पुरुषपदस्य पञ्चमाहुत्यव्यवहितोत्तरदेहपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च; अतः इति तु पञ्चम्यामित्यादिश्रुतेर्देहत्वावस्थात्वावच्छिन्नं प्रति पञ्चमाहुतेः कारणत्वपरत्वमेव युक्तं, अथैतयोरिति श्रुतौ च पापकर्मणां सुखानुभवार्थस्वर्गप्राप्त्यभाव एवोच्यतां—इत्याशङ्क्य; पुरुषपदलक्षणायाः अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य चावश्यकतां सूचयितुमाह—

॥ सू ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३ ॥ १ ॥ १९ ॥

अत्रापि तथेति वर्तते, संयमने त्वनुभूयेत्यतः इतरेषामिति च पुण्यकर्मणामित्यर्थकं; इतरेषां पुण्यकर्मणां द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां, लोके—पुण्यफलभूतदेहे, लोकशब्दस्य तद्यथेह कर्मचितो लोक इत्यादाविव फलपरत्वात्; तथा स्मर्यते—पञ्चमाहुत्यनपेक्षा स्मर्यत इत्यर्थः। अत्रापिशब्द इतरेषामित्यस्यानुषक्तस्य पुण्यकर्मार्थत्वतात्पर्यग्राहकः। देहस्य लोकशब्देनाभिधानं प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थम्; 'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम्' इत्यादावशनिपदस्य वज्रायुधपरस्यापि शनिविरुद्धार्थव्यञ्जकत्ववदत्रापि लोकशब्दस्य पुण्यफलार्थकस्यापि प्रसिद्ध्यतिशयव्यञ्जकत्वसम्भवात्। देहान्वितस्य प्रसिद्ध्यतिशयरूपव्यङ्ग्यार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येण तथाशब्दार्थे पञ्चमाहुत्यनपेक्षायां भानमभिहितम्। उक्तञ्च टीकायाम्—'लोकशब्दः प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थः'—इति। वस्तुतः—इतरेषां पञ्चमाहुत्यनपेक्षा लोके स्मर्यत इत्यन्वयात् प्रसिद्धत्वसम्बन्धेन लोकवृत्तित्वस्य सप्तम्यन्तार्थस्य स्मृतावन्वय इति बोध्यम्। तथा च—अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं लक्षणाकल्पनं चावश्यकमिति भावः। एतेन—पञ्चाग्निविद्यायाः इष्टादिकारिविषयत्वस्य 'अश्रुतत्वादिति चेन्न' इति सूत्रसिद्धत्वात् पुण्यजन्यदेहत्वावस्थां प्रत्येव पञ्चमाहुतेः कारणत्वबोधनात् तत्र व्यभिचाराभावात् अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं लक्षणाकल्पनं चानावश्यकमिति—निरस्तम् ॥

ननु श्रुतिसिद्धार्थस्यातिप्रसिद्धयाऽपि स्मृत्या सङ्कोचो न युक्त इत्यत आह—

॥ सू ॥ दर्शनाच्च ॥ ३ ॥ १ ॥ २० ॥

अत्राप्यनिष्टादिकारिणामिति तथेति च वर्तते, 'तेषां खल्वेतेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति' इति श्रुत्या केषां चिदनिष्टादि-

कारिणां पञ्चमाहुत्यभावबोधनादित्यर्थः। यद्यपि तादृशश्रुतौ पञ्चमाहुत्यभावस्य न बोधः; तथाऽपि स्वेदजसङ्ग्रहायोद्भिज्जपदस्यायोनिजत्वावच्छिन्ने लक्षणाया आवश्यकत्वेन रेतोजन्यत्वाभावलाभात्पञ्चमाहुत्यभावस्य मानसो बोधो भवतीति भावः। तदेतदाह—

॥ सू ॥ **तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य** ॥ ३ ॥ १ ॥ २१ ॥

संशोकजस्य—स्वेदजस्य, तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन अयोनिजत्वावच्छिन्ने अजहत्स्वार्थलक्षणया ग्रहणमित्यर्थः। तथा च केवलपापकर्मणां चन्द्रगमनं नेति सिद्धम् ॥

॥ सू ॥ **तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः** ॥ ३ ॥ १ ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकरणे देवयानपितृयाणयोर्विद्याकर्मफलार्थत्वादनिष्टादिकारिणां विद्याकर्मफलाभावात् देवयानाभाववत् पितृयाणमपि नास्तीत्युक्तं, अस्मिन्नाधिकरणे शरीरस्य सुखदुःखभोगार्थत्वात् आकाशादिशरीरेणानुभोक्तव्यसुखाद्यभावात् आकाशादिशरीरकत्वं नास्तीति निरूप्यते। यद्वा—यथेतमनेवं चेति पितृयाणमार्गविषयविचारे प्रस्तुते प्रसङ्गात्तादृशमार्गस्यानिष्टादिकारिविषयत्वाभावं व्यवस्थाप्य पूर्वप्रस्तुतमार्गघटकाकाशादिभावो विचार्यत इति कृतात्यय इत्यधिकरणेन सङ्गतिः, पूर्वाधिकरणं तु प्रासङ्गिकमिति—बोध्यम्। अवरोहणप्रकारस्तावच्छ्रूयते—

> "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशं, आकाशाद्वायुं, वायुर्भूत्वा धूमो भवति, धूमो भूत्वा अभ्रं भवति, अभ्रं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति, त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयास्तिलमाषा जायन्ते" —इति ॥

अत्राकाशवायुपदयोस्तद्वृत्त्यसाधारणधर्मलाक्षणिकत्वमावश्यकं, वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवतीत्याद्युपरितनस्फुटतरभूयोवाक्यानुसारात्, तत्र वायुर्भूत्वेत्यादौ वाय्वादिवृत्त्य-

साधारणधर्मवत्त्वरूपवाय्वाद्यभेदस्य जीवे असम्भवात्। वाय्वादिपदस्य तच्छरीरार्थकत्वं स्वीकृत्य तच्छरीरकाभेदपरत्वमुपगम्यते वा, उत तत्सदृशपरत्वं स्वीकृत्य तत्सदृशाभेदपरत्वमुपगम्यत इति सन्देहः॥ तत्र पूर्वः पक्षः—वाय्वादिपदस्य तच्छरीरकार्थकत्वमेव युक्तं, तत्सदृशार्थकत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। एवं च—यथेतमाकाशमित्यत्राकाशपदमपि तच्छरीरकत्वे लाक्षणिकमित्यभ्युपगन्तव्यम्। न च—मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति क्विबन्तत्वे वर्षसादृश्यस्य बोधसम्भवेऽपि तच्छरीरकत्वस्याबोधात् तदनुरोधेन वाय्वादिपदस्यापि तत्सदृशार्थकत्वमेव युक्तमिति—वाच्यम्; जीवस्य वर्षशरीरकत्वेऽपि वर्षशरीरकजीवान्तरसादृश्यस्यैव प्रवर्षतीत्यनेन बोधनसम्भवात्। न च—जीवस्याकाशादिशरीरानुभाव्यसुखदुःखाद्यभावात् तद्वाक्यस्याकाशादिशरीरकत्वप्राप्तिपरत्वं न सम्भवतीति—वाच्यम्; श्रुतार्थोपपत्तये प्रयोजनस्यापि कल्पनीयत्वात्, अन्यथा भूतानां सर्वत्र सुलभत्वात्, प्रयोजनाभावात् भूतपरिष्वक्तगमनस्यापि अकल्पनप्रसङ्गात्; एवं 'तानि परे तथा ह्याह' इत्यत्र प्रयतां परमात्मसम्पत्तौ प्रयोजनाभावात् तेजः परस्यां देवतायामिति श्रुतौ परमात्मसम्पत्तिर्न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्रमाणानुरोधेन प्रयोजनस्य कल्पनीयत्वात् न प्रमाणप्रतिपन्नार्थत्याग इति सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतिप्रसङ्गात्; तस्मात् श्रुत्यनुरोधादाकाशादिशरीरकत्वे सिद्धे तत्फलभूतसुखभोगादिकमपि कल्पनीयमिति॥

राद्धान्तस्तु—

आकाशादिभावस्तत्सादृश्यापत्तिरेव, न तु तच्छरीरकत्वम्; प्रयोजनाभावात्, आकाशाद्यभिमानिदेवतानामेवाकाशादिशरीरजन्यसुखादिभोगवत्त्वेनावरोहतामनुशयिनां तज्जन्यभोगासम्भवेन प्रयोजनकल्पनाया असम्भवात्। न च--अवरोहतामेव तदभिमानिदेवतात्व-

मपि कल्पनीयमिति--वाच्यम्; सर्गाद्यकालमारभ्याप्रलयं अनुश-यिभ्योऽन्यासामाकाशाद्यभिमानिदेवतानां कृत्स्नत्वेन प्रतिक्षणमवरो-हतामनुशयिनां तथात्वकल्पनायोगात्, एकस्मिन् शरीरे युगपद्भो-क्तृद्वयसमावेशाङ्गीकारे यदैकस्य भोजनादाविच्छा तद्दशाया-मन्यस्य शयनादीच्छासम्भवेन परस्परविरोधेन भोगानुत्पादस्यैव प्रसङ्गात्; तस्मात्प्रयोजनकल्पनासम्भवाच्च तच्छरीरकत्वसम्भवः। किञ्च--वर्षशरीरकस्यापि वर्षशरीरकजीवान्तरसादृश्यपरत्वं प्रवर्ष-तीत्यस्य न सम्भवति, हंसेऽपि हंसान्तरकर्तृकाचारसदृशाचारमादाय हंसो हंसतीत्यस्यापत्तेः। अतः आचारे भेदधर्मवत्त्वैतदुभयरूपसादृश्ये आचारे च खण्डशः क्विप्प्रत्ययस्य शक्तिः; तत्र प्रथमाचारे हंसस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वयः, हंसान्विताचारस्य भेदे हंसकर्तृकाचारत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन आधेयतासम्बन्धेन च धर्मेऽन्वयात्तयोश्च द्वितीयाचारेऽन्वयाद्धंसकर्तृकाचारत्वावच्छिन्नभिन्नतद्वृत्तिधर्मवदाचारा-श्रयत्वस्य हंसे बाधात् हंसो हंसतीत्यादिप्रयोगाभाववत् वर्षशरीर-केऽपि वर्षशरीरककर्तृकाचारत्वावच्छिन्नभेदघटितस्य वर्षशरीरककर्तृ-काचारसदृशाचारस्य वर्षशरीरके बाधादवरोहतां वर्षशरीरकत्वे प्रवर्षतीत्यस्यानुपपत्तिः। अतोऽवरोहतामाकाशादिशरीरकत्वासम्भ-वादाकाशादिभावस्तत्सादृश्यापत्तिरेव॥ तथा च--अथैतमेवाध्वान-मित्यादेरयमर्थः। अथ--अनन्तरं, एतमेव--धूममार्गं, यथेतं--यथा-गतं, पुनर्निवर्तन्ते; धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोका-काशक्रमेण गमनात्तेनैव क्रमेणावरोहणे प्राप्ते तत्र विशेषमाह--आकाशं, आकाशाद्वायुम्; यथा आकाशाच्चन्द्रमसमभिसम्भवन्ति, एवं चन्द्रमस आकाशमभिसम्भवन्तीत्यारोहावरोहयोराकाशाभि-सम्भवोऽविशिष्ट इत्यर्थः। आकाशाभिसम्भवो हि आकाशसादृश्यं, या आपश्चन्द्रमण्डले शरीरमारब्धवत्यः तासां कर्मक्षये द्रवीभूताना-

आकाशगतानां भेदकाकारप्रहाणेनाकाशसादृश्ये तच्छरीरकाणां जीवानामप्याकाशशरीरकसादृश्यसम्भवात्तासां चापां इतश्चामुतश्च नीयमानानां वायुसादृश्ये तच्छरीरकजीवानामपि वायुशरीरकजीव-सादृश्यापत्तेः ; इत्थं च—वायुर्भवतीत्यस्य तादृशसूक्ष्मशरीरको जीवो वायुशरीरकसदृशो भवतीत्यर्थः । अपो बिभर्तीत्यभ्रमिति व्युत्पत्त्या अभ्रशब्देन जलधारणावस्थस्य मिहसेचन इति धातुनिष्पन्नेन मेघशब्देन वर्षोन्मुखत्वावस्थापन्नस्य प्रतिपादनान्न पौनरुक्त्यं ; पौन-रुक्त्यं हि न पूर्वप्रतिपन्नार्थप्रतिपादकत्वं, तथा सति 'इन्द्रो महेन्द्र-स्सुरनायको वा' इत्यादौ रूढ्यर्थमादाय तदापत्तेः ; किन्तु पूर्वाप्रति-पन्नार्थाप्रतिपादकत्वं तद्वाच्यमिति पूर्वाप्रतिपन्नस्य योगार्थस्याधिकस्य बोधात्तदापत्त्यसम्भव इति ॥

सूत्रार्थस्तु—अत्र कृतात्ययेऽनुशयवानित्यत अनुशयवत इति षष्ठ्यन्तं, संयमन इत्यतस्तद्गतिरिति प्रथमान्तमनुवर्तते ; अनुशयवतः—जीवस्य, तद्गतिः—आकाशादिप्राप्तिः, तत्स्वाभाव्यापत्तिरूपैव—आका-शादिसादृश्यापत्तिरूपैव, न तु तच्छरीरकत्वरूपेत्यर्थः ; उपपत्तेः—आकाशादिजन्यसुखदुःखभोगाभावोपपत्तेः । तथा चावरोहन् जीवः आकाशादिशरीरकत्वाभाववान्, आकाशादिजन्यभोगाभाववत्त्वे सति कर्मवत्त्वात्, यत्र यज्जन्यभोगाभाववत्त्वे सति कर्मवत्त्वं तत्र तच्छरीर-कत्वाभाव इति व्याप्तिः । अत्र घटादिजन्यभोगाभाववति तच्छरीरके परमात्मनि व्यभिचारवारणाय कर्मवत्त्वनिवेशः ॥

॥ सू ॥ **नातिचिरेण विशेषात्** ॥ ३ ॥ १ ॥ २३ ॥

व्रीह्यादिप्राप्तिप्रागभावकालावच्छिन्ना आकाशादिसादृश्यापत्तिरूपा आकाशादिप्राप्तिः किमतिचिरकालावच्छिन्ना नेति संशयः । अत्र—विधिकोटिस्सामानाधिकरण्येन, निषेधकोटिरवच्छेदकावच्छेदेन ॥ अत्र पूर्वपक्षः—आकाशादिप्राप्तिः अतिचिरकालावच्छिन्नापि सम्भवति,

नियमहेत्वभावात् । न च–अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति व्रीह्यादिभावविषयश्रुत्या व्रीह्यादिविभागजनकनिष्क्रमणे दुरित्यनेन चिरकालीनत्वरूपकृच्छ्रत्वस्याभिधानात्, तत्पूर्वकालीनाकाशादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वाभावः प्रतीयते–इति वाच्यम्; अतो वै खल्वित्यादिवाक्यं हि व्रीह्यादिषु न चिरावस्थानविधायकं, आकाशादिप्राप्ताविवानियमतश्चिरकालीनत्वस्य व्रीह्यादिप्राप्तावपि प्राप्तत्वात्; किन्तु व्रीह्यादिप्राप्तेः चिरकालावच्छिन्नत्वनियमविधायकं तद्वाक्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च व्रीह्यादिप्राप्तौ चिरावच्छिन्नत्वनियमबलात् आकाशादिप्राप्तौ तादृशानियमव्यावृत्तिप्रतीतावपि आकाशादिप्राप्तौ सामानाधिकरण्येनानियमतः प्राप्तस्य चिरकालावच्छिन्नत्वस्य न व्यावृत्तिसिद्धिः; किञ्च निरप्रेत्युपसर्गद्वयपूर्वकपतॢधातोः भावल्युडन्तस्य सिद्धे दुर्निष्प्रपतनमिति रूपे तत्र च छान्दसे नकारस्य रेफादेशे दुर्निष्प्रपतरमिति सिध्यति; तदर्थे च उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारे दुरित्यनेन दुःखजनकत्वरूपस्य चिरकालीनत्वरूपस्य वा कृच्छ्रत्वस्य बोधेऽपि व्रीह्यादिप्राप्तौ तदबोधात् तत्पूर्वाकाशादिप्राप्तावचिरकालीनत्वस्य प्रतीतिस्सुतरां न सम्भवति; उत्तरदेशस्यापि धात्वर्थप्रविष्टत्वाच्च न गम्यादेरिव सकर्मकता ॥

एतेन–दुर्निष्प्रपतरमिति शब्दो न ल्युडन्तो वर्णविकारवान्, अपि तु खलन्ताद्दुर्निष्प्रपतशब्दादातिशायिनिके तरप्रत्यये छान्दसे तशब्दलोपे दुर्निष्प्रपतरमिति रूपं, ततश्चातिशयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां प्रागनुक्रान्ताकाशादीनां बुद्धिसन्निधानात् प्रतियोगित्वेनान्वयः स्यात्; ततश्च व्रीह्यादिष्वाकाशाद्यपेक्षया चिरावस्थानोक्त्या आकाशादिष्ववस्थानस्य तदपेक्षया अल्पकालत्वपर्यवसानात् समीहितसिद्धिरिति–**निरस्तम्** । व्रीह्यादिविभागजनकनिष्क्रमणे तरपा अतिशयस्य प्रतीतावपि व्रीह्याद्यवस्थाने तदप्रतीत्या अवस्थानस्य चिर-

कालीनत्वासिद्धेः; बलवत्तर इत्यादौ तरपा बले अतिशयप्रतीतावपि बलतरमित्यादौ तदप्रतीत्या तरपो विशेषणगतातिशयबोधकत्व-स्वाभाव्येन दुर्निष्प्रपतरमित्यादौ निष्क्रमणस्य विशेष्यत्वेन तत्रा-तिशयबोधानिर्वाहाच्च ॥

न च—दुरुपपदात् पत्लृधातोः कर्त्रर्थे डप्रत्यये सति दुर्निष्प्रपत-मिति रूपसिद्धौ ततस्तरप्प्रत्यये दुर्निष्प्रपततरमिति रूपसिद्धिः, तथा च विशेषणीभूतनिष्क्रमणे तरपा अतिशयबोधसम्भवः, भूमो भवतीत्या-द्युपक्रमानुरोधात्, पुंस्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि तद्भूय एव भवतीत्युत्तर-वाक्ये स इत्यध्याहृततच्छब्दार्थे इष्टादिकारिणि नपुंसकतच्छब्देन रेत-स्सिग्योगी भवतीत्यर्थप्रतीतेः, तथाऽत्रापि नपुंसकलिङ्गोपपत्तिरिति—वाच्यम्; जनेरुपपदान्तरयोगे डप्रत्ययविधानसत्त्वेऽपि पत्लृधातोस्तद-नुशासनविरहात्। न च—डप्रत्ययविधायकसूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यधात्वन्तरेभ्योऽपि डप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात् दृशिग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति वृत्तावुक्तत्वात् पत्लृधातोरपि तत्सिद्धि-सम्भव इति--वाच्यम्; क्लिष्टकल्पनाप्रसङ्गात्। तस्मादाकाशादि-प्राप्तिरनियमेन चिरकालावच्छिन्नाऽपि सम्भवतीति ॥

राद्धान्तस्तु—आकाशादिप्राप्तिः नातिचिरकालावच्छिन्ना; 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इत्यनेन तथा बोधनात्, निष्प्रपतर-मित्यनेनातिकृच्छ्रनिष्क्रमणप्रतीतेः, खलन्ताद्दुर्निष्प्रपतशब्दात्तर-प्प्रत्यये तकारलोपेनोक्तरूपसिद्धेः, तरबर्थातिशयस्य विशेषणीभूत-कृच्छ्रत्वे बोधादतिकृच्छ्रत्वसिद्धेः। अत इति पञ्चम्यन्तार्थव्रीह्यादि-विभागजनकत्वान्विते उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाररूपनिष्क्रमणे अति-कृच्छ्रत्वं हि चिरावस्थानोत्तरकालीनत्वमेव, नरकान्निर्गमनमतिसङ्कट-मित्यादौ चिरावस्थानोत्तरकालीनत्वरूपसङ्कटत्वस्यैव बोधात्, वै-शब्दस्यैवकारसमानार्थकत्वेन चैत्रस्यैवेदं धनमित्यादौ धने चैत्रान्य-

निरूपितस्वत्वाभाववचैत्रनिरूपितस्वत्वयोर्बाधवत् अतिकृच्छ्रनिष्क्रमणे व्रीह्यादिविभागजनकत्वतदन्यविभागजनकत्वाभावयोर्बोधात्, चिरावस्थानोत्तरकालीननिर्गमने आकाशादिविभागजनकत्वाभावसिद्ध्या आकाशादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वाभावलाभात् ॥

सूत्रार्थस्तु—अत्रेष्टादिकारिणामिति तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति च वर्तते, इष्टादिकारिणां आकाशादिसादृश्यापत्तिरूपतत्प्राप्तिश्चिरकालावच्छिन्नभिन्ना, अतो वै खल्वितिश्रुत्या व्रीह्यादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वस्याकाशादिप्राप्तौ तदभावरूपविशेषस्य च सिद्धेरिति ।

॥ सू ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २४ ॥

अवरोहतां जीवानां व्रीह्यादिभावस्तावच्छ्रूयते—'मेघो भूत्वा प्रवर्षति, त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते'—इति ॥

अत्र संशयः—किं व्रीह्यादिभावो व्रीह्यादिशरीरकत्वं, उत जीवान्तराधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रमिति ॥ अत्र पूर्वपक्षः—व्रीह्यादिशरीरकत्वमेव व्रीह्यादिभावः, त इह व्रीहियवा जायन्त इति व्रीह्यादिशरीरकत्वविशिष्टनिष्ठोत्पत्तिमत्त्वश्रवणात्, विशिष्टनिष्ठोत्पत्तिश्च विशिष्टाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्ध एव । न च—इष्टादिकारिणां व्रीह्यादिशरीरप्राप्तिप्रयोजककर्माभावात् न तच्छरीरकत्वसम्भवः, त इहेत्यादिश्रुतौ च व्रीह्यादिपदं तत्संश्लिष्टपरमिति—वाच्यम्; तथा सति लक्षणाप्रसङ्गात्, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपयागस्य हिंसाङ्गकत्वेन यागात्पुण्योत्पत्तिवद्धिंसया पापस्याप्यवर्जनीयतया तादृशपापस्यैव व्रीह्यादिभावहेतुत्वाच्च, 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः' इति स्मृत्या कायिकव्यापारजन्यपापस्य स्थावरभावहेतुतासिद्धेश्च । न च—मरणावच्छिन्नव्यापाररूपहिंसायाः स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पापजनकतया तेन सम्बन्धेन हिंसायाश्शमितृ-

निष्ठत्वेऽपि यजमाननिष्ठत्वाभावादिष्टादिकारिणां न पापसम्भव इति—वाच्यम्; ऋत्विक्कर्तृकक्रियाणां यजमाने पुण्यजनकत्वोपपत्तये स्वानुकूलकृतिमत्त्वस्वानुकूलकृतिप्रयोजकार्त्विज्यवरणकर्तृत्वान्यतरसम्बन्धेन विहितनिषिद्धक्रिययोः पुण्यपापहेतुत्वस्यावश्यकतया शमितृकर्तृकहिंसायाः शमितरीव यजमानेऽपि पापजनकत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च—न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति निषेधस्य हिंसात्वावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्वे 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति श्रुतिबोधितस्याग्नीषोमीयहिंसायां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बाधापत्तिः, अतो न हिंस्यादित्यादेर्विहितहिंसातिरिक्तहिंसात्वावच्छेदेनैव बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्वं वाच्यम्, उत्सर्गापवादन्यायात्; तथा च यागीयहिंसातिरिक्तहिंसाया एव पापजनकतया नेष्टादिकारिषु पापसम्भव इति-वाच्यम्; अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यस्य यागविधायकत्वेन हिंसाविधायकत्वाभावात्, आङ्पूर्वकलभधातोर्यागे लाक्षणिकत्वात्, उत्सर्गापवादन्यायाप्रवृत्तेः, व्याप्यधर्मावच्छिन्नविधिव्यापकधर्मावच्छिन्ननिषेधस्थल एव तत्प्रवृत्तेः ॥

न च—आलभेतेत्यस्य हिंसापूर्वकत्वविशिष्टयागे लक्षणाङ्गीकारेण विशिष्टविधिस्वीकारात् हिंसाया अपि विधेयत्वमुपपद्यत इति-वाच्यम्; तथा सति अग्नीषोमीयपशुकर्मकत्वस्य धात्वर्थैकदेशहिंसायामन्वयासम्भवेन याग एवान्वयस्य वाच्यतया हिंसासामान्यस्यैव विधानापत्त्या विहितहिंसातिरिक्तहिंसाया एवाप्रसिद्ध्यापत्तेः, हिंसायामेव कथञ्चिदन्वयाभ्युपगमे चाग्नीषोमीयपशुकर्मकयागस्यालाभापत्तेः, विशिष्टे लक्षणाया असम्भवात्। अत एव मीमांसकैरालभेतेत्यस्य केवलयागे लक्षणा स्वीकृता ॥

उक्तञ्च भाट्टरहस्ये—

"धात्वर्थश्च क्वचिच्छक्यार्थ एव भावनायां प्रकारः, यथा यजेतेत्यादौ; क्वचित्तु लक्ष्यार्थः, यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ। यागो लक्ष्यार्थोऽपि क्वचिच्छक्यार्थयुक्तः, यथा प्रष्ठैरुपतिष्ठत इत्यादावात्मनेपदानुरोधेन समीपस्थितिरूपशक्यार्थविशिष्टमभिधानम् ॥" —इति ॥

न च-हिंसापूर्वकयाग एव लक्षणाऽस्तु। अग्नीषोमीयं पशुमित्यस्य चोभयत्रान्वयान्नानुपपत्तिरिति- वाच्यम् । आलभेतेत्यस्य विशिष्टे लक्षणामुपगम्य विशिष्टस्य विधेयत्वाङ्गीकारे माहिंस्यादित्यत्र हिंसिधातोः विहितहिंसातिरिक्तहिंसायां लक्षणापत्त्या गौरवात्तदपेक्षया आलभेतेत्यस्य केवलयागे लक्षणाङ्गीकारस्यैव युक्तत्वात्, तत्कल्पे हिंसिधातोर्लक्षणाविरहात् । किं च--विशिष्टे विशेषणान्वयो हि विशेष्यविशेषणयोरन्वयाबाधस्थल एव, न तु विशेषणे तद्बाधे, अनित्यो घट इत्यादौ विशेषणे अनित्यत्वानन्वयात् । प्रकृते हिंसायां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविध्यर्थस्य नान्वयसम्भवः, न हिंस्यादिति निषेधेनैतदभावबोधनेन बाधात् । न च--न हिंस्यादित्यस्य विहिताहिंसातिरिक्तहिंसाया अनिष्टसाधनत्वबोधकत्वान्न दोष इति—वाच्यम्; तथा सत्यन्योन्याश्रयापत्तेः, अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यस्य विशिष्टविधित्वे न हिंस्यादित्यस्य विहितातिरिक्तविषयत्वसिद्धिः। तस्य विहितातिरिक्तविषयत्वसिद्धौ विशेषणान्वयाबाधेन विशिष्टविषयत्वसिद्धिरिति ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
यावत्संपादितः
श्रीभाष्यभावाङ्कुरः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण

प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्यं रू. २—०—०

॥ श्रीः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमः

भव्योल्लासाय भूयाद्विनमदमरराड्दिव्यकोटीरकोटी-
रत्नाग्रचप्रलमुक्तामणिगणविलसत्कान्तिकिञ्जल्कजुष्टम् ।
पादाब्जं श्रव्यनव्येतरफणितिसतीदिव्यसीमन्तसीमा-
सन्धार्यं श्रीपतेश्श्रीयदुशिखरिशिखारत्नदीपस्य विष्णोः ॥१॥

चिरन्तनसरस्वतीचिकुरमल्लिकातल्लज-
प्रफुल्लनवमञ्जरीप्रविगलन्मधूलीझरी ।
कला कलयतां मुदं कमलनेत्रवक्षस्स्थली-
कषोपलतटीकनत्कनकरेखिका काचन ॥२॥

पूर्वाचार्यपरम्परां प्रतिपदं वन्दे मुकुन्दे रतां
यस्याः प्राथमिको रमाप्रियसखो नाथादयो मध्यमाः ।
श्रीमच्छिङ्गलदेशिकस्तु चरमो येनाहमध्यापितः
शास्त्रं यत्पदसंश्रयात्प्रकथनो यद्दैवतो यत्सुतः ॥३॥

जयन्तु जगतां श्लाघ्या जराजन्मनिरासकाः ।
पुरन्दरस्य यमिनां पदपङ्कजरेणवः ॥४॥

शेषार्यवंशवार्धीन्दुरनन्ताचार्यकोविदः ।
करोति विदुषां प्रीत्यै सुदर्शनसुरद्रुमम् ॥५॥

रङ्गाचार्यमनीषिणां निवसतां गोवर्धने वर्धने
प्राज्ञानां करुणावशाद्विलसितामाज्ञां पुरस्कुर्वता ।
मन्दोदीरितफल्गुदूषणवचोनिर्मूलनेच्छावता
ग्रन्थोऽयं रचितः फलं च गमितः श्रीपार्थसूतार्पणात् ॥६॥

इह तावत्प्रत्यक्षानुमानशब्दैस्तप्तमुद्राधारणस्य धर्मत्वं व्यवस्थाप्यते ॥

तत्र तप्तमुद्राधारणस्य धर्मत्वग्राहकं प्रत्यक्षं नेन्द्रियजन्यं, तादृशस्य प्रत्यक्षस्य धर्मत्वाविषयकत्वात् । किन्त्वीश्वरयोगिप्रभृतीनां प्रत्यक्षं, अस्मदादीनामपि तप्तमुद्राधारणांशे लौकिकं धर्मत्वांशेऽलौकिकं प्रत्यक्षं च, तद्ग्राहकम् ॥

न च—तादृशालौकिकप्रत्यक्षस्य श्रुतिस्मृत्यादिजन्यशाब्दबोध-गृहीतग्राहितया न प्रामाण्यसम्भवः, अज्ञाताबाधितार्थग्राहिताया एव प्रामाण्यरूपत्वादिति—वाच्यम्; तथा सति स्मृत्यादीनामप्य-प्रामाण्यापत्तेः। एवं—तप्तमुद्राधारणं धर्मः, अलौकिकाविगीतशिष्टाचार-विषयत्वात्, दर्शादिवत्——इत्यनुमानं च तद्ग्राहकम् ॥

यत्तु—तप्तचक्रादिधारणं धर्म इत्यत्र न प्रत्यक्षं प्रमाणं, धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वात्; नाप्यनुमानं, श्रुत्यनुपजीविनोऽनुमानस्य धर्म-प्रमाणत्वायोगात्—इति ॥

अत्रोच्यते ॥ तप्तचक्रादिधारणविशेष्यकधर्मत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वा-वच्छेदेन प्रमात्वाभावस्साध्यते, उत प्रमात्मकप्रत्यक्षसामान्ये तद्विशे-ष्यकतत्प्रकारकत्वाभावः, प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन चक्रादिधारणनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपितधर्मत्वनिष्ठप्रमान्यनिरूपितप्रकारताकत्वाभावो वा?

नाद्यः—तादृशप्रत्यक्षस्य भवन्मतेऽसिद्धत्वेन पक्षस्योभयवाद्यसिद्धत्वापत्तेः । भ्रमात्मकतादृशप्रत्यक्षस्य प्रसिद्धावपि न निस्तारः; तादृशप्रत्यक्षस्यापि धर्मितावच्छेदकाद्यंशे प्रमात्वसम्भवेन प्रमात्वसामान्याभावसाधने बाधात्, धर्मत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितधर्मत्वप्रकारताकत्वाभावसाधनेऽपि तप्तमुद्राधारणं सन्ध्यावन्दनं च धर्म इति समूहालम्बनप्रत्यक्षे बाधात् । सामानाधिकरण्येन साध्यतास्वीकारे च तादृशप्रत्यक्षसामान्यस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः; सामानाधिकरण्येन प्रमात्वाभावसिद्धावपि प्रत्यक्षविशेषस्य प्रामाण्यसम्भवाविरोधात्, धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वादिति हेत्वसङ्गतेश्च, तप्तचक्रादिधारणनिष्ठधर्मत्वस्य प्रमात्मकप्रत्यक्षागोचरत्वादितिहेत्वर्थत्वे च साध्याविशेषात् ॥

न द्वितीयः—अन्यांशे प्रमात्मकप्रत्यक्षे बाधात् तदंशे प्रमात्मकप्रत्यक्षस्य चाप्रसिद्धेः, महानसीयवह्निमति वह्न्यभावसाधनवत्तदंशे प्रमात्मकप्रत्यक्षे तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वाभावसाधनासम्भवात् भ्रमान्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽप्यन्यांशे भ्रमात्मकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः ॥

नापि तृतीयः—ईश्वरयोगिप्रत्यक्षादौ बाधात्, इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽप्यन्यांशे लौकिकप्रत्यक्षमादाय बाधात् अलौकिकान्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽन्यांशेऽलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः । तदंशे अलौकिकान्यत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः, तदंशे लौकिकालौकिकोभयात्मकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणात् ॥

न च—ईश्वरयोगिप्रत्यक्षादेस्तप्तमुद्राधारणांशे धर्मत्वावगाहित्वस्य अस्माभिरनभ्युपगमान्न दोषः; प्रतिवादिरीत्या बाधस्य दोषत्वे अनुमानमात्रोच्छेदादिति—वाच्यम् । एवमपि साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वार-

त्वात्, तादृशभ्रमान्यनिरूपितप्रकारताया अप्रसिद्धत्वात् ; प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन तत्साधने च सिद्धसाधनं ; धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वादिति हेतुरप्ययुक्तः, व्यधिकरणत्वात् । धर्मत्वाविषयकत्वादिति हेतुकरणेऽपि प्रतिवादिरीत्या असिद्धिः ; तप्तमुद्राधारणगतधर्मत्वं प्रत्यक्षग्राह्यमिति वदन्तं प्रत्येवानुमानप्रयोगात् तादृशधर्मत्वस्य प्रत्यक्षग्राह्यतामनभ्युपगच्छन्तं प्रत्यनुमानप्रयोगे त्वनुमानवैफल्यात् सिषाधयिषया न्यायप्रयोगस्य चासाम्प्रदायिकत्वात् । नापीत्याद्यप्ययुक्तं ; अनुमानप्रामाण्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्, अनुमानविशेषस्य प्रमाणत्वाभावेन तत्सामान्यस्य प्रमाणत्वाभावसाधनायोगाच्च ॥ न च—श्रुतेरभावस्य वक्ष्यमाणतया तदुपजीव्यनुमानस्यासम्भवात्, तदनुपजीव्यनुमानस्य च प्रमाणत्वायोगादनुमानसामान्यस्य तदंशेऽप्रामाण्यं युक्तमिति—वाच्यम् ; वक्ष्यमाणरीत्या श्रुतेरभावस्यासिद्धेः ॥ न च श्रुतिसद्भावेऽपि तदुपजीव्यनुमानस्यानुवादित्वादप्रामाण्यमिति वाच्यम् ; तथा सति स्मृत्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तेः ॥ —इति ॥

एवमेव प्रत्यक्षानुमानादिपदानां कारणपरत्वेऽप्युक्तरीत्यैव दोषो बोध्य इति दिक् ॥

तत्र प्रमाणभूतशब्दस्तावत् श्रुतिस्मृतिपुराणपाञ्चरात्राणि । तत्र श्रुतिरपि पठ्यमानश्रुतिः खिलश्रुतिश्चेति द्विविधा । तत्र पठ्यमानश्रुतिः प्रथममुदाह्रियते ॥

शतपथे तावत्—

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच— परं ब्रह्मेत्येको देवो विश्वतश्चक्षुरुत विश्वात्मा विश्वतोबाहुरुत एष पुरुषोऽन्तर्यामोऽन्तर्यामिस्स विश्वतोमुखस्सर्वात्मा विश्वतस्पादिति । नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायत इति । सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः । पुरुषोऽन्तर्यामोऽ

न्तर्यामः । स आदित्यतेजो भवति, स आदित्यलोको भवति, स विष्णुरेव भवति, स विष्णुलोको भवति । तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यग्निहोत्रमेव लोको भवत्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्तस्माद्विरेखं भवति । भूःस्वयम्भूर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—ज्ञानं वै पुरुषो ब्रह्मणो जायते ब्राह्मणो भवति, वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिर्जमदग्निर्विश्वामित्रोऽयं व्यासः पाराशर्यस्सनकादयो देवास्स ब्रह्मलोको भवति, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति स विष्णुलोको भवति सोऽनन्तलोको भवति स पुण्यलोको भवति स वै पुण्यो भवति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—आदित्यः पुरुषस्स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठितश्चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रति तिष्ठति, प्रजया पशुभिरस्मिन् लोकेऽमृतत्वमेति पापं हरति, सुदर्शनं धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रं द्विरेखं भवति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं नारायणं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं विष्णुरेव भवति तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनःपप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—इदं वै तत्पुरुषस्य परायणो भवति तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं वै भरद्वाजः, इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकाश्यपा वयमेव वसिष्ठोऽयं काश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते तद्यदत्ति

तस्यैतस्य सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति स विष्णुरेव भवति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनःपप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र पुरुषस्य नाभिः, ब्रह्मणो जायत इति । देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्स्वर्गं लोकमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्त्यग्निना वै होत्रा तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्तस्मात् द्विरेखं भवति पुनरागमनं न याति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ * ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच—विष्णुरिन्द्रो वै देवा इन्द्रो वै नारायणान्नु जायते, किंदैवतोऽस्यां विष्णुदेवत इति, स विष्णुः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति....रूपाणि पश्यति, कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति, हृदय इति होवाच, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच—परमपुरुषो वै देवा मनो वै ब्रह्म मनोऽनन्तानन्तलोके निवसाति तप्तं चक्रं द्विभुजेधार्यमिति ब्राह्मणास्तद्वहन्त्यग्निना वै होत्रा तप्तं तनुरित्यापोऽन्तरिक्षं समुद्रं गच्छन्त्यथापो देवास्समुद्रं गच्छन्ति यथाह वै देवा ब्राह्मणाः केशवं प्रति गच्छन्ति ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच—पुरुषश्चन्द्रमस्यादित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादित्यान्तःपुरुषस्य देवस्य देवनादिगुणयुक्तस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नेति ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते मनो वै कामं मनोऽनन्ता मनो वै ब्रह्म मनो वै विष्णुरिति ब्राह्मणा धारयन्त्यूर्ध्वपुण्ड्रं द्विरेखं भवति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच–सर्वं तदिदं सर्वात्मनः परायणं नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणमिति देवो भूत्वा देवासः पितरो विदुरित्यात्मा गुहायां निहितोऽस्य इत्यन्तर्यामो मघवन् मादयस्व स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि त्वां कुतोऽसीति ब्रह्मणेति होवाच, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥"

—इति ॥

त्रिष्वपि वेदेषु—"पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते, प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः, अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते, श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥" — इति ॥

यजुषि काठके–"चरणं पवित्रं विततं पुराणं, येन पूतस्तरति दुष्कृतानि, तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः, अति पाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्, ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्, अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं, चरणं नो लोके सुधितां दधातु ॥"—इति ॥

ऋचि साम्नि च–"चमूषच्छ्येनश्शकुनो भिभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स-आयुधानि बिभ्रत् । अपामूर्मिं स च मानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥" —इति ॥

तत्र पवित्रं त इतिश्रुतेरयमर्थः ॥ ब्रह्मणः–चतुर्मुखस्य । पते–नियामक; चेष्टासामान्यप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वं तन्निष्ठस्वत्वनिरूपकत्वं वा तत्पतित्वं । प्रभुः–चेष्टासामान्यप्रयोजकसङ्कल्पाश्रयस्त्वं । विश्वतः–विश्वस्य, सार्वविभक्तिकस्तासिः । सर्वेषां गात्राणि पर्येषि–व्याप्नोषि, अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे; गात्रत्वव्यापकसंयोगानुकूलव्यापाराश्रय इति यावत् । ते–व्यापकस्य तव ; पवित्रं विततं–अग्निसन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वसम्बन्धेनाऽऽस्तिकजनसामान्यनिष्ठं ॥ तथा च–स्वीयान्तर्यामिरूपवत्तासम्बन्धेन गात्रत्वव्यापकस्य तव चक्रं उक्तसम्बन्धेन योगाप्रयोज्यास्तिक जनगात्रत्वव्यापकामित्यर्थः । गात्रे योगाप्रयोज्यत्वनिवेशाच्च चक्रा-

ङ्कितानामपि योगिनां योगप्रयोज्यशरीरे चक्राङ्कनविरहेऽपि न-व्यापकत्वानुपपत्तिः । पवित्रशब्दस्य परिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढेश्च सत्त्वाद्योगरूढता, 'पुनाति त्रायते चेत्यतः पवित्रं इति- एकायनब्राह्मणे निरुक्तत्वात् ॥

'सुदर्शने च दर्भे च पवित्रं चणसूत्रके ।'

इति वेदनिघण्टुवचनात्—

'सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पविः ।'

'सुदर्शनं हरेश्चक्रं पवित्रं चरणं पविः ।'

इति निघण्टुवचनाच्च ॥

पाद्मे च—

'पवित्रं चरणं नेमी रथचक्रं सुदर्शनं ।
सहस्रारं प्राकृतघ्नं लोकद्वारं महौजसं ।
नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोधम ॥' —इति ॥

श्रीशास्त्रेऽपि- 'पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनं ।
पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥'—इति ॥

योगशक्यतावच्छेदकघटकपरिशुद्धिश्च—प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पः ; विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशसङ्कल्पं प्रति वह्निसन्तप्तस्वसंयुक्तभुजघटितदेहवत्तासम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुत्वात्तस्य परिशुद्धिकरत्वोपपत्तेः । त्राणं च—मोक्षादिरूपं फलम् । तद्धेतुत्वमप्युक्तसम्बन्धेन सुदर्शनस्य बोध्यम् । तेनातप्ततनूः--तज्जन्यरूपपरावृत्त्याश्रयभुजवद्भिन्नः, तापस्य करणसाकाङ्क्षत्वात् पवित्रशब्दस्य प्रथमान्ततया क्रियासाकाङ्क्षत्वाच्च तेनेत्यध्याहारेण योजनाया युक्तत्वात् । तप्ता तनूर्यस्य स न भवतीत्यतप्ततनूरिति विग्रहाङ्गीकारेण तपधातो रूपपरावृत्त्यर्थकतया क्तप्रत्ययस्याश्रयार्थकतया तनुपदस्य भुजार्थकतया चोक्तार्थलाभात् । आमः—अदग्धपापः, अविनष्टमोक्षहेतुभूतोपासनादिप्रति-

बन्धकपापवानिति यावत् । तत्—ब्रह्म, नाश्नुते न प्राप्नोति । तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वं 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति प्रमाणसिद्धम् । मोक्षहेतुभूतोपासनप्रतिबन्धकपापनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति स्वजन्यरूपपरावृत्त्याश्रयभुजघटितदेहावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वोपपत्तेः, तापाभावविशिष्टतन्वाः मोक्षाभावप्रयोजकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । योगिनां चक्राङ्कितानामपि तापाभावविशिष्टदेहान्तरसत्त्वेन मोक्षानापत्त्या च अतप्ता तनूर्यस्येति विग्रहोपेक्षा । इत् —इदं, तत्सुदर्शनं; वहन्तः—उक्तसम्बन्धप्रयोजकव्यापारवन्तः । शृतासः—दग्धपापाः; तत्समाशत—ब्रह्म प्राप्तवन्तः—इत्यर्थः ॥ अत्र मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनेनैवेष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्त्युपपत्तावपि सद्विद्यादहरविद्यादिवद्विकल्पेन हेतुत्वे सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यतो मोक्षाभावप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधानम् ॥

यत्तु—पवित्रं त इत्यादिश्रुतिर्न चक्रधारणे प्रमाणं, तस्यापातप्रतीतत्वात् । न हि शब्दस्यापातप्रतीत एवार्थः; 'चित्रया यजेत' 'आज्यैर्जुषते' 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादेरपि चित्राज्याकाशाद्यधिकरणपूर्वपक्षरीत्या चित्रद्रव्यघृतगगनाद्यर्थकत्वस्य 'अन्धो मणिमविन्दत्' इत्यादेरपि प्रतीतार्थपरत्वस्य प्रसङ्गेन मीमांसावैयर्थ्यात्, 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति' इति स्मृतेश्च, 'यश्छन्दसां योगमावेद धीरः' इति श्रुत्यैव स्वार्थस्य गहनत्वोक्तेश्च ; किं तु मीमांसितः । न च—आपातप्रतीतार्थत्यागे स्वार्थपरित्यागप्रसङ्गेन शब्द एव बाधितस्स्यादिति—वाच्यम् । आपातप्रतीतार्थमात्रपरित्यागेऽपि मीमांसितस्य स्वार्थस्यात्यागात् । आपातप्रतीतार्थत्यागे पुरुषभ्रान्तिरेव त्यक्ता भवति । तथा च—पवित्रं त इत्यादि-

श्रुतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरा ॥ तथा हि–ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पते हे विष्णो प्रभुस्त्वं विश्वेषां गात्राणि पर्येषि–व्याप्नोषि अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे । तादृशस्य ते तव पवित्रं 'पूतं पवित्रं मेध्यम्' इत्यमरकोशात्–परिशुद्धं विततं विस्तृतं तत् प्रसिद्धं मोक्षरूपं सुखम् । अतप्ततनूः–तप्तं तपः, भावे निष्ठा; तद्रहिता तनूर्यस्येति स तथोक्तः; यद्वा–कर्तरिक्तप्रत्ययः। अत एव आमः–अपक्वः, अक्षीणपाप इति यावत्; एवंविधः पुमान् नाश्नुते– न प्राप्नोति; तत्तपः, इद्वहन्तः–वहन्त एव, चरन्त एवेत्यर्थः । अत एव शृतासः–दग्धपापाः ; समाशत–मोक्षं प्राप्तवन्तः ॥ तथा च–अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तपसो मोक्षसाधनत्वपरत्वान्नेयं श्रुतिस्तप्तचक्रादिधारणे प्रमाणम् ॥ —इति ॥

तन्न । तथा सति पवित्रविततशब्दयोस्सान्निकृष्टेन अतप्ततनूरित्यनेनोक्तरीत्या अन्वयसम्भवेऽपि विप्रकृष्टेन तच्छब्देनान्वये व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् ॥

न च–यत्पवित्रं विततं तेनाग्निदग्धेनातप्ततनूरिति त्वदीययोजनायां यत्तेनाग्निदग्धेनेत्यध्याहारप्रसङ्गेन तदपेक्षया व्यवहितान्वय एव युक्त इति–वाच्यम् । 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ वाक्यार्थभूतस्य धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दर्शनेऽन्वयवत् प्रकृतेऽपि त्वत्सम्बन्धिविततत्वविशिष्टस्य सुदर्शनस्य वाक्यार्थभूतस्य करणतासम्बन्धेन तपधात्वर्थेऽन्वयाङ्गीकारेणाध्याहारविरहात्; सम्भवत्येकवाक्यत्वे तत्त्यागायोगात् ॥

न च–विततत्वविशिष्टस्य सुदर्शनस्य नामार्थस्य धात्वर्थे कथं भेदेनान्वयः, अन्यथा काष्ठं पचतीत्यादौ काष्ठादेरपि करणतासम्बन्धेन पाकेऽन्वयापत्तिरिति–वाच्यम् । केवलनामार्थस्य धात्वर्थे भेदे-

नान्वयानङ्गीकारात् वाक्यार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयाङ्गीकारे क्षतिविरहात्। अत एव

"श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयश्शुभाः।
पराक्रमं च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान्॥"

इत्यत्र प्रथमान्तपदोपस्थितानां शुभत्वविशिष्टोत्पत्तीनां भेदेन श्रवणेऽन्वयस्सङ्गच्छते। विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारताशालिशाब्दबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिप्रथमान्तपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदोत्तरधातुजन्योपस्थित्यन्यतरस्य कारणत्वकल्पनान्न विभक्तिजन्योपस्थितिं विना वाक्यार्थस्य भेदान्वयानुपपत्तिः। स्पष्टं चेदमाख्यातवादगादाधर्याम्॥

तथा च–अध्याहारविरहान्नानुपपत्तिः। अस्तु वाऽध्याहारः; तथाऽपि न दोषः, एतन्मन्त्रार्थविशदीकरणार्थप्रवृत्तया "पवित्रमित्यग्निः अग्निर्वै सहस्रारस्सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनुर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति" इति सामवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुत्या अध्याहारस्य दर्शितत्वेनाध्याहारस्य प्रामाणिकत्वात्। अथवा पवित्रं विततमित्युभयमपि सम्बुद्ध्यन्तब्रह्मणस्पत इत्यनेन समानाधिकरणम्। त इति तृतीयार्थे षष्ठी। विततं पवित्रं ब्रह्मणस्पते ते त्वया अतप्ततनूरिति सम्बन्धः। प्रभुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। प्रभोस्सर्वेश्वरस्य गात्राणि विश्वतः विश्वानि, पर्येषि परिवारयसि—इत्यर्थः॥

यद्वा–प्रभुस्त्वं विश्वेषामाश्रितानां गात्राणि पर्येषि, लाञ्छितानि कृत्वा स्वीकरोषि–इत्यर्थः॥

एवं च–तेनेत्यध्याहारविरहे वाक्यार्थस्य करणतासम्बन्धेनान्वयविरहेऽपि च न क्षतिः। न च–तृतीयार्थे षष्ठीस्वीकारे लक्षणाप्रसङ्ग इति–वाच्यम्। सम्बन्धत्वेन करणत्वार्थकत्वे लक्षणाविरहात्; विशेषरूपेणाभिमतसम्बन्धबोधाङ्गीकारे भवतामपि लक्षणाया दुर्वा-

रत्वात् । एवं—अतप्ततनूरित्यत्र भावेनिष्ठामङ्गीकृत्य तपोरहिततनूरित्यर्थकरणमपि न सत् ; तथा सति तपोरहिततनुमत्त्वस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वलाभेन तपश्शालिनामपि योगिनां मोक्षाभावप्रसङ्गात्, तेषां योगजन्यतपोरहितशरीरान्तरस्य सम्भवात् । तनुत्वावच्छेदेन तपोराहित्यस्य च न बोधसम्भवः, बाधात् । स्वीयतनुत्वावच्छेदेन तद्बोधस्याबाधेऽप्यतप्ततनूरित्यतो न तादृशबोधसम्भवः ; स्वीयतनुत्वेनोपस्थापकपदाभावात् । तनुशब्दस्य स्वीयतनुत्वावच्छिन्ने लक्षणास्वीकारेण तथा बोधोपपादनमपि न सत्; स्वत्वस्याननुगतत्वेन देवदत्तादितनुत्वावच्छिन्न एव लक्षणाया वाच्यतया शास्त्रस्य सर्वसाधारण्येन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । कर्तरिक्तप्रत्ययपक्षोऽपि न युक्तः, तन्वां कर्तृत्वस्य बाधात्, अन्यथा शरीरस्य फलभोक्तृत्वापत्तेः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात्; कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणविरोधाच्च ; गौणकर्तृत्वपरत्वे च क्तप्रत्ययस्य लक्षणाप्रसङ्गात्; अतप्ततनूरित्यत्र तनूपदवैयर्थ्याच्च, अतप्त इत्यनेनैव तपोरहितस्य न मोक्ष इत्यर्थलाभात् ; अस्मत्पक्षे तु अवयविवाचकस्य तनुशब्दस्य मूले बाह्वोरिति सिद्धबाहुमूलाद्यवयवोपलक्षकतया सार्थकत्वात् ॥

यदपि—वाचिकवेदानुवचनमानसिकध्यानकायिकासनादिलक्षणतपसां सत्त्वेऽपि "यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संक्षीयते, अथ मोक्षो भवति ; यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषोन्नेष्यति अथ मेध्यो भवति" इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धस्य कायशोषणपर्यन्तस्य कायिकस्य तपस आवश्यकत्वसूचनाय तनूपदमावश्यकम् । तथा च—केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य स केशचूडः इत्यादिवत् तप्तेन तपसा शोषिता तनूर्यस्येति बहुव्रीहिसमासः, ततो नञ्समासः न तप्ततनूरतप्ततनूरिति ; एवं च तनूपदस्य मुख्यार्थलाभः॥ त्वत्पक्षे तु—अप्रकृततान्त्रिकवचनानुसारेणावयविवाचिनस्तनूपदस्य बाहुमूलाद्यवयवलक्षकत्वे श्रुतिबाधः—इति । **तन्न** ; मध्यमपदलोपिसमासे तप्तपदस्य तपश्शोषिते लक्षणाप्रसङ्गात् ॥

उदाहृतश्रुत्यनुरोधेन तनूपदस्याप्यस्थ्यादिपरत्वावश्यकतया लक्षणाया दुर्वारत्वात् मध्यमपदलोपिसमासस्य साधुतानिर्वाहाय तप्ततनूपदस्य शाकपार्थिवादिगणे पाठकल्पनाप्रसङ्गात्, तप्तेत्यस्य भावक्तान्तत्वे क्तप्रत्ययस्य निरर्थकत्वापत्तेश्च ; सम्भवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वस्यान्याय्यत्वात् । **एतेन**—तनूशब्दः कृशवचनः, तनूरिति दीर्घश्छान्दसः, तप्तेन तपसा तनूः कृशः तप्ततनूः, ततो नञ्समासः, अतप्ततनूः—**इति निरस्तम्** ॥ छान्दसदीर्घस्य कल्पनीयत्वाच्च । एवं—वहन्त इत्यस्य आचरन्त इत्यर्थकत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च ॥

यत्तु—त्वन्मतेऽपि मुख्यपवित्रशब्दवाच्यस्य विष्णुचक्रस्य वहनानुपपत्त्या लोहादिमयसुदर्शनप्रतिकृतिसमङ्किणे पवित्रशब्दस्य अत्यन्त जघन्यलक्षणा समाश्रयणीयेति तदपेक्षया वहन्त इत्यस्य आचारलक्षणैव युक्ता—**इति । तन्न** ; पवित्रशब्दस्य परिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिशक्तेश्च स्वीकारात्, परिशुद्धित्राणकर्तृत्वरूपयोगशक्यतावच्छेदकस्य लोहमयमुद्रासाधारणस्योक्तत्वात्; रूढिशक्यतावच्छेदकस्य भगवन्मूर्तिभेदभिन्नसकलसुदर्शनसाधारणजातिरूपस्य देवताविशेषाधिष्ठिताकृतिविशेषाश्रययावद्वस्तुनिष्ठस्य सुदर्शनत्वस्यापि लोहमुद्रावृत्तित्वे बाधकविरहात्, लोहमुद्राया अपि तादृशाकृत्याश्रयत्वाद्देवताविशेषाधिष्ठितत्वाच्च। एवं च—पवित्रपदस्य मुद्रापरत्वेऽपि न लक्षणा। न च—रूढिशक्यतावच्छेदकस्य जातिविशेषस्य न मुद्रासाधारण्यम्, चित्रगवादौ गोत्वादिजातिवदसम्भवात् ; अत एव पिष्टमय्यो गाव इत्यादौ केवलाकृतिविशिष्टे गोपदस्य लक्षणेत्युक्तं शक्तिवादगादाधर्या—इति वाच्यम् । एवमपि केवलयोगशक्यतावच्छेदकरूपेण मुद्राया बोधे लक्षणाया अप्रसक्तेः, शक्यतावच्छेदकभिन्नरूपेण उपस्थितावेव तत्स्वीकारात् । अत एव—पङ्कजपदात् केवलपङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदादेर्बोधे लक्षणा नास्तीत्युक्तं **नैयायिकैः**।

आलङ्कारिकैरपि—विष्णोर्नाभिसरोरुहादित्यत्र सरोरुहपदात् केवलरूढ्यर्थतावच्छेदकपङ्कत्वेनैव बोधः, योगार्थतावच्छेदकस्य बाधात्; "कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः" इत्यादौ पिनाकपाणिपदात् केवलयोगार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधः, रूढ्यर्थतावच्छेदकस्याबाधेऽपि तात्पर्याविषयत्वात्—इत्युक्तम्। अस्तु वा—आकृतिविशेषावच्छिन्ने पवित्रशब्दस्य लक्षणा, तस्याः निरूढलक्षणात्वेन दोषताविरहात्; अन्यथा धूमादित्यादिहेत्ववयवे धूमपदस्य ज्ञाने लक्षणाया अपि दोषताप्रसङ्गात् ॥

यदपि—तप्तशब्दो न तपोवचनः, किन्तु औदर्यरूपसन्तापवचनः; आमशब्दोऽपि सन्तापजनितावयवसंशोषणराहित्यवचनः; तथा च—हे ब्रह्मणस्पते त्वं प्रभुर्नियन्ता सन् विश्वेषां गात्राणि पर्येषि; तस्य ते पवित्रं परिशुद्धं विततं तत्परम्पदं, तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुत्यन्तरे तच्छब्दस्य परमपदे प्रयोगदर्शनात्; अतप्ततनूः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरसन्तप्तगात्रः अनुष्णीकृतगात्र इति यावत्। कृच्छ्रचान्द्रायणाद्युपवासक्लेशस्यापि जाठराग्निसङ्क्षोभणद्वारा शरीरसन्तापहेतुत्वात्। अत एव—आमः असंशोषितावयवः, नाश्नुते—न प्राप्नोति, शृतासः—कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिस्सन्तप्तगात्राः, श्राधातोः कृष्णलं श्रपयेदित्यादौ सन्तापवाचित्वदर्शनात्। अत एव—इत् इदं सन्तापजनितशरीरसंशोषणं वहन्तः सर्वनाम्नां तेन रक्तं रागादित्यादौ योग्यवस्तुपरामर्शित्वदर्शनेन आमपदप्रतिसम्बन्धितया निर्दिष्टस्य इद्वहन्त इत्येतद्गतस्य इदंशब्दस्य सन्तापजनितशरीरसंशोषणवाचित्वौचित्यात्। यद्वा—इच्छब्दो नावयवसंशोषणवचनः, किं तु परमपदवचन एव; तथा च—इत् इदं परमपदं, वहन्तः साधनानुष्ठानेन सम्पादयन्तः, समाशत प्राप्तवन्त इत्यर्थः—इति। तदपि न; पवित्रविततशब्दयोस्सन्निकृष्टेन अतप्ततनूरित्यनेन अन्वयं विना विप्रकृष्टेन तच्छब्देनान्वये व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात्;

क्रियासाकाङ्क्षस्य पवित्रं विततमित्यस्य करणसाकाङ्क्षे तपधात्वर्थे अन्वयमनङ्गीकृत्य तच्छब्दार्थे उत्थाप्याकाङ्क्षया अन्वयमुपगम्य करणाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरित्यध्याहारकल्पनस्यायुक्तत्वात्; "तद्विष्णोःपरमं पदम्" इति श्रुतिघटकतच्छब्दस्य परमपदत्वावच्छिन्नपरत्वे तस्य घटो घट इतिवत् परमम्पदमित्यत्रानन्वयप्रसङ्गेन तस्य प्रमाणसिद्धपरताया एव वक्तव्यत्वात्तादृशश्रुत्यनुरोधेन अत्रत्यतच्छब्दस्य परमपदपरताया असिद्धमसिद्धेनेति न्यायेनानुपादेयत्वात्; गन्ता देवदत्तः, अयं गुण इत्यादौ संयोगानुकूलव्यापाररूपगामिधात्वर्थैकदेशरूपस्य संयोगस्य इदंशब्देन परामर्शादर्शनेन असंशोषितावयवरूपामपदार्थैकदेशस्य संशोषणस्य इच्छब्देन परामर्शायोगात्; तेन रक्तं रागादित्यत्र रज्यते अनेनेति राग इति व्युत्पत्त्या रञ्जकद्रव्यस्य रागशब्दार्थतया तस्यैव तेनेत्यनेन परामर्शात्पदार्थैकदेशस्य परामर्शादर्शनेन तदुदाहरणस्य प्रकृते असङ्गतत्वात् ॥ न च—रागादित्यस्य रञ्जकद्रव्यवाचिपदपरतया तदेकदेशरञ्जकद्रव्यस्य परामर्शो दृश्यत इति—वाच्यम् । 'दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः' इत्यादाविव लक्ष्यार्थैकदेशशक्यार्थस्य परामर्शसम्भवेऽपि शक्यार्थैकदेशस्य क्वापि परामर्शादर्शनात् । इच्छब्देन परमपदपरामर्शोऽपि न युक्तः । परमपदप्राप्तिपूर्वकालीनस्य तद्वहनस्यानुपपत्तेः ॥ न च—तद्वहनं तत्प्राप्त्यनुकूलव्यापारः, स च तत्साधनानुष्ठानात्मक इति—वाच्यम् । तथा सति मोक्षसाधनानुष्ठानस्य मोक्षप्राप्तिहेतुतालाभेऽपि कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसस्तद्धेतुत्वालाभादसङ्गतेः ॥ न च—इद्वहन्त इत्यत्र श्रृतास इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकतया धनवान् सुखीत्यादाविव साधनानुष्ठानं प्रति हेतुत्वलाभात्परम्परया मोक्षहेतुत्वं लभ्यत इति—वाच्यम् । यदभावस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वं पूर्वमभिहितं तस्य मोक्षहेतुताया वक्तव्यत्वावश्यकत्वेऽपि तत्साधनानुष्ठानस्य तद्धेतुतायास्सिद्धत्वेन इद्वहन्त इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । 'श्रृतासस्तत्समाशत' इत्यनेनैवोपपत्तेः ॥

यत्तु—त इति न षष्ठ्येकवचनम्, अपि तु चतुर्थ्येकवचनमेव; पवित्रशब्दोऽपि न तच्छब्दनिर्दिष्टपरमपदविशेषणं, अपि तु कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःपर एव। तथा च—हे ब्रह्मणस्पते विष्णो ते त्वदर्थं त्वदाराधनार्थं यत्पवित्रं परिशुद्धिकरं कृच्छ्रचान्द्रायणादितपः तेन अतप्ततनूरसन्तप्तगात्रः, अत एव आमः असंशोषितावयवः तत्परमपदं नाश्नुते। शृतास इत्युत्तरार्धस्य व्याख्या पूर्ववदेव।

"यज्ञायाचरितं कर्म कर्मग्रन्थिर्विलीयते।
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः॥"—

इत्यादिस्मृतिषु भगवदाराधनार्थस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात्। एवं च—अवयविवाचिनः तनूशब्दस्य बाहुमूलाद्यवयवपरतया सङ्कोचो न कल्पितो भवति, तप्तपदस्य सन्तापवाचित्वेऽपि तप्तपदसादृश्यात्सन्तापं प्रति करणकारकतया हृदयमागतस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसः परित्यागश्च न कृतो भवति। तस्मादस्य मन्त्रस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिविधिपरत्वान्न सुदर्शनात्तापविधिपरत्वम्—**इति। तन्न**; त इति चतुर्थ्यन्तार्थस्य भगवत्प्रीतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वस्य पवित्रं विततमिति विशेषणद्वयस्य चान्वयार्थे कृच्छ्रचान्द्रायणादितप इत्यध्याहारस्य कल्पनीयतया गौरवात्, उदाहृतभगवद्गीतावचनद्वयस्य भगवत्प्रीत्युद्देश्यकस्य कर्मणो बन्धकत्वाभावप्रतिपादनपरत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनपरत्वाभावात्। तथा च **शाङ्करभाष्यम्**—

"बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति, तदप्यसत्, कथं यज्ञार्थादिति; यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। यज्ञ ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात् कर्मणोऽन्यत्र, अन्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः, कर्मैव बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोकः, न तु यज्ञार्थात्"—**इत्यादि**॥

तस्मात्तद्वचनस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरतया उपादानं स्वसिद्धान्ताज्ञानविजृम्भितम् ॥

यदपि—"उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदिशं पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति वितन्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः" इत्यापस्तम्बसूत्रेण उद्गातृप्रभृतिभिः द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगाद्युक्तमस्याश्श्रुतेस्तत्परत्वम् । तथा हि—ब्रह्मणः—बृंहकस्य, द्रोणादिवर्धकस्य ओषधिवनस्पतिलक्षणस्यान्नस्य ; पते—हे सोम, 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इति श्रुतेः । यद्वा—ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य ; पते, 'तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः' इति श्रुतेः । ते त्वदर्थं त्वत्पवनार्थं, ईदृशं पवित्रं विततं विस्तृतं ; प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः—अनेन पवित्रेण तत्स्वरूपतिरोधायकऋजीषाद्यपगमेन प्रभुस्समर्थो भूत्वा रोगाद्यपगमेन तरुणादिस्वरूपमिव गात्राणि स्वरूपाणि विश्वतः पर्येषि प्राप्नोषि विस्तारयसीत्यर्थः ॥ ऋजीषाद्यपगमनार्थस्य पवनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां फलं दर्शयति—अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते । आमः—दशापवित्रेणासंस्कृतः, अत एव अतप्ततनूः—असमर्थतनूः, तपऐश्वर्य इति धातोः तप्तशब्दस्य निष्पत्तेः । तत्—स्वकार्यं होमं, नाश्नुते । न चात्र तनूपदवैयर्थ्यं, तनूपदस्याशुचित्वाभिप्रायगर्भत्वात् । तथा च—यतोऽयमसंस्कृतः, अतएवाशुचिस्सन् स्वकार्यं प्रत्यसमर्थ इत्यर्थः फलति । नन्वसंस्कृतस्यापि स्वकार्ये सामर्थ्यमस्तु, तत्राह शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशतेति । शृतासः—संस्कृता एव यागीयपदार्थाः, तं शृतं भूतमजुहोदित्यादौ संस्कृतमात्रेऽप्यग्निपक्वे शृतशब्दप्रयोगदर्शनात् । अत एव—संस्कृतत्वादेव । वहन्तः—तत्कार्यनिर्वहणविचक्षणास्सन्तः । तत्—स्वकार्यं, समाशत—प्राप्तवन्तः; अशू व्याप्ताविव्यस्माद्धातोर्लिङि व्यत्ययेन शपि तस्य बहुलं छन्दसीति लुकि कृते बहुवचने रूपम् । तस्मात्पवित्रमन्त्रस्य द्रोणकलशोपरि वितन्यमानदशापवित्रानुमन्त्रणे विनियोगानुसारेण सोमपरत्वमेव युक्तम्—इति ॥

तन्न—एवं सति सर्वेषां पदानामस्वारस्यस्यावर्जनीयत्वात् । तथा हि—तत्रास्मिन्नर्थे प्रथमोपात्तः पवित्रशब्दस्तावदस्वरसः, संज्ञात्वाभावेन पुरस्संज्ञायामित्यनेन प्रत्ययालाभात्, ऋषिदेवताभिन्नत्वेन कर्तरिचर्षिदेवतयोरित्यनेनापि तदलाभात् । दशापवित्रादौ लक्षणेति वाच्यम्; अतः प्रथमोपात्तपदे लक्षणा दोषः । एवं ब्रह्मशब्दस्य रूढ्या चतुर्मुखपरत्वसम्भवे योगेन वर्धकत्वावच्छिन्नपरत्वकल्पनमनुचितम्, योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वस्य रथकाराधिकरणन्यायसिद्धत्वात् । पतिशब्दस्य नियामकत्वावच्छिन्ने स्वत्वनिरूपकत्वरूपस्वामित्वावच्छिन्ने वा शक्तस्य श्रेष्ठत्वावच्छिन्ने लक्षणा समाश्रयणीया; 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इति श्रुतावपि राजपदस्य श्रेष्ठत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वात् ॥

एतेन—ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य पते—इत्यर्थोऽपि निरस्तः; निरुक्तस्य ब्राह्मणनिरूपितपातित्वस्य सोमे बाधात्, पतिशब्दस्य तत्कर्तृकक्रियाङ्गत्वावच्छिन्ने लक्षणावश्यकत्वात् । पते—इति सम्बोधनविभक्त्यर्थस्य प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वस्याचेतने सोमे बाधश्च । एवं प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वमप्यस्वरसम् ॥

न च—तत्कार्ये प्रभुरित्यादौ प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वमपि दृश्यत इति—वाच्यम्; सप्तम्यन्तपदासमभिव्याहृतस्य प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वादर्शनात्, समर्थपरत्वेऽपि तस्य चेतनैकान्तत्वेनाचेतने लक्षणाया अवर्जनीयत्वाच्च । तथा गात्रपदस्य स्वरूपार्थकता, पर्येषीत्यस्य विस्तारार्थकता च लक्षणाधीना; स्वर्गादिवाचकस्यापि गोशब्दस्य पशौ धर्मपुत्रादिसाधारणस्यापि पार्थशब्दस्यार्जुने अधिकाराद्यर्थान्तरसाधारणस्याप्यथशब्दस्यानन्तर्ये प्रसिद्धिप्राचुर्यवत् तप ऐश्वर्ये इति धात्वनुसारेणार्थान्तरसाधारणस्यापि तप्तशब्दस्य दाहार्थकत्व एव प्रसिद्धिप्राचुर्यात् समर्थपरत्वेऽस्वारस्यं दुष्परिहरम् । तनूशब्दस्याशुचित्वा-

वच्छिन्ने लक्षणा, निरनुपसृष्टस्य वह्नेर्निर्वहणार्थकत्वं, तच्छब्दस्यानुपस्थितहोमाद्यर्थकत्वं चायुक्तमिति ॥

न च—उक्तार्थपरत्वाभावे द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगानुपपत्तिः, मन्त्रस्य यस्मिन्नर्थे विनियोगस्तत्परत्वनियमादिति—वाच्यम्; तादृशनियमासिद्धेः, अनुमन्त्रणे विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्यानुमन्त्रणपरत्वाभावात् ॥ न च—यस्य मन्त्रस्य यादृशार्थे विनियोगस्तस्य तादृशार्थघटकार्थपरत्वमित्येव नियमः, तादृशार्थघटकत्वं च तादृशार्थविषयिताव्यापकविषयितानिरूपकत्वं तादृशार्थकोटिप्रविष्टविशेष्यविशेषणोभयसाधारणम्; तथा च पवित्रमन्त्रस्य वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियुक्तस्य तद्घटकपवित्रपरत्वानपायान्न दोष इति—वाच्यम्;

"अग्निर्मूर्धा दिव इति मन्त्रं भौमाय कीर्तयेत् ।
उद्बुध्यस्वाग्न इत्येवं मन्त्रं सोमसुताय वै ॥
अन्नात्परिस्रुतो रसश्शुक्रस्य तु निगद्यते ।
शनैश्चराय विभवे शन्नोदेवीति होमयेत् ।
कयानश्चित्र आभुवदिति राहोरुदीरयेत् ॥"—

इत्यादिभिर्विनियुक्तानां अग्निर्मूर्धादिवःककुदित्यादिमन्त्राणां तत्तदर्थघटकार्थपरत्वस्याप्यभावेन व्यभिचारात् ॥

न च—अग्निर्मूर्धेत्यत्र अग्निपदस्य योगवृत्त्या गौण्या वा भौमबोधकत्वस्य, उद्बुध्यस्वेत्यस्य बुधेतिवर्णसत्त्वेन बुधस्मारकतायाः, 'अन्नात्परिस्रुतो रसश्शुक्रं ज्योतिरजायत' इत्यत्र शुक्रपदस्य नपुंसकत्वेऽपि नामसाम्यात्तत्स्मारकत्वस्य, कयानश्चित्र इत्यत्र चित्रपदस्य चित्रात्मकराहुशिरोलक्षकत्वात्तत्स्मारकत्वस्य, शन्नइत्यस्य वर्णद्वयसादृश्येन शनिनामस्मारकत्वस्य सत्त्वाच्च तत्रतत्र विनियोगोपपत्तिः, यादृशार्थे यस्य मन्त्रस्य विनियोगः तस्य तादृशार्थस्मारकत्वमित्येव नियमादिति—

वाच्यम्। तथा सति पवित्रमन्त्रस्य दशापवित्रतात्पर्यकत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित्स्मारकत्वमात्रेण विनियोगोपपत्तेः, स्वारसिकप्रतीतिरहिते दशापवित्ररूपार्थे तात्पर्यासिद्धेः। किं च—यस्य मन्त्रस्य यादृशार्थे विनियोगस्तस्य मन्त्रस्य तादृशार्थपरत्वमिति नियमेऽपि न क्षतिः, दशापवित्रानुमन्त्रणे विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य तप्तमुद्राधारणपरत्वाभावेऽप्यारुणकेतुकेऽग्नौ प्रकरणादिना करणतया विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य आरुणकेतुकाग्निस्तुतिपरत्वावश्यकतया तथाभूताग्निस्तुतौ द्वारतयैव देवताविग्रहादिवत् तप्तमुद्राधारणसिद्धेः॥

तथा हि—पवित्रमिति मन्त्रस्तावदारुणकेतुकेऽग्नौ विनियुज्यते। अत्र ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणानां स्वामिन्नित्यग्निसंबोधनं, हे ब्रह्मणस्पते त्वं सर्वाणि शरीराणि वैश्वानराग्निरूपेण व्याप्नोषि, ते त्वत्सम्बन्धि सर्वतस्त्वत्संसृष्टं; विततं—विस्तीर्णं सुदर्शनं, तेनातप्ततनूः अनाङ्कित-भुजः, आमः अपक्वपापः, तत् ब्रह्म, नाश्नुते। इत् इदं सुदर्श-नाङ्कनं, वहन्तः, शृतासः पक्वपापाः; अर्शआद्यजन्तत्वाश्रयणात्। तद्ब्रह्म समाशत असेवन्त—इत्यग्निः स्तूयते। अग्निसम्बन्धिसुदर्शन-धारणतदभावयोर्मोक्षतदभावप्रयोजकत्वाभिधानेनाग्नेरुत्कर्षसिद्धेः॥

न च—चित्याग्नेः स्तूयमानत्वे तस्य वैश्वानराग्निरूपेण सर्वशरीर-व्यापित्वं सुदर्शनतापार्थत्वं च न सम्भवति—इति वाच्यम्। चित्या-ग्नेरचेतनस्य सम्बोध्यत्वासम्भवेन स्तुतिजन्यप्रीत्याश्रयत्वासम्भवेन स्तुतेर्निष्फलत्वापत्त्या च तादृशाग्न्यधिष्ठातृदेवताया एव स्तुत्यङ्गी-कारेण तादृशदेवतायाश्च स्वाधिष्ठितवैश्वानराग्निरूपेण व्यापित्वस्य स्वाधिष्ठितवह्निसन्तप्तेन सुदर्शनेन तापार्थतायाश्चोपपत्तेः॥

यत्तु—हे ब्रह्मणस्पते अग्ने, ते तव, पवित्रं मेध्यं, विततं बहुभि-र्मन्त्रैर्बहुना च प्रयोगेण चीर्णं, तत् प्रकृतमारुणकेतुकचयनं, अतप्ततनूः—'त्रिषवणमुदकोपस्पर्शी, चतुर्थकालपानभक्तःस्यात्, अहरहर्वा भैक्षमश्नी-

थात्, संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्' इत्याद्यारुणकेतुकप्रश्नान्त्यानुवाकोक्त-तपोभिरशोषिततनूः, नाश्नुते न प्राप्नोति; इत् इदं तप्तं, इदमर्थे इच्छब्दः, वहन्तः आचरन्तः, शृतासः दग्धपापाः, तत् चयनं, पूर्वे ऋषयः, समाशत प्राप्तवन्तः—इत्यर्थः ॥ यद्वा—हे ब्रह्मणस्पते अग्ने, ते विततं पवित्रं तत् स्थानं 'अग्नेः पूर्वदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भाति' इति मन्त्रवर्णादिषु प्रसिद्धम्। अतप्ततनूः—अकृतारुणकेतुकचयनः, नाश्नुते न प्राप्नोति; तपश्शब्दस्य धर्ममात्रेऽपि 'तपःश्रुतं च योनिश्चेत्येत-द्ब्राह्मणकारकम्' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात्। तस्मादारुणकेतुकाग्निस्तुति-द्वारतयाऽपि अस्य मन्त्रस्य न चक्रधारणप्रतिपादनपरत्वं सिध्यति ॥

—इति ॥

तन्न। संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदित्याद्युक्ततपसामारुणकेतुकचयनाङ्ग-तया तज्जन्यकलिकापूर्वस्य आरुणकेतुकचयनजन्यपरमापूर्वहेतुतया तदभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वसम्भवेऽपि उक्ततपसामभावेऽप्यारुण-केतुकचयनोत्पत्तिसम्भवेन तदहेतुतया तदभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वा-सम्भवात्। तच्छब्दस्य तज्जन्यपरमापूर्वपरत्वन्तु न सम्भवति, तस्य प्रक्रान्ततावरहात्, अतप्ततनूरित्यत्र उक्ततपोभिरित्यध्याहारस्य तप्तपदस्य शोषिते लक्षणायाः वहन्त इत्यस्याचारे लक्षणायाश्च कल्प-नीयत्वाच्च। एतेन यद्वेत्यादिकमपि निरस्तम् ॥

किं च—अस्य मन्त्रस्य चित्याग्निस्तुतिद्वारतयाऽपि चक्रधारणप्रति-पादनपरत्वाभावे—

"विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्।
चरणं पवित्रमिति द्वाभ्यां तदभिमन्त्रयेत् ॥
पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे।
ज्ञानं वैराग्यमास्तिक्यं श्रद्धाचास्याभिवर्धते ॥"—

इति **महर्षेस्सनकस्य** सौदर्शने कर्मणि विनियोगानुपपत्तिः ॥

यदपि—सनकस्मृतेः स्मृतिषु परिगणनाभावाद्धर्मशास्त्रव्याख्यातृभिः मेधातिथिविज्ञानेश्वरादिभिरनुदाहृतत्वाच्च तस्याः स्मृतित्वे प्रमाणाभावः। अस्तु वा स्मृतित्वं, अथापि सौदर्शने कर्मणि विनियोगानुसारेण अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वेऽपि तप्तपदस्य दाहपरत्वं करणपदाध्याहारदुष्टमनाश्रयणीयं, येन अस्य मन्त्रस्य मुद्राधारणविधिपरत्वं भवेत्। तथा हि—ब्रह्मणस्पते, यज्ञविघ्नकरासुरादिसंहरणेन ब्राह्मणानां रक्षकेति सुदर्शनस्य सम्बोधनम्; प्रभुशब्देन विष्णुरुच्यते; त्वं विष्णुरूपी भूत्वा सर्वाणि गात्राणि व्याप्नोषि, तस्य ते पवित्रं तत् स्थानं तपोरहितो नाश्नुते; इदं तपश्चरन्तो दग्धपापाः तत्स्थानं प्राप्तवन्तः—इत्यर्थपरत्वात् ॥ —इति ॥

तन्न—पूर्वकाण्डार्थविशदीकरणार्थप्रवृत्तत्वे सत्यार्षत्वरूपस्मृतित्वस्य सनकस्मृतिसाधारण्यात्, तद्व्यावृत्तस्मृतित्वस्य दुर्वचत्वात्; स्मृतिष्वपरिगणनात् सनकस्मृतेः स्मृतित्वाभावे भगवद्गीताया अपि स्मृतित्वाभावापत्तेः; न चेष्टापत्तिः; स्मरन्तिचेत्यादिसूत्रभाष्ये शङ्करादिभिर्गीतायास्स्मृतित्वेनोदाहरणात् तदनुपपत्तेः। पवित्रमित्यस्यैव करणतासम्बन्धेनान्वयाङ्गीकारेण करणवाचिपदाध्याहाराभावस्य दर्शिततया तप्तपदस्य दाहपरत्वे बाधकाभावात्। "पवित्रमित्यग्निः, अग्निर्वै सहस्रारस्सहस्रारो नेमिः, नेमिना तप्ततनूः, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति" इति सामवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुत्यैव अस्य मन्त्रस्य दाहपरतायाः करणपदाध्याहारस्य च दर्शितत्वेनाध्याहारकल्पनेऽपि दोषाभावात्। 'अक्ताश्शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इत्यत्रोपस्थितघृतवाचितेनेत्यध्याहारस्य पूर्वतन्त्रानुमतत्वात्। उपस्थितार्थकपदाध्याहारस्यादोषत्वात्। अन्यथा तत्राप्यध्याहारदोषपरिहाराय अक्ता इत्यत्रार्थान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। तप्तपदस्य तपःपरत्वे क्तप्रत्ययवैयर्थ्यस्य तनूपदवैयर्थ्यस्य च बाधकस्योक्तत्वात् ॥

त्वं विष्णुरूपी भूत्वेत्यादिव्याख्यानमप्यनुचितम्, सुदर्शनस्य जीवस्य परमात्मना विष्णुना ऐक्यायोगात्। न च—विष्णुरूपी भूत्वेत्यस्य विष्णुशरीरं भूत्वेत्यर्थ इति—वाच्यम्; तथा सति विष्णुशरीरतायाः सर्वदा सिद्धत्वेन साध्यत्वायोगात्, तस्य सर्वगात्रव्याप्त्यसाधकत्वाच्च। किं चास्य मन्त्रस्य दाहप्रकाशकत्वाभावे दाहे विनियोगस्यानिर्वाहापत्तिः॥ न च—'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्', 'भुवो यज्ञस्य', 'इदं विष्णुर्विचक्रमे', 'त्रिर्देवःपृथिवीमेष एताम्' इत्यादिमन्त्राणां आग्नेयवैष्णवादियागेषु याज्यानुवाक्यात्वेन विनियुक्तानां यागवाचकपदाभावेन यागवाचकत्वाभावेऽपि तत्साधनाग्निविष्णवादिप्रकाशकत्वमात्रेण यागे विनियोगनिर्वाहवत्, अत्रैव सौदर्शने कर्माणि "विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्" इति विनियुक्तस्य विष्णोर्नुकमन्त्रस्य तापप्रकाशकत्वाभावेऽपि तापसाधनविष्णुप्रकाशकत्वमात्रेण तापविनियोगनिर्वाहवच्च पवित्रमन्त्रस्य दाहे विनियुक्तस्य दाहप्रकाशकत्वाभावेऽपि दाहसाधनसुदर्शनप्रकाशकत्वमात्रेण दाहे विनियोगोपपत्तिः—इति वाच्यम्; अग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रेषु यागवाचकपदाभावेनागत्या तद्घटकदेवताप्रकाशकत्वमात्रेण विनियोगनिर्वाहेऽपि प्रकृते तापवाचिपदसत्त्वेन तत्प्रकाशकत्वेनैव स्वरसनिर्वाहसम्भवे तत्त्यागायोगात्, अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वरूपमन्त्रत्वस्य तापाबोधकत्वेऽनुपपत्तेः॥

न च—'नाङ्कयेन्न दहेद्विप्रम्' इत्यादौ दहनस्याङ्कनशब्दवाच्यमुद्रणस्य च भेदावगमात् इह 'मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इति मुद्रण एवास्य मन्त्रस्य विनियोगेन दाहविनियोगासिद्ध्या दाहपरत्वं न कल्पनीयम्—इति वाच्यम्; लेखनादिसाधारणमुद्राप्रयोजकव्यापारसामान्यस्याङ्कनशब्दार्थत्वात्, मुद्राप्रयोजकाग्निसंयोगस्य दाहशब्दार्थत्वात्, मुद्राप्रयोजकव्यापारत्वेन दाहस्याङ्कनशब्दार्थे क्रोडीकारेऽपि नानृतं वदेदित्यादौ भेदाभावेऽपि प्रत्यवायाधिक्यसूचनाय विशेषनिषेध-

वदत्रापि मुद्राप्रयोजकविलेखनाद्यपेक्षया तत्प्रयोजकदाहस्य प्रत्यवायाधिक्यसूचनार्थं विशिष्य निषेधोपपत्तेः ; तावता मुद्रणभेदस्य तापेऽसम्भवात् ; 'विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्' इत्युक्ततापानन्तरकालीनमुद्रणस्य लेखनादिव्यावृत्तमुद्रानुकूलाग्निसंयोगरूपत्वस्यैव प्रतीतेः ; तत्र विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य दाहपरत्वावश्यकत्वात् ॥

यदपि—वस्तुतोऽस्य मन्त्रस्य दाहपरत्वेऽपि मन्त्रगततत्पदद्वयेन 'पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इत्यावश्यकान्तरङ्गविनियोजकवाक्यसन्निहितस्य मुद्रणस्यैव परामर्शो युक्तः, न तु बहिरङ्गवचनान्तरसन्निहितमोक्षादिरूपफलस्य । तथा च–दाहस्य किणरूपमुद्राहेतुत्वं लोकसिद्धं विनियोजकवचनसिद्धं वा मन्त्रेणानूद्यत इति न दाहस्य मुद्रणस्य वा वैदिकत्वसिद्धिः । यथा–'तस्माद्गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते' इत्यादिवाक्यानूदितगानादेर्लोकसिद्धतया न वैदिकत्वं तद्वत्—इति ॥

तन्न । मूलवाक्योपस्थापितार्थस्य व्याख्यानगततच्छब्देन कदाचित्परामर्शदर्शनेऽपि व्याख्यानोपस्थापितार्थस्य मूलस्थतच्छब्देन परामर्शायोगात्, व्याख्यानसजातीयविनियोजकवाक्योपस्थापितार्थस्य मन्त्रगततच्छब्देन परामर्शासम्भवेन तच्छब्दद्वयस्य मुद्रणपरत्वानुपपत्तेः ; अतप्ततनूरित्यत्र तपधातूत्तरक्तप्रत्ययेन कर्मार्थकेन तापजन्याङ्कनरूपफलाश्रयस्य बोधात् ; इद्वहन्त इत्यत्रापि तापजन्यफलस्य मुद्रणस्यैव इच्छब्देन परामर्शेन मुद्रणं वहन्तस्तत्समाशत, मुद्रणं प्राप्तवन्तं इत्यस्य वक्तव्यतया तादृशार्थे च गन्ता गच्छतीत्यादिवद्वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य तप्तमुद्राधारणनिष्ठमोक्षसाधनत्वरूपापूर्वार्थपरत्वसम्भवे तद्विहाय वैयर्थ्यापरपर्यायस्य लोकसिद्धार्थानुवादकत्वस्यायोगात् ; तस्माद्गायन्तमित्यादौ चागत्या वैयर्थ्याभ्युपगमात् । अस्तु वा मन्त्रस्य लोकसिद्धार्थानुवादित्वं ; अथापि

न दाहस्य मुद्रणस्य वा वैदिकत्वहानिः । वैदिकत्वं हि—न वेदजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वं, स्मृतिप्राप्तकर्मणां वैदिकत्वानापत्तेः; किं तु वेदतदुपजीविप्रमाणान्यतरजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वम् । तच्च—"पवित्रमिति मन्त्रेण मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे" इति स्मृतिजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वान्मुद्रणस्याक्षुण्णम् । न च तादृशस्मृतेर्देवलकादिविषयत्वं, सर्वसाधारण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

यदपि—अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वं तद्धारणपरत्वं वा न युक्तम् । हे ब्रह्मणस्पते अग्ने ते विततं पवित्रं स्वरूपं रश्मिजालं वा, तेनादग्धतनूरित्यर्थाश्रयणेन अस्य मन्त्रस्य दाहप्रकाशकत्वसम्भवेन दाहे विनियोगनिर्वाहात्—**इति । तन्न**; भेदनियतसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वेन पवित्रशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वे राहोश्शिर इत्यादिवत् षष्ठ्या लक्षणाप्रसङ्गात्, पवित्रमित्यग्निरित्युदाहृतश्रुतिविरोधेन अस्यार्थस्यायुक्तत्वाच्च ॥

यदपि—तत्त्वतस्तु त्वदभिमतस्य विनियोजकवचनस्य मूलगवेषणायां पवित्रमन्त्रगतदाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्यैव तन्मूलत्वं कल्पनीयम्; न तु विनियोजकसनकस्मृतिसमानविषयं श्रुत्यन्तरं परिकल्प्य तन्मूलत्वं कल्पनीयम् । तथा सति श्रुतिस्वरूपं तस्य विनियोजकस्मृतिमूलत्वं च कल्पनीयमिति गौरवापत्तेः । किं तु सिद्धस्यैव मन्त्रगतदाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गस्य धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना लघीयसी—इति न्यायेन स्मृतिमूलत्वमात्रं कल्पनीयम् । तच्च दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं पूर्वोक्तन्यायेनापातप्रतीतिसिद्धमिति तन्मूलकवचनस्य न प्रामाण्यम् । अत एवामुं धर्मकल्पनान्यायमाश्रित्यैव पूर्वतन्त्रे "स्योनं ते सदनं करोमि, घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ, व्रीहीणाम्मेध सुमनस्यमानः" इति मन्त्रस्य दलद्वयसमभिव्याहारात्मकवाक्यप्रमाणाद्बलीयसा लिङ्गेन यथार्हं विभज्य सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च न्यायविनियोगस्य समभिव्याहारा-

त्मकैकवाक्यताबलात् पुरोडाशप्रतिष्ठापनविशिष्टसदनप्रकाशनसामर्थ्य-रूपं लिङ्गं परिकल्प्य कृत्स्नं मन्त्रं सदनकरणे विनियोजयतो बोधायनस्य वचनं लिङ्गाभासमूलत्वेन न प्रमाणमित्युक्तम्; न तु तस्य विनियोजककल्पसूत्रस्य स्वसमानविषयकश्रुत्यन्तरकल्पनेन प्रामाण्यं समर्थितम्। एवमन्यान्यपि लिङ्गाभासमूलकानि कल्पसूत्रादि-वचनानि कल्पसूत्राधिकरणे भट्टपादैरप्रमाणत्वेनोदाहृतानि द्रष्टव्यानि। यदा पुनरपि गानेन महाजनपरिगृहीतानां वचनानामप्रामाण्यं, तदा कैव कथा शिष्टापरिग्रहदूषितस्य क्वाप्यनुपलब्धकोशस्य सनक-वचनस्याप्रामाण्ये। तथा च सनकवचनस्य प्रामाण्यसिद्धौ तद्बलेन पवित्रमन्त्रस्य दाहपरत्वसिद्धिः, दाहपरत्वसिद्धौ च दाहप्रकाशन-सामर्थ्यरूपलिङ्गमुपजीव्य प्रवर्तमानस्य सनकवचनस्य प्रामाण्यसिद्धि-रिति परस्पराश्रयोऽप्यनुसन्धेयः॥ तस्माद्विनियोगानुसारेणास्य मन्त्रस्य दाहपरत्वाश्रयणमयुक्तमेव—इति॥

तन्न—उक्तमन्त्रगतस्य दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य 'पवित्र-मित्यग्निः, अग्निर्वै सहस्रारः' इति श्रुतिसिद्धत्वेनापातप्रतीतिसिद्धत्वा-भावात्, सनकस्मृतिवचनस्योक्तलिङ्गमूलकत्वेऽपि प्रामाण्योपपत्तेः; तादृशस्मृतिवचनोपजीव्यस्य दाहप्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गस्य श्रुति-सिद्धत्वेन स्वप्रामाण्याधीनसिद्धिकत्वाभावेनान्योन्याश्रयविरहाच्च॥

यत्तु—परमार्थतस्त्वस्य मन्त्रस्य विनियोगानुसारेण दाहपरत्व-कल्पने प्राप्तार्थतया विधिशक्तिविलोप एव स्यात्; तथा हि पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेदित्यस्य विनियोजकस्मृतिवचनस्य पवित्रमन्त्र-विशिष्टचक्रधारणविधिपरत्वे तेनैव स्मृतिवचनेन चक्रधारणस्य प्राप्त-तया पवित्रमन्त्रस्य चक्रधारणविधिपरत्वायोगात् अस्य स्मृतिवचनस्य चक्रधारणानुवादेन मन्त्रविनियोगविधिपरत्वेऽनुवादस्य प्राप्तिसापेक्ष-तया चक्रधारणस्यान्यतः प्राप्तिर्वक्तव्या। तत्र पवित्रमन्त्रादेव चक्र-

धारणप्राप्त्यभ्युपगमे पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धौ तत्प्राप्तचक्रधारणानुवादेन स्मृतिवचनस्य पवित्रमन्त्रविनियोजकत्वसिद्धिः ; स्मृतिवचनस्य विनियोजकत्वसिद्धौ च स्मृतिविनियोगवत्त्वेन मन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । वचनान्तरप्राप्तं चक्रधारणमनूद्य स्मृतिवचनस्य विनियोगविधिपरत्वे तस्मादेव वचनान्तरान्मुद्राधारणस्य प्राप्ततया न पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धिः—इति ॥

तन्न । न हि प्रमाणान्तरप्राप्तत्वं विधायकत्वविरोधि ; तथा सति विधायकश्रुतिसमानार्थकस्मृतिसद्भावस्थले श्रुतेर्विधायकत्वानापत्तेः, तद्विधेयत्वेनाभिमतस्य स्मृतिप्राप्तत्वात् ; किं तु स्वानुपजीविमानान्तरप्राप्तत्वम् । तथा च स्मृतेस्स्वोपजीवित्वात्तत्प्राप्तस्यापि श्रुत्या विधेयत्वमुपपद्यत इति । पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेदित्यस्य तादृशमन्त्रविशिष्टचक्रधारणविधिपरत्वेऽपि न दोषः । एवमस्य मन्त्रस्य चक्रधारणानुवादेन मन्त्रविनियोगविधिपरत्वमप्युपपद्यते । तत्र पवित्रमन्त्रादेव चक्रधारणस्य प्राप्त्यभ्युपगमेऽपि नान्योन्याश्रयः ; ऋषिसमवेतस्यैव पवित्रमन्त्रविशेष्यकविधिपरत्वप्रकारकज्ञानस्य विनियोगजनकत्वात्, तस्य चाचार्योपदेशयोगजधर्मादिजन्यत्वेन विनियोगजन्यत्वाभावात्, अस्मदादिगतस्य तादृशज्ञानस्य विनियोगाधीनत्वेऽपि विनियोगजनकत्वाभावात् । वचनान्तरप्राप्तं चक्रधारणमनूद्य स्मृतिवचनस्य विनियोगविधिपरत्वमपि युक्तमेव ; वचनान्तरान्मुद्राधारणस्य प्राप्तत्वेऽपि वचनान्तरं येन न श्रुतं तं प्रति पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसम्भवात्, नानाशाखागतानां अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यानां तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रत्यग्निहोत्रविधायकतायाश्शास्त्रसिद्धत्वात्, स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानविरोधिस्वानुपजीविमानान्तरप्राप्तार्थत्वस्यैव विधायकत्वकुण्ठकत्वात् । एवमुपबृंहणबलादप्यस्य मन्त्रस्य चक्रधारणविधायकत्वं सिद्ध्यति ।

तथा हि पाद्मे—

"चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण संतप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥
पवित्रं ब्राह्मणस्पत्यं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा ।
तेनातप्ता तनूर्येषां ते न यान्ति हरेः पदम् ॥
तेन तप्ता तनूर्येषां ते प्रयान्ति परंपदम् ।
शुद्धेन तेन तप्तेन ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥
येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा ।
तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु नः ॥
प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् ।
तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥
सनेमि चक्रमजरं चक्षुरस्य महात्मनः ।
तस्मिन् हि विधृते देवा महोन्नतपदं ययुः ॥
यत्ते पवित्रमर्चिषि अग्ने तेन पुनीहि नः ।
इत्येवं श्रुतयस्सर्वाः कथयन्ति वरानने ॥
तस्माद्वै विधिवद्धार्याश्शङ्खचक्रादिहेतयः ।"

इत्यादिना तप्तचक्रधारणे पवित्रश्रुतिचरणश्रुतिगतपदानां श्रुत्यन्तरगतपदानां च समन्वयप्रदर्शनेन पवित्रचरणश्रुत्योश्श्रुत्यन्तराणां च चक्रधारणपरत्वमाश्रयणीयम् ॥

यत्तु—'देवा वै यज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्' इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धार्थप्रतिपादनपर वेदभागोपबृंहणस्य पुराणादेः प्रत्यक्षमूलकत्वसम्भवेऽपि मानान्तरानधिगतार्थप्रतिपादनपरविधिवाक्योपबृंहणपुराणादेः प्रत्यक्षमूलकत्वासम्भवेन पवित्रमन्त्रस्य शक्तितात्पर्यनिर्णयानुकूलस्य बुद्धिपरिकल्पितन्यायमूलत्वस्यैव वक्तव्यतया न्याय एव शरणीकरणीयः— **इति** ॥

तदपि न । मानान्तरानधिगतार्थप्रतिपादनपरविधिवाक्योपबृंहणस्यापि प्रत्यक्षमूलकत्वसम्भवात्, न्यायमूलकत्वमेव इति नियमानुपपत्तेः ; इतरेषां

चानुपलब्धेरिति स्मृत्यधिकरणगुणसूत्रे अतीन्द्रियार्थप्रतिपादनपरोप-बृंहणस्यापि प्रत्यक्षमूलकत्वस्यैवोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च । अत एव अतीतानागतादिगोचरचतुर्मुखप्रसादादिलब्धसाक्षात्कारमूलकत्व-मुपबृंहणस्योक्तं **श्रीरामायणे**—

"मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ।"—

इत्यारभ्य,

"रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।
रामस्य सह सौमित्रे राक्षसानां तथैव च ॥
वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ।
तच्चाप्यकथितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥
न ते वागनृता काव्ये का चिदत्र भविष्यति ।
कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥" —इति ॥

न च–रामायणस्योक्तवचनेन भगवच्चरितवर्णन एव चतुर्मुखप्रसादजन्य-साक्षात्कारमूलकत्वं प्रतीयते, न तु मानान्तरानधिगतार्थवेदवाक्योप-बृंहण इति–वाच्यम्; तस्योपलक्षणत्वात् । अत एव **श्रीमद्रामायणे**—

"वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ।"—इत्युक्तम् ।

तथा **विष्णुपुराणे**—

'संप्राप्तश्च तदा तत्र वसिष्ठो ब्रह्मणस्सुतः ।'—

इत्यारभ्य,

"पुराणसंहिताकर्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः ।
मत्प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठो मे पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥" —इति ॥

तथा **श्रीमहाभारते आदिपर्वणि**—

"तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदान् महामतिः ।
संस्कारोपगतं गुह्यं नानाशास्त्रोपबृंहितम् ॥
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे मध्ये गिरिगुहालये ।
विशोध्य देहं धर्मात्मा दर्भसंस्तरमाश्रितः ॥
शुचिस्सुनियमोपेतश्शान्तात्मा तपसि स्थितः ।
भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ॥
प्रविश्य योगज्ञानेन सोऽपश्यत्सर्वमन्ततः ।
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसाऽवृते ॥" —इत्यादि ॥

तत्रैव **मोक्षधर्मे** भगवतो बादरायणस्य नारायणप्रसादलब्धं प्रत्यक्षमुपबृंहणमूलमित्युक्तम्—

"पराशरसुतश्श्रीमान् व्यासो वाक्यमुवाच ह ।
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ॥
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमाः ।
तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ॥
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
प्रकाशकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ॥
तच्छृणुध्वं यथा ज्ञानं वक्ष्येऽसंशयमुत्तमम् ।
यथावृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥
परमात्मेति यं प्राहुस्साङ्ख्ययोगविदो जनाः ।
महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥" —इति ॥

तत्रैव मोक्षधर्मे भगवान्—

"भूतभव्यभविष्याणां ज्ञानानां वेत्स्यसे गतिम् ।
ये ह्यतिक्रान्तगाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥
तांश्च सर्वान्मयादिष्टो द्रक्ष्यसे नात्र संशयः ।

पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकान् सहस्रयुगपर्ययान् ॥
अपि ध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ।" —इति ॥

तस्मात्प्रत्यक्षमूलकतयैवोपबृंहणस्य प्रामाण्यमित्युपबृंहणानुरोधात्पवित्र-श्रुतेश्चक्रधारणविधायकत्वमङ्गीकर्तव्यं ; न्यायमूलकतया प्रामाण्येऽपि न्यायदार्ढ्यस्य पूर्वमुपपादितत्वात्तन्मूलकोपबृंहणानुरोधाच्च तथाऽङ्गीकर्तव्यम्। अतीन्द्रियार्थेषूपबृंहणस्याप्रामाण्ये अपिस्मर्यतइत्यादिशारीरकसूत्रे ह्यतीन्द्रियार्थव्यवस्थापकतयोपबृंहणोदाहरणानुपपत्तिः । एवं प्रमाणलक्षणे प्रतिपादितस्योपबृंहणस्यानर्थक्यापत्तिश्च ॥

यच्चोक्तं—अविवक्षितार्थेऽपि मन्त्रस्य पुराणेषूपबृंहणं दृश्यते ; यथा—

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः,
जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः"—

इति मन्त्रस्य सोमलतायां विष्ण्वादिजनयितृत्वासम्भवेन तज्जनयितृत्वांशे विवक्षारहितस्यापि,

"सोमं ससर्ज यज्ञार्थं सोमाद्द्यौस्समजायत ।
धरा वह्निश्च सूर्यश्च वज्रपाणिश्शचीपतिः ॥
विष्णुर्नारायणश्श्रीमान् सर्वं सोममयं जगत् ।"—

इति वायुसंहितायामुपबृंहणदर्शनात् ; तस्मान्नोपबृंहणानुसारेण पवित्रमन्त्रस्य चक्रधारणपरत्वसिद्धिः—**इति** ॥ **तन्न** ; उपबृंहणविशेषस्याप्रामाण्यदर्शनमात्रेणोपबृंहणत्वावच्छेदेन तथात्वसाधने 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्' इत्यादिवेदवाक्यविशेषस्य बाधितार्थकत्वदर्शनेन वेदत्वावच्छेदेन तथात्वापत्तेः ; इदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्यदर्शनमात्रेण ज्ञानत्वावच्छेदेन तथात्वासिद्धौ शून्यवादापत्तेः। एवं मन्त्रादिगतसोमपदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वेन तादृशपरमात्मनश्च द्यावापृथिव्यादिजनयितृत्वसम्भवादवतारविष्णुजनयितृत्वसम्भवाच्च । तथा सोमपदस्य परमात्मपर्यन्तत्वाभावेऽपि न क्षतिः, सूर्यादीनां कर्मद्वारा सोमसाध्य-

त्वात्, यज्ञैराराधितो भगवानपि लीलयाऽवतरतीति पुराणादिसिद्ध-त्वाच्च । तदाह पराशरः—

"देह्यनुज्ञां महाराज मा धर्मो यातु संक्षयम् ।
हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत् ॥" —इति ॥

तथा चोपबृंहणानुसारेण पवित्रमन्त्रस्य चक्रधारणपरतया वेदमन्त्र-करणकविधिविषयतया च चक्रधारणस्य वैदिकत्वसिद्धिः । न च—प्राणाय स्वाहेति वेदमन्त्रान्विते प्रथमकबलभक्षणे व्यभिचाराद्वेदमन्त्रा-न्वितत्वं न वैदिकत्वसाधकमिति—वाच्यम् ; प्रथमकबलभक्षणेऽपि वेदजन्येष्टसाधनत्वादिप्रकारकबोधविषयत्वादिरूपवैदिकत्वसत्त्वात् ॥

यदपि—पद्मपुराणवचनं 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यादिवत्, 'इत्येवं श्रुतयस्सर्वाः कथयन्ति वरानने' इत्यनेन कथ-ञ्चिन्मन्त्रपदप्रकाश्यत्वं हेतुवन्निगद्य, "तस्माद्वै विधिवद्धार्याश्शङ्ख-चक्रादिहेतयः" इत्यनेन मन्त्रसिद्धं चक्रादिधारणं स्तौतीति न पाद्मो-पबृंहणबलाच्चक्रादिधारणस्य वैदिकत्वसिद्धिः—इति ॥ तन्न ; कथयन्ती-त्यस्य बोधयन्तीत्यर्थकतया मन्त्रजन्यबोधविषयत्वस्यैव प्रतीतेः, कथ-ञ्चिन्मन्त्रपदप्रकाश्यत्वं निगद्यत इत्यस्याग्रहमूलकत्वात्, वेदोपबृंहणार्थं प्रवृत्तस्य पुराणस्य मन्त्रपदप्रकाश्यत्वे तात्पर्यासम्भवात्, 'तस्माद्वै विधिवद्धार्याः' इत्यनेन चक्रधारणे प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभाव-प्रतियोगित्वप्रतीतेः, चक्रधारणविधानस्यैव बोधनेन स्तावकत्वकथना-योगाच्च । किञ्च—स्तावकत्वं नाम प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगि-त्वाभाववति चक्रधारणे तद्बोधकत्वं वा विशिष्टवाक्यस्य प्रतीयमानार्थ-परित्यागेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वलाक्षणिकत्वं वा ? नाद्यः—अप्रा-माण्यापत्तेः, प्रमाणान्तरबाधाभावे वृथा तत्कल्पनस्यानुचितत्वात् । अत एव न द्वितीयः, स्तावकत्वेऽपि नाविहितस्य स्तुतिरिति न्यायेन विध्युन्नयनावश्यंभावाच्च ॥

यदप्युक्तं—वस्तुतस्तु न पुराणकर्तृसमुत्प्रेक्षितन्यायाभाससिद्धार्थकथनपरमिदं वचनं ; किन्तु वैशेषिकसाङ्ख्यशैवागमप्रक्रियानुवादिपुराणभागेषु वैशेषिकादिसमुत्प्रेक्षितहेत्वाभासानुवादकवचनवत्पाञ्चरात्रप्रक्रियानुवादिपुराणभागेषु स्वमताभिनिवेशपिहिततत्त्वदृष्टिपाञ्चरात्रिकमतभ्रान्तिविप्रलिप्सादिसमुत्प्रेक्षितन्यायाभाससिद्धस्वमतानुगुणश्रुतियोजनाप्रकारानुवादकान्येतादृशोपबृंहणवचनानि तन्मताभिमानिपुरुषसंवादप्रदर्शनपूर्वकं निबद्धानीति नैतेषां तत्र तात्पर्यम् ; शुक्तिका रजतमभादिति भ्रान्तिसिद्धरजतानुवादिवाक्यवत्परभ्रमसिद्धस्यैवार्थस्यानुवादात् । अत एव प्राचीनैः—'बहवः पुरुषा राजन् साङ्ख्ययोगविधायिनाम्' इति महाभारतवचनादात्मनानात्वमाशङ्क्य साङ्ख्यमतप्रक्रियानुवादित्वादात्मनानात्वपरत्वं नास्तीत्युक्तम्—इति ॥

तदयुक्तं ; यस्यार्थस्योत्तरत्र दूषणं प्रतिपाद्यते तदर्थप्रतिपादनपरश्रुतिपुराणादेर्भ्रान्तिसिद्धार्थानुवादपरत्वं, यथा सद्विद्यायां—तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति वाक्यस्य तथात्वं, कथमसतस्सज्जायेतेत्युत्तरवाक्येन तन्निराकरणात्, दूषणाभावेऽपि तथात्वकल्पने च सर्वत्रापि तथात्वकल्पनसम्भवेन सर्वस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रामाण्यापत्तेः ॥

एतेन—बहवः पुरुषा राजन्नित्यस्यापि साङ्ख्यप्रक्रियानुवादित्वं प्राचीनोक्तमयुक्तं ; 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिश्रुतिसिद्धात्मनानात्वप्रतिपादनपरत्वाच्च ॥

यच्चोक्तं—पाद्मोपबृंहणबलादिव शैवपुराणोपबृंहणबलात्पवित्रचरणश्रुत्योस्तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वप्रसङ्गः । तथा हि—

"ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः ।
पवित्रं तद्धि विख्यातं तत्सम्पर्कात्तनुश्शुचिः ॥
ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते ।

तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं धार्यं शैवमनामयम् ॥
तेनातप्ततनूरज्ञः"—

इत्यादिना,

'दीक्षया सहितस्साक्षादाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम्' ।

इत्यन्तेन अगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्रश्रुतेर्लिङ्गधारणपरतया व्याख्यातत्वात्—इति । तत्तुच्छम्; शैवपुराणस्य तामसत्वेन पाद्मपुराणस्य च सात्त्विकत्वेन तयोर्विरोधे पाद्मवचनस्यैव ग्राह्यत्वात्, भगवच्छास्त्रे च पवित्रश्रुतेस्सौदर्शनत्वाभिधानेन तद्विरोधाच्च; भगवच्छास्त्रमूलकमनुस्मृतिविरोधे स्मृत्यन्तराणामनादरणीयतायाः 'मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते' इत्यादिवचनसिद्धत्वेन साक्षाद्भगवच्छास्त्रविरोधेऽनादरणीयत्तायाः कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात् ॥

ननु—शैवपुराणस्य तामसत्वे पाद्मपुराणस्य च सात्त्विकत्वे किं मानं, किं वा मानं तामसानामनादरणीयत्वे—इति चेत्। उच्यते—

"वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं परम् ।
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शोभनं स्मृतम् ।
सात्त्विकानि पुराणानि शोभनानि शुभानने ।
ब्रह्माण्डं ब्रह्मकैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ॥
भविष्यद्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ।
शैवमाग्नेयकं चैव लैङ्गं स्कान्दं तथैव च ॥
कौर्मं चैव तथा मात्स्यं तामसानि प्रचक्षते ।"

इति पाद्मपुराणवचनैस्सात्त्विकराजसतामसविभागस्य,

"नाद्रियेत पुराणादीन् राजसांस्तामसांस्तथा ।
अनीशानां परेशत्वं वृथा यत्रोपवर्ण्यते ॥"

इति भारद्वाजवचनेन तामसानामनुपादेयत्वस्य च सिद्धेः; किं चानन्यथासिद्धमेवोपबृंहणं श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रभवति; 'ब्रह्मेति लिङ्गमा-

ख्यातं' इत्याद्युपबृंहणं च तप्तलिङ्गमुद्राधारणांशे नानन्यथासिद्धं; तस्योपबृंहणस्य सुदर्शनपरत्वेनाप्युपपत्तेः । तथा हि–ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातमित्यस्यायमर्थः–ब्रह्मेतिशब्देन लिङ्गं भगवच्चिह्नं सुदर्शनमाख्यातं, एवम्भूतस्य सुदर्शनस्य ईश्वरो नारायणः पतिर्नियन्ताऽपि 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतम्', 'निरुपाधीश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वीश्वरशब्दस्य नारायणे प्रयोगदर्शनात्; तत् प्रसिद्धं सुदर्शनं पवित्रं, तत्सम्पर्कात्तनुश्शुचिः, पवित्रं ते विततमिति ऋगाहेति योजना । तस्माल्लिङ्गाख्यं चिह्नाख्यं । शैवं–शिवस्य नारायणस्येदमिति शैवं, 'शाश्वतं शिवमच्युतं' इत्यादौ नारायणेऽपि शिवशब्दप्रयोगदर्शनात्; यद्वा–शिवेन रुद्रेण धार्यमाणत्वाच्छैवं, वैष्णवानामहं यथेति भागवतादौ शिवस्य वैष्णवोत्तमत्वोक्तेस्तस्यापि चक्रधारणसिद्धेः । तेन विष्णुचक्रेणातप्ततनूरज्ञः; तप्ततनूर्विशेषज्ञ इत्यर्थः । दीक्षया–तापादिसंस्काररूपया; सहितोऽधिकारी–उत्तमं भगवच्चक्रादिचिह्नं, तत्सारूप्यमिति यावत्; आप्नुयात्–प्राप्नोति । यदि लिङ्गशब्दश्शिवलिङ्गपरस्स्यात् तदोपबृंहणानुसारेण तप्तलिङ्गधारणं श्रुतिविहितमिति तप्तलिङ्गं वैदिकैर्धार्यं स्यात्; न हि वैदिकेषु केनापि तद्धार्यते । न च–पाशुपतव्रतादिशिवधर्मतत्फलकैलासादिप्राप्तिप्रतिपादकपूर्वापरवाक्यसन्दर्भमध्यगतलिङ्गपदस्य शिवलिङ्गपरत्वमुचितं, न तु विष्णुचिह्नभूतचक्रादिपरत्वं, प्रकरणविरोधादिति–वाच्यम्; शिवलिङ्गपरत्वे सात्त्विकपुराणविरोधेनोपबृंहणस्यैवाप्रामाण्यापत्तेः, शिवस्य चक्रादिधारणेन वैष्णवोत्तमत्वरूपपरमोत्कर्षप्रतिपादकतया प्रकरणविरोधाभावाच्च ॥

यदपि—'तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं शैवं धार्यमनामयम्'—इत्यत्र शिवलिङ्गशब्दयोः क्रमेण नारायणतच्चक्रवाचित्वाश्रयणं न सम्भवति; सुरभयस्सुमनसः, रामार्जुनावित्यादौ यत्रोभयपदं नानर्थकं,

तत्र परस्परसमभिव्याहारेण तत्तदर्थविशेषरूढिसमुन्मेषवत् शिवलिङ्ग-पदयोः परस्परसमभिव्याहारेण शशाङ्कशेखरतत्प्रतिकृतिरूढ्योरेव समुन्मेषात्--इति । तन्न; यत्र पदद्वयं नानार्थकं तत्र परस्परसमभि-व्याहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वेऽन्योन्याश्रयात्, शिवपदस्य रुद्रपरत्व-निश्चयं विना लिङ्गपदस्य तत्प्रतिकृतिपरत्वनिश्चयासम्भवात् लिङ्ग-पदस्य तत्प्रतिकृतिपरत्वनिश्चयं विना शिवपदस्य रुद्रपरत्वनिश्चया-योगादिति ॥

यदपि—"यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं नहतस्यावधावति, मा तद्भूम्या माश्लिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातम्"—इति मन्त्रेण तप्तशूलधारणमपि प्रसञ्जनीयम्—इति । तन्न; इष्टसाधन-त्वानिष्टनिरासकत्वान्यतरप्रकारकवेदजन्यबोधविषयत्वस्यैव धर्मत्वव्या-प्यत्वेन धर्मत्वापादकत्वेऽपि केवलवेदजन्यबोधविषयत्वस्य धर्मत्वा-नापादकत्वात्; अन्यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति वेदजन्यबोधविषयस्य कलञ्जभक्षणादेरपि धर्मत्वापत्तेः । न च—अनिष्टसाधनत्वाप्रकारकवेद-जन्यबोधविषयत्वस्य धर्मत्वव्याप्यत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति—वाच्यम्; तथाऽपि 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' इत्युक्तयतिहननादे-रपि धर्मत्वप्रसङ्गात्; तथा चोक्तान्यतरप्रकारकवेदजन्यबोधविषय-त्वस्य त्रिशूलधारणेऽभावाद्धर्मत्वापादनं न युक्तम् ॥

न च—अभिशूलमग्निना शूलसंसृष्टेनाग्निना, पच्यमानात् तज्जन्यवर्त-मानकालीनकिणाश्रयात्, ते गात्रात्, यदल्पमप्यवधावति चित्याग्निदाह-काले अज्ञातं सत् पतति; तदङ्गं भूम्यां माश्लिषत् मा लग्नं भूत्, उश-द्भ्यः कामयमानेभ्यः, रातं दत्तमस्त्वित्यर्थात् अग्नितप्तशूलजन्यकिणस्य देवप्रीतिरूपेष्टसाधनत्वबोधनाद्धर्मत्वापादनं युज्यत इति—वाच्यम्; पच्यमानादित्यनेन पाकस्य वर्तमानत्वबोधेऽपि किणस्य तदबोधात्—लडाद्यर्थवर्तमानत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वयेऽपि तज्जन्यफलेऽन्वयासम्भवात्,

अन्यथा मध्यमार्गगन्तरि काशीं गच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः, विक्लित्त्य-नुकूलव्यापारस्य पचधात्वर्थत्वेन किणस्य फलत्वाभावाच्च । न च— अभिशूलं शूलसंसृष्टात् अग्निना पच्यमानात् चित्याग्निना पच्यमा-नादित्यर्थाङ्गीकारान्न विरोधः, निहतस्येत्यनेन मरणानन्तरकालीनत्व-बोधादिति—वाच्यम् ; तथा सति शूलसंसृष्टत्वमात्रप्रतीतावपि तप्तशूल-धारणाप्रतीतेरापादकासिद्धेः ॥

वस्तुतस्तु—अश्वमेधे श्रूयमाणस्यास्य मन्त्रस्याश्वपरत्वमेव युक्तं ; तथैव भट्टभास्करादिभिर्व्याख्यातत्वात् ; "हे अश्व अग्निना पच्यमानात्ते गात्रात्, यदल्पमप्यवधावति अज्ञातं सत् पतति, पृथिव्यां निहतस्य निहन्यमानस्य तव अभिशूलं शूले सक्तमङ्गं वा अवधावति, तदङ्गं भूम्यां मा श्लिषत् मा लग्नं भूत्, उशद्भ्यः कामयमानेभ्यो रातं दत्तमस्तु" इति तद्भाष्यात् ; तस्मादस्य मन्त्रस्य तप्तशूलधारणे धर्मत्वापादकत्व-कथनमसङ्गतमेव ॥

यदपि—स्मृतिपुराणतन्त्रादिषु यानि तापरूपाणि कर्माण्युपदिष्टानि तद्विषयतयैवायं मन्त्रो योजनीयः ; तथा हि—सन्ति बहवस्तापाः, 'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थस्सूर्याभिमुखमास्थितः'—इत्यादिस्मृतिप्रतिपन्न-वैखानसधर्मभूतपञ्चाग्निसूर्यादितापः, तथा योगशास्त्रविहितप्राणायाम-सङ्क्षुभितजाठराग्निसन्तापः, सुरापानमरणान्तिकप्रायश्चित्तभूततप्तसुरागो-मूत्रादिपानसम्पादितसकलदेहतापः, मृतशरीरदाहात्मकचित्याग्निदाहः, अग्निवैद्यमतःपरमिति वैद्यशास्त्रप्रतिपन्नसन्निपातादिरोगनिवर्तकाग्निवै-द्यदाहः, श्रोत्रियस्य पारलौकिकज्ञानवतस्सम्पातायातपापानुष्ठानसम्पन्न-पश्चात्तापः, ब्रह्महत्यादिपातकिनां देशान्तरगमनेऽपि तत्कृतपापपरि-ज्ञानाय तप्तकबन्धभगमुद्रादितापश्च । सम्भाव्यते च तेषां सर्वेषां तापानां तप्तपदेन प्रत्ययः । युज्यते च पवित्रमन्त्रोत्तरार्धगतेन तत्पदद्वयेन 'तेनरक्तं रागात्', 'तत्र भवः', तत्र जातः', 'तस्यापत्यम्'

इत्यादिव्याकरणसूत्रगततत्पदवत् शब्दासन्निहितस्यापि योग्यताबलेन बुद्धिमागतस्य तत्तत्तापविशेषसाध्यफलस्य परामर्शः। तथा च—अग्निसाध्यतापानुष्ठानसमये ब्रह्मणस्पतिशब्देन अग्नेस्सम्बोधनं कार्यं; एवं सूर्यादिसाध्यतापानुष्ठानसमये सूर्यादीनां साधनतया तत्सम्बोधनं कार्यम्। यद्वा—अग्निसाध्यतापानुष्ठानसमयेऽपि सूर्यादीनां सर्वकर्मसाक्षितया ब्रह्मणस्पतिशब्देन तेषामन्यतमस्य सम्बोधनं युज्यते; 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्', 'अग्निर्मे वाचि श्रितः' इत्यादिश्रवणात्। यद्वा—सुषुम्नस्सूर्यरश्मिरित्यादिश्रुत्या सुषुम्नानाडीरूपेणादित्यस्य जठरवृत्तिवैश्वानररूपेणाग्नेः प्राणपञ्चकरूपेण वायोरन्तर्यामिरूपेण परमेश्वरस्य सर्वगात्रव्याप्तिवचनमुपपद्यते। पवित्रशब्दश्च—'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरकोशाभिधानात्, 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, सूर्यः पवित्रं स मा पुनातु', 'असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रं', 'यत्ते पवित्रमर्चिषि, अग्ने विततमन्तरा, ब्रह्म तेन पुनीमहे, उभाभ्यां देव सवितः, पवित्रेण सवेन च', 'पाणिलिङ्गं पवित्रम्' इत्यादिवैदिकप्रयोगाच्च सूर्याग्निस्वरूपतद्रश्मिजालशिवलिङ्गादिषु यथायोगं वर्तनीयः। तथा च पवित्रशब्दस्य सूर्यादिस्वरूपपरत्वे—हे ब्रह्मणस्पते हे अग्ने यत् त्वत्स्वरूपं तेनादग्धतनूस्तत्तदुचितं फलं नाश्नुते—इत्यर्थो ग्राह्यः; पवित्रशब्दस्य रश्मिजालपरत्वे—मेध्यं यद्रश्मिजालं तेनादग्धतनूस्तद्योग्यं फलं नाश्नुत इत्यादियोजनाभेदा यथासम्भवमूहनीयाः॥ —इति॥

अत्रोच्यते—तत्र हि पञ्चाग्निसूर्यादितापपरत्वं तावदयुक्तं, चतुर्मुखनियामकत्वस्य सूर्ये बाधेन ब्रह्मणस्पत इत्यनेन सम्बोध्यत्वानुपपत्तेः, सूर्यस्य वेदस्वरूपतायाः 'सैषा त्रय्येव विद्या तपति' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेऽपि तन्नियामकत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद्ब्रह्मशब्देन वेदस्य ग्रहणेऽप्यनिस्तारात्, सूर्यस्वरूपस्य तद्विग्रहस्य वा विभुत्वाभावेन गात्राणि पर्येषीत्यस्यानुपपत्तेः। न च—'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी

प्राविशत्' 'सुषुम्नस्सूर्यरश्मिः' इत्यादिश्रुतिभिरिन्द्रियाभिमानिदेवतात्वेन सुषुम्नानाडीरूपरश्मिद्वारेण च व्याप्तिरादित्यस्याप्युपपद्यत इति—वाच्यम्; प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितगात्रत्वव्यापकत्वस्य तावताऽपि बाधात्, नेत्राद्यवच्छेदेन सतोऽप्यादित्यस्यान्यदेशावच्छेदेनाभावसत्त्वात्, विश्वतश्शब्दपरीत्युपसर्गाभ्यां तादृशव्यापकत्वस्यैव बोधनात्, पदान्तरासमभिव्याहृतस्य प्रभुशब्दस्य निरुपाधिकप्रभुत्वावच्छिन्नवाचकत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च ॥

पवित्रं विततमित्यस्य मेध्यं यद्रश्मिजालमित्यर्थोऽपि न युक्तः, रश्मिजालपदस्याध्याहारप्रसङ्गात्। तच्छब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतत्तत्साध्यफलपरत्वमपि न युक्तं; अनिर्दिष्टपरामर्शकत्वायोगात्, तेन रक्तं रागादित्यत्र रागादित्यस्य रञ्जकद्रव्यवाचिपदादित्यर्थकतया निर्दिष्टस्यैव रञ्जकद्रव्यस्य तच्छब्देन परामर्शात्; 'तत्र जातः' 'तस्यापत्यं' इत्यादावपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यतः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्त्या प्रातिपदिकशब्दस्य च अर्थवदधातुरित्यनेनार्थविशिष्टशब्दस्वरूपे परिभाषितत्वेन तत्परतया तद्घटकप्रातिपदिकार्थस्य तच्छब्देन परामर्शादनिर्दिष्टपरामर्शायोगात्। अस्तु वा तत्रागत्याऽनिर्दिष्टपरामर्शः, तथाऽपि प्रकृते गत्यन्तरस्योपपादितत्वेन तदयोगात् ॥

एतेन योगशास्त्रविहितप्राणायामादिसङ्क्षुभितजाठराग्निसन्तापादिपरत्वमपि निरस्तम्; "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, सूर्यः पवित्रम्" इत्यादौ सूर्यशब्दस्याग्नित्वाद्यवच्छिन्नपरत्वे घटो घट इतिवन्निराकाङ्क्षत्वप्रसङ्गेन सहप्रयोगस्य तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिकुण्ठकस्य तद्धर्मावच्छिन्नशक्तिसाधकतयोपन्यासस्याज्ञानमूलकत्वात्, ते पवित्रमित्यस्य त्वत्स्वरूपमित्यर्थे अभेदे षष्ठ्या अस्वारस्यात्, अततनूरित्यत्र प्राणायामसङ्क्षुभितजाठराग्निनेत्यध्याहारापत्तेश्च ॥

पाणिलिङ्गं पवित्रमिति लिङ्गे पवित्रशब्दप्रयोगोऽप्यसिद्धः ; पाणिलिङ्गं पवित्रमिति वाक्यस्यान्ध्रैर्यजुर्वेदारण्यके पाठेऽपि विद्यारण्यभट्टभास्करादिभिरव्याख्यातत्वेन तादृशपाठस्याप्रामाणिकत्वात्, द्राविडानां शिष्टानां पाठाभावात्, पाणिमन्तं पवित्रमिति पाठाच्च । किञ्च पवित्रश्रुतेः परमात्मपरतया सूर्यादिपरत्वासम्भवः । तदाह भगवान् शौनकः—

"आध्यात्मिकं पवित्रं ते सूक्तं जप्त्वाऽऽप्लुतश्शुचिः ।
गतिमिष्टामवाप्नोति विन्दते चेह वृद्धताम् ॥" —इति ॥

एतदेव शौनकवचनमनुरुध्य सामवेदभाष्यकृता भरतस्वामिना पवित्रश्रुतिः परमात्मपरतया व्याख्याता। न चैवं—सौदर्शनत्वविरोध इति—वाच्यम् ; परमात्मपरस्यापि तदायुधत्वेन सुदर्शनपरत्वाविरोधात् । अपि च पवित्रमित्यग्निरिति श्रुत्या पवित्रश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरतया व्याख्यातत्वेन अर्थान्तरपरत्वकथनमत्यन्तमप्रामाणिकम् ॥

यत्तु—"नाङ्कयेन्न दहेद्देहं दहेच्चेत्काममकारतः ।
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाश्श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥"—

इत्यादिस्मार्तनिषेधवचनमूलत्वेनायं मन्त्रो योजनीयः । तथा हि—हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणोत्तम, त्वं प्रभुः स्वतन्त्रोऽसि, पवित्रं पवित्राणि पूतानि, सुपां सुलुगित्यनुशासनाद्विभक्तिव्यत्ययः ; विश्वतो गात्राणि करचरणादीनि सर्वाङ्गानि, विस्तीर्णं यथा भवति तथा पर्येषि धारयसि; तदङ्गानां पवित्रत्वं च 'यावतीर्वै देवतास्तास्सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इतिश्रुतेः । तस्मात्तप्तमुद्रा न धार्येत्यभिप्रेत्य परमकारुणिकी श्रुतिराह अतप्तेति ; आय विष्णवे, तप्ता तनूर्येन तथोक्तः, अत एवामः—अपक्वान्तःकरणः, तत्—प्रसिद्धं, नाश्नुते—न भजते ; एवं—विष्णुरूपेण चक्रेण तप्ता तनूर्यस्य स तथोक्त इति वा विग्रहः । न केवलं तप्ताङ्गानामिष्टाभावमात्रं; अनिष्टमप्यस्तीत्याह—शृतास

इति ; शृताः पक्काः, इत् तप्तचक्रमुद्रासन्तापं, वहन्तः समाशत। अर्थात्पाक एव कर्मत्वेन सम्बध्यते, स च योग्यत्वात्कुम्भीपाकादिरूपः। यद्वा—अतप्तेति तपसन्ताप इत्यस्य लङात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनं, छान्दसमेकपदत्वं, कैत्रभावार्थं त्वयाऽपि तदनुसरणात् । अस्तु वा द्वैपद्यं, तथाऽपि न दोषः ; तेनायमर्थः—यस्य तनूरङ्गानि, नातप्त न दग्धवान्, स आमः ; अत एव ब्राह्मणोत्तमस्तत्पदमश्नुते। एवमतप्ताङ्गानां फलमुक्त्वा तप्ताङ्गानामनिष्टमाह शृतास इति। तच्छब्देन पूर्ववदेव कुम्भीपाकस्य परामर्शः, तथा च ब्राह्मणोत्तमैस्तप्तमुद्रा न धार्येति फलितोऽर्थः—इति ॥

तदयुक्तम्; पतिशब्दस्य स्वामित्वनियामकत्वावच्छिन्नशक्तस्योत्तमपरत्वे शरीरत्वावच्छिन्नशक्तस्य गात्रशब्दस्य करचरणादिपरत्वे व्याप्त्यर्थकस्य पर्येषीत्यस्य धारणपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गात्। भिन्नवचनान्तयोः पवित्रगात्रशब्दयोस्सामानाधिकरण्यायोगात्; विभक्तिव्यत्ययकल्पनस्य चागतिकत्वात् ; गात्राणि त्वं धारयसीत्यनेनैव गात्रेषु त्वत्सम्बन्धित्वसिद्ध्या तव गात्राणि त्वं धारयसीत्यस्यावक्तव्यत्वेन त इत्यस्यानन्वयात् ; कर्मपारतन्त्र्यशास्त्रपारतन्त्र्यभगवत्पारतन्त्र्याद्याश्रये ब्राह्मणे स्वातन्त्र्यस्य बाधेन प्रभुशब्दस्य बाधितार्थकत्वात् ; विततमित्यस्य पर्येषीत्यनेनान्वये व्यवहितान्वयप्रसङ्गात् ; अनेकदेशसम्बन्धरूपविततत्वस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थे बाधेनान्वयासम्भवात् ; गात्रत्वव्यापकपतनप्रतिबन्धकसंयोगानुकूलव्यापारस्य स्वीयावयवमात्रधारके ब्राह्मणे बाधेन विश्वतो गात्राणि पर्येषीत्यस्यानुपपत्तेश्च ॥

न च—ते विश्वतोगात्राणि पर्येषीत्यनेन त्वत्सम्बन्धिगात्रत्वव्यापकसंयोगानुकूलव्यापारबोधनान्नानुपपत्तिः, अत एव त इत्यस्यापि सार्थक्यमिति—वाच्यम्; तथाऽपि त्वत्सम्बन्धिगात्राणि त्वं धारयसीत्यस्या-

नावश्यकतया पर्येषीत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आय विष्णवे, तप्ता तनूरित्यर्थोऽपि न युक्तः; तप्तपदस्य करणसाकाङ्क्षत्वेन चक्रेणेत्यध्याहारावश्यकतया वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितस्वार्थकत्वाभावेनासामर्थ्यात्तप्तपदस्य समासानुपपत्तेः ॥ न च—इयमनुपपत्तिर्भवन्मतेऽपि समाना, शरैश्शातितपत्र इत्यादाविव वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितेत्यत्राभेदान्वयं निवेश्य सामर्थ्योपपादनं चास्माकमपि तुल्यमिति—वाच्यम् ; तथाऽपि तप्तपदयोगे चतुर्थीसमासस्यानुशासनाभावेनासाधुत्वात् ॥

एवं—एन विष्णुरूपेण चक्रेण तप्ता तनूरित्यर्थोऽपि न युक्तः; चक्रस्य विष्णुशरीरत्वेऽपि विष्ण्वभिन्नत्वाभावात्, अशब्दस्य विष्णुशरीरत्वावच्छिन्नपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गात् । अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुत इत्यनेन दग्धाङ्गस्येष्टाभावमुक्त्वाऽनिष्टप्राप्तिप्रतिपादनाय श्रृतास इत्यादिकमित्यपि न सत्; तथा सति श्रृतास इद्वहन्त इति कर्तृवाचकपदवैयर्थ्यात्, अतप्तनूर्न तदामोऽश्नुते तत्कुम्भीपाकमश्नुत इत्येव वक्तव्यत्वात्, तच्छब्दस्यानिर्दिष्टकुम्भीपाकपरत्वायोगाच्च । अतप्तेति पदच्छेदमङ्गीकृत्य व्याख्याऽपि न साधीयसी; यस्य तनूर्नातप्तेत्यनेन यत्सम्बन्ध्यवयवकर्मकतप्तचक्रकरणकदाहाभावः स ब्राह्मणोत्तमस्तत्पदमश्नुत इत्यर्थस्य प्रतीयमानस्य बाधात्, यस्य चक्राङ्कनं नासीत्तत्पुरुषस्य तत्पदेनोपादाने तदवयवकर्मकतादृशदाहाप्रसिद्ध्या तदभावस्य सुतरामप्रसिद्धेः, यत्पदेन चक्राङ्कितोपादाने तदीयावयवकर्मकतादृशदाहस्य प्रसिद्ध्या तदभावस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वेऽपि तस्य मोक्षप्राप्तिरित्यर्थप्रसङ्गेन भवतामनिष्टापत्तेः ॥ न च—यत्पदेनानङ्कित एवोपादेयः तथाऽपि नाप्रसिद्धिः, तादृशदाहत्वावच्छेदेन तदीयतनुकर्मकत्वाभावबोधादिति—वाच्यम्; रूपपरावृत्त्यनुकूलव्यापाररूपतपधात्वर्थघटकरूपपरावृत्तित्वावच्छेदेन तनूरिति द्वितीयान्तार्थतनुवृत्तित्वाभावस्य हि बोधो वाच्यः ; स च—बाधितः, सूर्यकिरणादि-

जन्यपरावृत्तेस्सर्वसाधारण्यात्; तप्तचक्रसंयोगात्मकव्यापारजन्यरूपपरावृत्तित्वावच्छेदेन तदभावस्याबाधेऽपि तेन रूपेण रूपपरावृत्तेर्धातोरनुपस्थित्या तथा बोधासम्भवात्। तादृशरूपपरावृत्त्यनुकूलव्यापारलाक्षणिकत्वे च धातोर्लक्षणैव दोषः। एवमतप्तेत्यस्य क्रियापदत्वे यत्तच्छब्दाध्याहारप्रसङ्गः; अतप्ततनूरित्यस्य बह्वृचैरेकपदत्वेन पाठात्; शाखान्तरे पदकाराप्रवृत्तावपि एकत्र निर्णीतश्शास्त्रार्थोऽपरत्रापीति न्यायात् बह्वृचपाठानुरोधेनैकपदत्वस्यैवौचित्याच्च ॥

यदपि—स्वतोऽध्ययनसिद्धपदविभागाभावेनान्तरङ्गस्ववाक्यार्थपर्यालोचनया पदव्यवस्थायां सम्भवन्त्यां बहिरङ्गशाखान्तरीयपदाध्ययनानुसारेण पदव्यवस्थाया अयुक्तत्वात्—इति। तन्न; पदद्वयकल्पने पूर्वोक्तरीत्या वाक्यार्थस्य बाधेन तदबाधनिर्वाहायाप्यैकपद्यकल्पनाया एव युक्तत्वात्। किं च—प्रत्यक्षशतपथश्रुतिविहितस्य सुदर्शनधारणस्य निषेधासम्भवादनुपपत्तेश्चोक्तार्थोऽनुपपन्नः। तथा हि—किं प्राप्तस्य निषेधः, उताप्राप्तस्य? आद्येऽपि रागाच्छास्त्राद्वा? रागोऽपि किं भोजनादाविव सुखसाधनत्वज्ञानात्, उत ख्यातिलाभाद्यर्थत्वज्ञानात्? नाद्यः—असिद्धेः, तस्य दुःखहेतुतयैवानुभूयमानत्वात्। न द्वितीयः—यद्रूपावच्छिन्नस्य रागात्प्राप्तिस्तद्रूपावच्छिन्नस्य निषेधेऽपि ख्यात्याद्यप्रयोजनकस्य चक्रधारणस्य निषेधायोगात्। नान्त्यः—शास्त्रप्राप्तस्य निषेधासम्भवात्, अन्यथा शास्त्राप्रामाण्यापत्तेः। न चरमः—शशशृङ्गं नास्तीतिवदप्रसक्तनिषेधस्याशक्यत्वादप्रयोजकत्वाच्च ॥ न च—उक्तरीत्या स्वात्महननकेशोल्लुञ्छनादेरपि निषेधोऽनुपपन्नस्स्यादिति—वाच्यम्; तत्रासच्छास्त्रात्प्राप्तस्यैव निषेधाङ्गीकारादिति ॥

इति पवित्रश्रुतिविचारः.

एवं चरणश्रुतिरपि सुदर्शनधारणे प्रमाणम् ॥

चरणश्रुतेस्तावदयमर्थः ॥ चरणं—परगतिसाधनं सुदर्शनं, चरणशब्दस्य परगतिसाधनत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिशक्तेश्च सत्त्वात्, 'चरणं प्राङ्गणे चक्रे' इतिकोशात् । पवित्रं—परिशुद्धिकरं, परिशुद्धिश्च प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पः, विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशसङ्कल्पं प्रति स्वाश्रयवह्निसन्तप्तमुद्रासंयुक्तभुजघटितदेहवत्तासम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुत्वात्तस्य परिशुद्धिकरत्वोपपत्तेः ॥ यद्यपि—पवित्रशब्दस्यापि सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिरस्ति, तथाऽपि—विशिष्टवाचकानां पदानां पृथग्विशेष्यवाचकपदसमवधाने विशेषणमात्रपरत्ववत् धर्मद्वयावच्छिन्नवाचकपदानामप्येकधर्मावच्छिन्नवाचकपदान्तरसमवधाने तदितरधर्मावच्छिन्नमात्रपरत्वस्य 'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः' इत्यादाविव वक्तव्यतया सुदर्शनत्वावच्छिन्नवाचकचरणपदसमभिव्याहारात्पवित्रशब्दस्य योगार्थमात्रपरत्वं बोध्यम् ।

न च—विनिगमनाविरहाच्चरणशब्दस्यैव योगार्थमात्रपरत्वमिति वाच्यम्; 'चरणं नो लोके' इत्याद्युत्तरवाक्यानुरोधेन चरणशब्दस्य विशेष्यवाचकत्वेन विनिगमकसत्त्वात् । विततं—संस्कृतमुद्रात्वव्यापकं, संस्कृतमुद्रासामान्ये समाश्रितानुग्रहार्थं सन्निहितमास्त इति विततपदार्थविधेयको बोधः । येन पूतः—यज्जन्यपापाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पविषयीकृतः; दुष्कृतानि तरति—दुष्कृतनाशानुकूलव्यापाराश्रयः, तादृशव्यापारश्चक्रधारणरूप एव, नाशानुकूलव्यापारार्थकतरतिधात्वर्थतावच्छेदकनाशरूपफलस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन दुष्कृतेषु सत्त्वात्; घटं नाशयेदित्यादौ घटादेरिव तेषां कर्मता बोध्या । न च—प्रति-

योगितासम्बन्धेन पापनाशं प्रति स्वाश्रयभुजघटितदेहावच्छिन्नत्व-कालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन तप्तचक्रसंयोगस्य कारणत्वे प्रायश्चित्ता-दीनां वैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; स्वसमानकालीनपापानां चक्रधारणेन नाशेऽप्यनन्तरकालीनपापनिरासकतया तेषां सार्थक्यात्। अन्यथा—

"सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्॥"

इत्यादिशास्त्रात् सन्ध्यावन्दनादीनामपि पापनिवर्तकत्वोक्त्या तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्वारतापातात्॥

यदि च—केषां चिदेव पापानां सन्ध्यावन्दनादिभिर्नाश इति न तद्वैयर्थ्यं; अथवा विधूतपापा इत्यनेन तदकरणप्रयुक्तप्रत्यवाय-परिहार एव विवक्षित इति नोक्तदोषः—इति विभाव्यते। तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं; तरति दुष्कृतानीत्यत्र तरतेरभावप्रयोजक-धर्मार्थकत्वेन दुष्कृतानीत्यस्य प्रत्यवायार्थकत्वेन तथैवार्थसम्भवात्, येन पूत इत्यस्य यज्जन्यप्रत्यवायाभावप्रकारकसङ्कल्पविषय इत्यर्थात्। पवित्रेण—परिशुद्धिकरेण, शुद्धेन—निरस्तसमस्तदोषगन्धेन, तेन—सुदर्श-नेन, धृतेनेति शेषः; पूताः वयं, अरातिं—शत्रुं, भगवत्साक्षात्कार-प्रतिबन्धकमिति यावत्; पाप्मानं—पापं प्रत्यवायं वा, अतितरेम—नाशानुकूलव्यापाराश्रयाः अभावप्रयोजकधर्माश्रया वा, लोकस्य द्वारं—भगवल्लोकप्राप्त्युपायभूतं, अर्चिर्ज्योतिर्महश्शब्दैर्ज्वालाकिरणप्रकाश-भेदस्य विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यं; भ्राजमानं—शोभमानं, अमृतस्य—परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य, धाराः—अनुभवप्रकारान्, दोहमानं—दुहानं, मुक्तिप्रदमित्यर्थः; लोकस्य द्वारमित्यनेन स्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वस्य दोहमानमित्यनेन च फलोपधायकत्वस्य च विवक्षणान्न पौनरुक्त्यं; एतादृशं चरणं—सुदर्शनं, नः—अस्मान्, लोके परमपदे, सुधितान् सुप्रतिष्ठितान्, दधातु करोतु। मोक्षकामो नरस्सुदर्शनधारणं कुर्यात्;

यद्वा पापनिवृत्तिकामस्सुदर्शनधारणं कुर्यादिति विधिरत्र द्रष्टव्य इति प्राञ्चः। अत्र विधिप्रत्ययार्थो न तावदिष्टसाधनत्वं, लोकस्य द्वारमित्यादिभिरेव तदवगमात्; नापि कृतिसाध्यत्वं, धृतेनेत्यध्याहृतपदेन तदवगमात्, नित्यत्वालाभाच्च; किं तु प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। तथा च--मोक्षकामादिनिष्ठतद्धारणाभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वलाभान्नित्यतासिद्धिः। न च--मोक्षकामनाया अधिकारिविशेषणत्वे तच्छून्ये तदकरणे प्रत्यवायानुपपत्तिरिति--वाच्यम्; मोक्षकामइत्यस्य सम्भवाभिप्रायेण स्वरूपकीर्तनमात्रपरत्वादधिकारघटकत्वाभावात्, नरत्वस्यैवाधिकारत्वात् ॥

अत्र भास्करः--चरणश्रुतिरपि न सुदर्शनधारणे प्रमाणं, तस्या अपि प्रकरणार्थपर्यालोचनायामर्थान्तरपरत्वावगमात्। तथा हि--'देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत्' इत्युपक्रम्य, 'तं तपोऽब्रवीत्तं श्रद्धाऽब्रवीत्तं सत्यमब्रवीत्तं मनोऽब्रवीत्तं चरणमब्रवीत्' इत्यादिवाक्यसमुदायेन चातुर्होत्रचयनाङ्गभूताः अपाघाख्याः पञ्चेष्टीर्विधाय "ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः, अपाघा अनुवित्तपो नाम, तपः प्रथमां रक्षति, श्रद्धा द्वितीयां, सत्यं तृतीयां, मनश्चतुर्थीं, चरणं पञ्चमीम्" इत्युक्त्वा, 'अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति, कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति' इत्युपसंहृतम्। तत्र मनसा प्रायपाठान्मनोवदिन्द्रियमेव चरणशब्देन गृह्यते, नान्यत्; 'विशये प्रायदर्शनात्' इत्यत्र प्रायदर्शनस्यैव नियामकत्वोक्तेः। तथा च--चरणं पञ्चमीमिति ब्राह्मणवाक्योपात्तं चरणेन्द्रियमेव तस्मिन् चरणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्यात्वेन विनियुक्ताभ्यां 'चरणं पवित्रं', 'लोकस्य द्वारं' इतिमन्त्राभ्यामभिधीयते मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यात्।

—इति ॥

अत्रोच्यते—चरणशब्दः इन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकः, तादृशधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकानेकपदसमभिव्याहृतत्वात्, यत्र यादृश-

धर्मावच्छिन्नवाचकानेकपदसमभिव्याहृतत्वं तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नवाचकत्वमिति सामान्यव्याप्तेरित्यनुमानात् चरणशब्दस्येन्द्रियपरत्वसाधनं हि भवतामभिप्रेतं; तत्तु न सम्भवति ; मनस एकस्येन्द्रियत्वेऽपि श्रद्धादीनामिन्द्रियत्वाभावेनेन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपरानेकपदसमभिव्याहाररूपतत्प्रायपाठरूपस्य हेतोरसिद्धेः, हेतुकोटावनेकत्वमनिवेश्यासिद्धिवारणेऽपि श्रद्धादिपदे व्यभिचारात् । न च—तद्धर्मावच्छिन्नपरत्वेन सन्दिह्यमानत्वस्य तादृशसन्देहस्वरूपयोग्यत्वरूपस्य तद्धर्मावच्छिन्नवाचकत्वपर्यवसितस्य हेतुविशेषणत्वान्नोक्तव्यभिचारः; अत एव विशये प्रायदर्शनादित्यत्र विशये इत्युक्तमिति—वाच्यम् ; वक्ष्यमाणरीत्या मनश्शब्दस्य 'सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतस्स उच्यते' इति मोक्षधर्मवचनानुसारेण प्रद्युम्नपरतया इन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपरपदसमभिव्याहारस्यैवासिद्धेः ॥ **एतेन**—चरणशब्द आचारवचनः, 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति श्रुतौ चरणशब्दस्याचारे प्रयोगदर्शनात् ; अनुष्ठेयतपश्श्रद्धासाहचर्याच्च ; न च—मनसा प्रायपाठबाधः ; अनुष्ठेयैकप्रवणसङ्कल्पविकल्पात्मकमनस एव मनश्शब्देनाभिधानात्, एवं च—प्रायपाठानुरोधाच्चरणशब्दस्यानुष्ठेयाचारपरत्वमेव युक्तं, न त्वननुष्ठेयसुदर्शनपरत्वम्—**इति निरस्तम्** । चरणशब्दस्यानुष्ठेयपरानेकपदसाहचर्यरूपानुष्ठेयप्रायपाठासिद्धेः, अत्रत्यतपश्श्रद्धादिशब्दानामनुष्ठेयपरत्वाभावात् 'तपश्श्रद्धे येह्युपवसन्त्यरण्ये' इत्यत्र तपश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्ववदत्रत्यतपश्शब्दस्यापि ब्रह्मपरत्वात् ;—

"येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति प्रथमजं देवं हविषा विधेम,
स्वयंभु ब्रह्म परमं तपो यत्, स एव पुत्रस्स पिता स माता,
तपो ह विश्वं प्रथमं सम्बभूव ।"—

इत्येतत्प्रकरणगततपोविषयमन्त्रे ब्रह्मलिङ्गदर्शनात्; 'मेधा श्रद्धा सरस्वती' इति श्रीविष्णुपुराणे, 'अहं श्रद्धा च मेधा च' इति महाभारते च श्रद्धाशब्दस्य लक्ष्मीवाचकत्वदर्शनेनात्रत्यश्रद्धाशब्दस्यापि तत्परत्वात्;

"श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते, श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य देवी, सा नो जुषाणोपयज्ञमागात्, कामवत्साऽमृतं दुहाना, श्रद्धा देवी मथमजा ऋतस्य, विश्वस्य भर्त्री जगतःप्रतिष्ठा, तां श्रद्धां हविषा यजामहे, सा नो लोकममृतं दधातु, ईशानां देवी भुवनस्याधिपत्नी ॥"—

इत्येतत्प्रकरणस्थश्रद्धाविषयमन्त्रे लक्ष्मीलिङ्गदर्शनात्;

"आगात्सत्यं हविरिदं जुषाणं, यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च विश्वे, तस्मै विधेम हविषा घृतेन, यथा देवैस्सधमादम्मदेम, यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षं, यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च सर्वे"—

इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्सत्यशब्दस्यापि ब्रह्मपरत्वात्; 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम्' इति सत्यशब्दस्य छान्दोग्ये ब्रह्मनामत्वाभिधानात्;

"मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, नान्यस्य मनो वशमन्वियाय, भीष्मो हि देवस्सहसस्सहीयान्, स नो जुषाण उपयज्ञमागात्, आकूतीनामधिपतिं चेतसां च, सङ्कल्पजूतिं देवं विपश्चितं, मनो राजानमिह वर्धयन्ते"—

इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन मनश्शब्दस्य सङ्कर्षणपरत्वावगमात्। तथा चानुष्ठेयपरशब्दसाहचर्यासिद्धेश्चरणशब्दस्याचारपरत्वं न सम्भवति; अन्यथा अर्चिमदित्यादिविशेषणानामनुपपत्तेः ॥

महाभारते हरिवंशे त्र्यधिकद्विशततमाध्याये—

"एवं वदत्सु चक्रं वै ज्वालामालासमावृतम्।
ज्वालामालादिदृष्प्रेक्ष्यमादित्यायुततेजसम् ॥"—

इत्यादिना ज्वालादीनां प्रतिपादितत्वेन सुदर्शनपरत्वे तादृशविशेषणानामुपपत्तेः ॥ न च–अत्र तपस्सत्यशब्दाभ्यां ब्रह्मणोऽभिधाने यागाभेदानुपपत्तिः, देवताभेदविरहात्, व्रीहियवयोरन्यतरस्य चोदकप्राप्तस्य द्रव्यस्यापि भेदाभावादिति–वाच्यम्; तपस्सत्यशब्दयोः रूढिशक्यतावच्छेदकस्य ब्रह्मत्वस्यैक्येऽपि योगार्थतावच्छेदकयोर्भेदेन तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकयोस्त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वरूपदेवतात्वयोर्भेदेन यागभेदोपपत्तेः; 'इन्द्रियकामो वीर्यकामस्स्यात्तमेतया सर्वप्रष्ठया याजयेत्' इति विहितायां सर्वप्रष्ठायामिव ब्रह्मत्वस्य विशेष्यस्यैक्येऽपि रथन्तरेष्वित्यादिविशेषणभेदमात्रेण यागभेददर्शनात् ॥

यत्तु–तपश्श्रद्धादिशब्दानां पुरुषधर्मपरत्वमेवोचितं, न तु भगवल्लक्ष्म्यादिरूपधर्मिपरत्वं; अस्मिन्प्रकरणे तपश्श्रद्धासत्यमनश्चरणदेवताकेषु यागेषु कृतेषु–"अथ ते सत्यं तपो भविष्यति, अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति, अथ ते सत्यं सत्यं भविष्यति, अथ ते सत्यं मनो भविष्यति, अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति"–इति वाक्यैः प्रजापतिसम्बन्धितपःप्रभृतीनां यथायोगं सत्यत्वादिरूपं फलं प्रतिपाद्यते; तत्तद्यागे कृते 'ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत्' इत्यादिभिस्तस्य तपस्सत्यत्वादिरूपं फलं जातमिति परकृतिन्यायेनोक्त्वा प्ररोचनया तत्तद्यष्टुरपि तत्तत्फलसम्बन्धः 'सत्यं ह वाऽस्य तपो भवति, अनु स्वर्गं लोकं विन्दति, य एतेन हविषा यजते' इति प्रतिपाद्यते । तथा च–तपश्श्रद्धादिशब्दानां भगवदादिपरत्वे भगवत्प्रभृतीनां सत्यत्वादेः प्रजापतिसम्बन्धयष्टृसम्बन्धयोश्चासम्भवात्पुरुषधर्मपरत्वमेव वक्तव्यम्–इति ॥ तन्न । पुरुषधर्मपरत्वे 'तं तपोऽब्रवीत्, तं श्रद्धाऽब्रवीत्' इत्यादेरनुपपत्तेः । न च–सत्यत्वं फलजनकत्वमेव, अत एव 'अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसि, अनु स्वर्गं लोकं विन्दति' इति सत्यत्वाविर्भावानन्तरं स्वर्गलोकप्राप्तिश्श्रूयते; षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च तपो-

ऽधिष्ठानदेवतारूपतपःपदार्थैकदेशतपआदावन्वेतीति नानुपपत्तिरिति--वाच्यं ; सिद्धान्तेऽपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सत्यपदार्थघटकफल एवान्वयः; न तु व्यवहिततपश्शब्दादिप्रतिपन्नार्थैरित्यङ्गीकारेणानुपपत्तिविरहात्; उक्ताभिप्रायेणैव **धानुष्कयज्वना त्रिवेदीभाष्यकारेण** चरणशब्दस्सुदर्शनाभिधायीति व्याख्यानात्; **भट्टभास्करेण च** ज्ञानयज्ञे चरणशब्दो देवताविशेषपर इत्यभिधानाच्च ॥

यदपि--चरगतिभक्षणयोरिति धातोः करणवाचिल्युडन्तश्चरणशब्दस्सोमसूर्याग्न्यादितेजसां 'देव सवितुः प्रसुव', 'यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं', 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्', 'इमं नो देवसवितर्यज्ञं प्रसुव'--इत्यादिमन्त्रप्रतिपन्नसदाचारप्रवर्तकतया सुगतिसाधनतया वा तमसि सञ्चरतः स्खलनदर्शनादस्खलितसञ्चरणहेतुतया वा तेषामग्न्यादीनामन्यतममभिधत्ते ; पवित्रशब्दोऽपि परिशुद्धिकरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन तेषामन्यतमपरामर्शकः--**इति । तदपि न ;** योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वस्य रथकाराधिकरणसिद्धतया योगेन चरणशब्दस्य सोमसूर्यादिपरत्वापेक्षया रूढ्या सुदर्शनपरत्वस्य युक्तत्वात् ॥ न च--सुदर्शनस्य रूढ्यर्थत्वेऽपि तस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात्तत्समन्वयनिर्वाहाय रूढ्यर्थप्रतिकृतिलोहमुद्रायां लक्षणा वक्तव्या, तथा च लक्ष्यार्थबोधाङ्गीकारापेक्षया योगार्थस्य बोधोपगम एव युक्त इति--वाच्यम्; भगवच्छास्त्रादौ सुदर्शनधारणप्रकरणे तदावाहनादिविधानेन स्वाश्रयमुद्रासंयोगसम्बन्धेन धृतत्वस्य तत्र सम्भवे वाक्यार्थे समन्वयसम्भवेन लक्षणानावश्यकत्वात्, लक्षणायामपि योगार्थबोधाङ्गीकारापेक्षया लक्ष्यार्थबोधस्यैव युक्तत्वात्, योगाद्रूढिपूर्वकलक्षणाया बलीयस्त्वात्। अत एवोदाहरिष्यमाणप्रोद्गात्रधिकरणे तथा सिद्धान्तितम् ॥

यत्तु--चरणपवित्रादिशब्दानां सुदर्शने क्वापि वैदिकप्रयोगस्य व्याकरणानुमतेर्वाऽनुपलम्भाद्रूढिर्न सिध्यति--**इति । तन्न ;** 'पवित्र-

मित्यग्निः, प्र ते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे' इत्यादिवैदिकप्रयोगस्य दर्शनात्; पुवस्संज्ञायां कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति व्याकरणेन देवतायां पवित्रशब्दव्युत्पादनेन देवताविशेषे सुदर्शने पवित्रशब्दशक्ते-र्व्याकरणानुमतत्वात्; भूसत्तायां, वर्तमाने लट्–इत्यादिव्याकरणानां शक्तिग्राहकत्वदर्शनेन व्याकरणस्यापि तत्सम्भवात् ;

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वावयस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥"

इतिप्राचीनकारिकायां व्याकरणस्यापि शक्तिग्राहकमध्ये परिगण-नात्; 'चरणं प्राङ्गणे चक्रे' इतिकोशेन, 'पवित्रं चरणं चक्रं' इति श्री-शास्त्रेण च चरणशब्दस्यापि सुदर्शने शक्तिसिद्धेः वैदिकप्रयोगाभावेऽपि शक्तिग्राहकप्रमाणबलाच्छक्तिसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । अन्यथा हर्यादि-नानार्थकशब्दानामपि वैदिकप्रयोगाविषयेष्वर्थेषु शक्तचपलापापत्तेः । किं च भगवच्छास्त्रे **परमेश्वरसंहितायां**—

"दक्षिणे तु भुजे विप्र इति प्राक्संस्थितेन तु ।
निचिक्षेप सुषणमिति वह्निगतेन तु ॥
प्र ते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु ।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानीगतेन तु ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रःकृतचक्रेति पश्चिमगतेन तु ।
पवित्रमित्यग्निरिति ततो वायुगतेन तु ॥
चरणं पवित्रं विततमिति सोमगतेन तु ।
लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रमिति रुद्रगतेन तु ॥
एतैर्मन्त्रैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा ।
संस्नाप्य मन्त्रकुम्भेन शुद्धोदैरभिषिच्य च ॥"

इत्यमीषां मन्त्राणां सौदर्शनत्वाभिधानेन चरणश्रुतेरपि सौदर्शन-त्वावगमात् ,

"चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण सन्तप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥"

इति पाद्मोपबृंहणबलाच्च चरणश्रुतेस्सौदर्शनत्वसिद्धिः ॥

एतेन—उक्तश्रुतौ येन पूत इत्यत्र येनस्मृतेनार्चितेनेत्यादिबह्वर्थसम्भवान्नियमतो धृतपदाध्याहारे प्रमाणाभावान्न चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धिः—इति निरस्तम् । चरणश्रुतिसमानार्थके 'देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्स्वर्गं लोकमायन्' इति शतपथवाक्ये पूतार्थकप्रयतपदयुक्ते यच्छब्दयुक्ते विधृतपदस्य श्रवणात्तदनुरोधेन धृतेनेत्यध्याहारस्यैव युक्तत्वात्; प्रयतौ पूतसंस्कृताविति वैजयन्त्युक्त्या प्रयतशब्दस्य पूतार्थकत्वसिद्धेः उदाहृतपाद्मवचनबलेन तच्छ्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वावगमाच्च । न च—एतादृशोपबृंहणानां लिङ्गाभासमूलतयाऽनाश्वसनीयत्वात्तद्धारणपरत्वं चरणश्रुतेरनुपपन्नं, पुराणादिषु परप्रलोभनार्थानां शब्दसाम्यमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तानामुपबृंहणानां बहूनां दर्शनादिति—वाच्यम्; कस्य चिदुपबृंहणस्याप्रामाणिकत्वमात्रेण सर्वेषामुपबृंहणानां तथात्वे 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्' इत्याद्यर्थवादानां स्वार्थेऽप्रामाण्यदर्शनादर्थवादसामान्यस्य तथात्वापत्तेः; एवं 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति स्मृतेरप्रामाण्यदर्शनात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यापत्तेः; शुक्ताविदं रजतमिति प्रत्यक्षस्य ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेश्चाप्रामाण्यदर्शनात्प्रत्यक्षानुमित्योरप्यप्रामाण्यापत्तेः। न च—प्रमाणान्तरबाधितविषयकाणां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्येऽप्यबाधितविषयाणां प्रामाण्यापलापो न युक्त इति—वाच्यम्; एवं सत्युपबृंहणानामपि प्रमाणान्तराविरुद्धार्थकानामप्रामाण्यायोगादुक्तोपबृंहणबलेन चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् ॥

यदपि—न ह्यनेन प्रकारेणायं मन्त्रो योजनीय इति काचन श्रुतिरस्ति, येनास्योपबृंहणस्य श्रुतिमूलत्वं कल्प्येत, तथा चेतादृशपुराणवचनानां मन्त्रलिङ्गमूलतया स्वातन्त्र्यायोगादप्रयोजकत्वे स्थिते चरणमन्त्रस्य मन्त्रलिङ्गबलेन तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वमव्याहतप्रसरम्। तथा हि—चरत्यनेनेति चरणं, करणे ल्युट्, सर्वेषां स्वस्वानुरूपचरणसाधनमित्यर्थः, पवित्रं लिङ्गं—इत्यादि ॥ **तदपि न**; तादृशाप्रत्यक्षश्रुत्यभावेऽप्यनुमितश्रुतिमूलत्वसम्भवात्, पुराणकर्तॄणां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदार्थतया तन्मूलत्वसम्भवात्, मन्त्रलिङ्गमूलत्वेऽपि तदुन्नीतसाधकबाधकाभावयोरस्माभिरल्पज्ञैरवगन्तुमशक्यतया तदुन्नीतार्थत्यागायोगाच्चरणपवित्रशब्दयोर्लिङ्गे रूढ्यभावेन तच्छ्रुतेर्लिङ्गमुद्राधारणपरत्वाभावाच्च ॥ न च—'ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः, पवित्रं तद्धि विख्यातं' इतिशैवपुराणवचनात्पवित्रशब्दस्य लिङ्गे रूढिरस्तीति—वाच्यम्; शैवपुराणस्य तामसतया तदुक्तार्थस्याग्राह्यत्वात् ॥

यदाह **व्यासः**—

"सात्त्विकानि पुराणानि ग्राह्याणि द्विजसत्तमैः ।
तेषूक्तानाचरेद्धर्मान् श्रुतिमूलानि तानि वै ॥
राजसानि पुराणानि तामसानि तथैव च ।
न ग्राह्याणि द्विजश्रेष्ठैरत्र मे नास्ति संशयः ॥" —इति ॥

पाद्मे पुराणविभागप्रकरणे—

"सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसास्स्वर्गदाश्शुभाः ।
तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः ॥
सात्त्विकानेव गृह्णीयान्मोक्षार्थी नैव राजसान् ।
स्वर्गदांस्तामसान् देवि तथैव निरयप्रदान् ॥" —इति ॥

तस्माच्चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वमव्याहतमिति दिक् ॥

इति चरणश्रुतिविचारः ॥

अथ चमूषच्छ्रुतिविचारः ॥

ऋचि साम्नि च श्रूयते—"चमूषच्छ्येनश्शकुनो भिभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्, अपामूर्मिं सचमानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति"—इति ॥

अयमर्थः । अपा मूर्मिं—भूतानां विकारभूतं, अप्छब्दस्य भूतत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वात् । तद्विकारत्वं च—तदभिन्नत्वे सति तत्कार्यत्वं, शरीरत्वावस्थाविशिष्टस्य भूताभिन्नत्वे सति भूतकार्यत्वात् । समुद्रं—संसारसागरं, शरीरमिति यावत् । सचमानः—अपृथक्सिद्ध्यात्मकसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः । 'ष च समवाये' इति धातुपाठेन तद्धातोरुक्तार्थकत्वावसायात्, द्रप्सः–ईश्वरांशभूतो जीवः; जीवस्य तदंशत्वं चापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनेश्वरविशेषणत्वं, विशिष्टवस्तुनि विशेषणांशोऽयं विशेष्यांशोऽयमिति विशेषणस्यांशत्वव्यवहारात् । गाः विन्दतीति गोविन्दः, तृज्वद्भावश्छान्दसः, गोविन्दुरिति षष्ठी । एतेन—गोविन्दस्य तृज्वद्भावाश्रयणे तृजन्तस्य विदेर्यद्रूपं तद्रूपस्यैव प्राप्तेर्गोवेदितुरिति रूपं प्राप्नोतीति—निरस्तं; छान्दसत्वेन सर्वदोषपरिहारात् । न च—स्वेच्छया छान्दसत्वाश्रयणमयुक्तमिति—वाच्यम् ;

"गोविन्दस्यायुधान्यङ्गे बिभ्रत् सुश्रोणि वै द्विजः ।
तुरीयं धाम तद्विष्णोर्महिष्ठःप्राप्नुयादिति ॥'
चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वेति ऋगब्रवीत् ॥"

इति स्कान्दवचनेनास्याः श्रुतेस्सुदर्शनपरताया गोविन्दुरित्यस्य षष्ठ्यन्ततायाश्च प्रतीतेः । गोविन्दस्येति षष्ठ्यर्थो न स्वत्वं, पदार्थसामान्यस्य भगवत्स्वामिकत्वेन भगवन्निरूपितस्वत्वाश्रयत्वस्य

शिवाद्यायुधसाधारण्येनाव्यावर्तकत्वापत्तेः ; किं तु नित्यसङ्कल्पाधीननित्यविग्रहवत्त्वं, तस्य च शूलाद्यायुधसाधारण्यविरहात्। आयुधानि-चक्रशङ्खगदाखङ्गशार्ङ्गरूपाणि पञ्चायुधानि । न च--शत्रुहिंसानुकूलव्यापाराश्रयस्यैवायुधत्वाच्छङ्खस्य तत्त्वमसम्भवीति--वाच्यम्, शत्रुनाशानुकूलशब्दाश्रयत्वेन तस्याप्यायुधत्वात्। बिभ्रत्--सम्बन्धप्रयोजकव्यापाराश्रयः, स च सम्बन्धः स्वसंयुक्तभुजादिघटितदेहवत्त्वमेव। चमूषदित्यादिना फलनिर्देशः। न च--चक्रधारणस्याङ्गत्वेन फलवत्त्वं न सम्भवति, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायादिति-वाच्यम्; अङ्गिभूतोपासनद्वारा तस्यापि फलवत्त्वसम्भवात् । अत्र चमूशब्देन नित्यसूरिपरिषद्विवक्षिता, तस्यां सीदतीति चमूषत्, नित्यसूरिभिरनुगम्यमान इति यावत्। श्येनः--प्रशस्ततमभगवत्समीपदेशसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः, शंसनीयं गच्छतीति श्येन इति निरुक्तात्। शकुनः--आत्मानं संसारादुद्धर्तुं शक्त इत्यर्थः, शक्नोत्यात्मानमुन्नेतुमिति निरुक्तात्; भक्तिप्रपत्त्यन्यतरजन्यसंसारनिवृत्त्युपधायकभगवत्प्रसादविषय इति फलितार्थः; शक्तेः प्रकृते भगवत्प्रसादरूपत्वात्। बिभृत्वा--भरणसमर्थः, स्वसम्बन्धिनामपि भरणसमर्थ इति यावत्। तादृशसामर्थ्यं च--मुक्त्युपधायकस्वसमाश्रयणको भूयादित्याकारकप्रसादविशेषविषयत्वम्। एवंविधस्सन्, तुरीयं--श्रेष्ठं, धाम-स्थानं, परमपदमिति यावत् । महिषः--महनीयस्सन्, विवक्ति--प्राप्नोति ॥

--इत्यर्थः ॥

अत्र--गोविन्दुरायुधानि बिभ्रत् शकुनो बिभृत्वा चमूषच्छ्येनो महिषस्तुरीयं धाम विवक्तीति योजनाङ्गीकारात् धनवान् सुखीत्यादिवदुद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेये प्रयोज्यतासम्बन्धेन भानाद्भगवदायुधधारणस्य शकुनपदार्थं प्रति, तस्य च बिभ्रत्पदार्थं प्रति, तदुभयस्य च चमूषत्त्वविशिष्टश्येनत्वं प्रति, तस्य च महिषत्वविशिष्टतुरीय-

धामप्राप्तिं प्रति, प्रयोजकत्वं लभ्यते । तथा च चक्रधारणस्य स्वज-न्यप्रसादद्वारा मोक्षोपधायकभक्तिप्रपत्त्यन्यतरजन्यप्रसादे, तादृशप्रसा-दस्य च सम्बन्धिमोक्षप्रयोजकप्रसादान्तरे, तादृशप्रसादद्वयस्य च नित्यसूरिपरिषदनुगम्यमानत्वविशिष्टार्चिरादिगमनरूपे चमूषच्छ्येन इत्यस्यार्थे, तादृशगमनस्य च 'तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति' इति श्रुति-सिद्धब्रह्मालङ्कारविशिष्टभगवत्समीपगमनरूपे 'महिषस्तुरीयं धाम प्राप्नोति' इत्यस्यार्थे प्रयोजकत्वलाभादलौकिकश्रेयस्साधनत्वरूपं धर्मत्वं चक्रधारणस्योक्तश्रुत्या सिद्ध्यति ॥

अत्र भास्करः—

चमूषन्मन्त्रस्यापि न चक्रधारणपरत्वं, तस्य सोमप्रशंसापरत्वात्; तथा चानुक्रम्यते—'प्रसेनानीश्चतुर्विंशतिर्दैवोदासिः प्रतर्दनः'—इति। तस्यायमर्थः-प्रसेनानीरिति चतुर्विंशत्यृचं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रत-र्दनस्य राजर्षेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकमिति । तथा चायमर्थः— चमूषत्—चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वः चमसाः, तेषु सीदन्; श्येनः— शंसनीयः, शकुनः शक्तः, बिभृत्वा—पात्रेषु विभरणशीलः, गोविन्दुः— गवां लम्भकः, विन्दुरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तो निपातितः; द्रप्सः—द्रवण-शीलः, आयुधानि—स्फ्यकपालादीनि, "स्फ्यश्च कपालानि चाग्नि-होत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च दृषच्चो-पला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि" इति श्रुतौ स्फ्यादीनामायुध-शब्देनोपादानात्; बिभ्रत्—धारयत्, अपामुदकानां, ऊर्मिं प्रेरकं समु-द्रमिति यावत्, अन्तरिक्षलोकं वा । सचमानः, महिषो महान् । एवंविधस्सोमः, तुरीयं धाम—पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकापेक्षया तुरीयं चान्द्रमसस्थानं, चान्द्रमसलोकस्य तुरीयत्वं च—'यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणाम्' इत्यादिभिर्मन्त्रैरव-गम्यते । एतादृशस्थानं विवक्ति—सेवते ॥ —इति ॥

तदसत्। यस्य मन्त्रस्य यद्देवताकत्वेनाभिधीयमानत्वं, तस्य तत्परत्वमिति न व्याप्तिः। इन्द्रदेवताकत्वेनाभिधीयमाने 'निवेशनस्संगमनो वसूनाम्' इतिमन्त्रे गार्हपत्यपरे इन्द्रपरत्वाभावेन व्यभिचारात्, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति विनियोगेन तस्य मन्त्रस्य गार्हपत्यपरत्वस्य तार्तीयीकाधिकरणसिद्धत्वात्; किं तु यस्य मन्त्रस्य यद्देवताकत्वेनाभिधीयमानत्वे सति यदुद्देश्यककर्मकरणतया विनियुक्तत्वं, तस्य मन्त्रस्य तत्परत्वमित्येव व्याप्तिः, "पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च" इति पारमेश्वरसंहितायां चक्रप्रतिष्ठायां विनियुक्तस्य शाकुनसूक्तस्य सुदर्शनपरत्वाभावेन व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, तथा चमूषन्मन्त्रस्य सोमदेवताकत्वेऽपि तदुद्देश्यककर्मविनियुक्तत्वाभावान्न सोमपरत्वसम्भवः। न च—सोमदेवताकत्वाभिधानं तत्कर्मणि विनियोगार्थमेवेति तद्देवताकत्वे सति तत्कर्मविनियुक्तत्वसत्त्वात्सोमपरत्वं दुर्वारमिति—वाच्यम्; तथासत्युक्तव्याप्तिबलात्सोमपरत्ववत्सुदर्शनपरत्वस्यापि दुर्वारत्वात्; तथा हि—भगवच्छास्त्रे पारमेश्वरसंहितायां चक्रप्रतिष्ठां प्रस्तुत्योक्तम्—

"तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्।
विद्यां गदामित्याद्यं यत्पाठयेत्तद्विदो जनान्॥
चमूषच्छ्येन इति च प्र ते विष्णो इति त्वृचौ।
पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति मन्त्रं कठान् परम्।
पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयान्॥
क्षुरो हरेति सामज्ञान् पवित्रमित्यग्निरित्यपि।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येत्याथर्वणविदो जनान्॥
एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः।
स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थैर्मन्त्रैरष्टाभिरेव च॥" —इति॥

अत्र–'तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्' इत्यत्र मनूनित्यस्य मनुपदप्रतिपाद्यानित्यर्थः ; तत्तत्संज्ञानित्यस्य तत्तत्संज्ञाव्यवहितोत्तर-वृत्तीनित्यर्थः ; तेषां संज्ञा येषां त इत्यनेनाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सुदर्शनादिसंज्ञाविशिष्टस्य लाभात्; तस्य च मनुपदार्थैकदेशे मनुपदे-ऽन्वयः, 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादिवत् । न च–केवलमनु-पदप्रतिपाद्यत्वस्य तादृशमनुपदे सुदर्शनसंज्ञाव्यवहितोत्तरत्वस्य लाभे-ऽपि सुदर्शनपदोत्तरत्वविशिष्टं यन्मनुपदं सुदर्शनमनुरिति समुदायरूपं तत्प्रतिपाद्यत्वस्यालाभादिति–वाच्यम् ; मनूनित्यस्य मनुपदे प्रति-पाद्यत्वे च खण्डशो लक्षणायास्स्वीकारात् ; सुदर्शनपदोत्तरत्वस्य प्रथमतो मनुपदेऽन्वयं स्वीकृत्य तादृशमनुपदस्य प्रतिपाद्यत्वरूपा-परपदार्थेऽन्वयाङ्गीकारेण समुदायप्रतिपाद्यत्वस्य लाभात् । ततश्च सुदर्शनदेवताकत्वेनाभिधीयमानत्वे सति तदुद्देश्यककर्मणि विनि-युक्तत्वाच्च चमूषन्मन्त्रस्य तद्धारणपरत्वसिद्धिः ; सुदर्शनधारण-विषयकमन्त्रान्तरविनियोगावसरे विनियुज्यमानत्वेन प्रायदर्शनस्यापि सत्त्वाच्च । न च–अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनधारणपरत्वे गोविन्दुरित्यत्र छान्दसत्वकल्पनं दोष इति–वाच्यम् ; भगवच्छास्त्रस्कान्दपुराणाद्यनु-रोधेन छान्दसत्वकल्पनेन तस्य दोषताविरहात् ; अन्यथा अदितिः पाशानित्यत्र बहुवचनस्य छान्दसताया नवमाधिकरणसिद्धाया अपि दोषताप्रसङ्गात् । एवं प्रशसाऽस्यभिधानमित्यधिकरणे–'प्रशसा बाहू कृणुतात्' इति श्रुतौ प्रशसेति तृतीयान्तमसिवाचकं, असिना बाहूच्छेत्त-व्यावित्यर्थः—इति पूर्वपक्षं प्रापय्य ; प्रशसेति द्वितीयाद्विवचनस्या-कारादेशे छान्दसे तकारलोपे च कृते प्रशंसावचनोऽयमिति प्रशस्तौ बाहू कृणुतादविकलावित्यर्थ इति सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतिप्रसङ्गः; भवन्मते सोमपरत्वेऽपि सोमपदाध्याहारस्य दोषत्वापत्तिश्च ॥

यत्तु—'चमूषच्छ्येन इति प्र ते विष्णो इति त्वृचौ', 'पाठयेत्तद्विदो जनान्'-इति चक्रप्रतिष्ठापकाचार्यादन्येषामेव तत्तन्मन्त्रविदां केवलमुच्चारणमात्रविधानात् करणमन्त्रत्वाभावात्; 'तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेत्' इति जपशब्दसमभिव्याहारेण जपमन्त्रतासिद्धेश्चमूषच्छ्येन इत्यादीनामदृष्टार्थतया समवेतार्थाभिधायित्वाभावान्न चक्रधारणपरत्वं कल्पनीयम्; जपमन्त्राणामदृष्टार्थतायाः पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात्; अन्यथाऽत्रैव जपार्थतया विनियुक्तस्य शाकुनसूक्तस्यापि सुदर्शनपरत्वप्रसङ्गः— इति ॥

तन्न—तदुद्देश्यककर्मणि जपार्थतया यद्विनियुक्तत्वं, यच्च करणतया विनियुक्तत्वं, तदुभयसाधारणस्य तदुद्देश्यककर्मणि विनियुक्तत्वस्य तद्देवताकत्वविशिष्टस्य तत्परत्वव्याप्यत्वाङ्गीकारेणास्य मन्त्रस्य तत्परत्वावश्यम्भावात् । व्याप्यकोटौ तद्देवताकत्ववैशिष्ट्यनिवेशाच्च शाकुनसूक्ते न व्यभिचारः ; पूर्वतन्त्रेऽपि जपार्थतया विनियुक्तानामपि मन्त्राणां दृष्टार्थत्वासम्भव एवादृष्टार्थत्वस्याङ्गीकारात्, चमूषन्मन्त्रे तत्परत्वरूपदृष्टार्थत्वस्य सम्भवेन तत्परित्यागायोगात्, 'गोविन्दस्यायुधान्यङ्ग' इति स्कान्दोपबृंहणबलेन सुदर्शनधारणपरत्वस्यावर्जनीयत्वाच्च ॥

यदपि—चमूषच्छ्येन इत्यस्यार्जवेनैव चक्रप्रतिष्ठाविनियोगानुसारिसुदर्शनपरत्वसम्भवे किमिति सुदर्शनधारणपरत्वमाश्रियते? तथा हि—चमूः असुरचमूः, सीदतीति चमूषत्, हिनस्तीति यावत्; श्येनः—शंसनीयः, यतोऽयं शकुनः शक्तः; अत एव लोककण्टकोद्धरणेन; भिभृत्वा—जगद्भरणशीलः, जगद्रक्षक इति यावत्; क्वनिबन्तो भृञ्धातुनिष्पन्नोऽयं शब्दः। गोविन्दुः—गोविन्दस्य; द्रप्सः—अंशभूतः, सुदर्शनस्य विष्ण्वंशत्वं च पुराणादिसिद्धम् । एवम्भूतसुदर्शनदेवः आयुधानि—स्वानि षोडशायुधानि, बिभ्रत्; अपामूर्मि—रसभूतं, ऊर्मि-